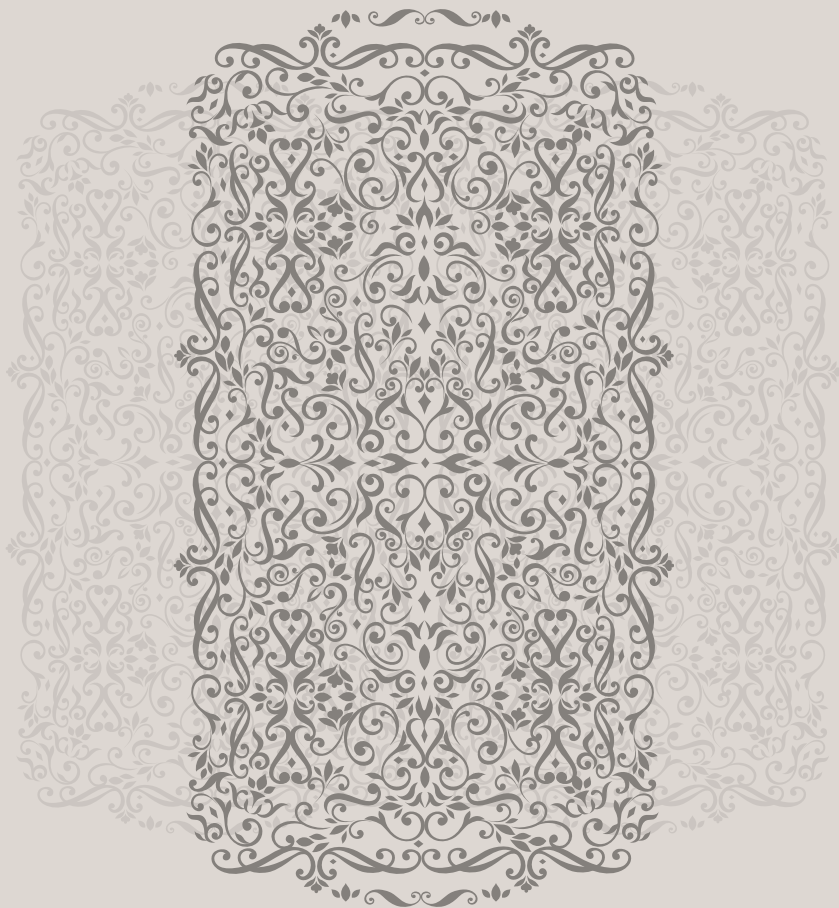

Korokon, tereken túl

Tanulmánykötet Kiss László tiszteletére

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
Történelemtudományi Intézet

KOROKON, TEREKEN TÚL
TANULMÁNYKÖTET KISS LÁSZLÓ TISZTELETÉRE

KOROKON, TEREKEN TÚL
TANULMÁNYKÖTET KISS LÁSZLÓ TISZTELETÉRE

SZERKESZTETTE:
GUSZMANN GERGELY

EGER, 2023

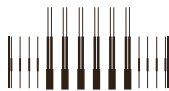
Nyelvi lektor:
Báthory Kinga

ISBN 978-963-496-261-8

A kötet borítóján található mintázat a Freepik.com oldalról származik.

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem rektora
Megjelent az EKKE Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Nagy Andor
Felelős szerkesztő: Kusper Judit
Tördelés, borítóterv: Csombó Bence
Megjelent: 2023-ban

Készítette: az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

MTA
Kiváló
Kutatóhely

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi és Művészeti Kar
Történelemtudományi Intézet

TARTALOMJEGYZÉK

Tabula Gratulatoria.....	7
Dr. Kiss László köszöntése.....	9
Balogh Judit	
Zabolai Mikes Mihály, a Rákócziakhoz emigrációjukban is hű katolikus főember	11
Gebei Sándor	
A királyválasztás(ok) mint a Rzeczpospolita kódolt anarchiája (1573–1764).....	23
Guszmán Gergely	
Az indiai nyomtatott sajtó rövid története és politikai hatása	43
Kertész István	
Munka közben sem hallgatnak a múzsák.....	53
Kozári József – Vizi Sándor	
A szovjet Vörös Hadsereg teljesítménye a finn téli háborúban a magyar honvéd vezérkar szemével.....	69
Kristóf Ilona	
A kegyesség késő középkori egri példái.....	77
Makai János	
A hagyományok ápolása az egri főiskola földrajz és történelem tanszékein.....	113
Miskei Antal	
Adalékok Ráckeve közvetítőkereskedelméhez a 16. század második felében	129
Pap József	
Egy polihisztor az oktatásról. Herman Ottó oktatáspolitikai elképzelései	155
Petercsák Tivadar	
Matyó népművészet mezőkövesdi képeslapokon.....	165
Rainer M. János	
A szovjet típusú rendszer korszaka Magyarországon – vitatott kérdések, 2022	179

Romsics Ignác

Trianon revíziója és megisméltése, 1938–1947 193

Rózsa Sándor

Az antropogén tájatalakítás és a mezőgazdasági árutermelés
kapcsolatának vizsgálata a 18. századi Nagykunságban 205

Szűcs Tamás

Izrael, Palesztina és a Világörökségi Bizottság 2011–2017 229

TABULA GRATULATORIA

Ambrus László
Bajnok Dániel
Ballabás Dániel
Bartók Béla
Berecz Anita
Borbély Zoltán
Dinnyés Patrik
Kalmár János
Kriston Pál
Majtényi György
Nagy Andor
Rakita Eszter
Sarkadi Nagy Emese
Valuch Tibor
Várkonyi Péter
Veres Gábor
Verók Attila

DR. KISS LÁSZLÓ KÖSZÖNTÉSE

Tisztelt Tanár Úr! Kedves Laci!

A kerek születésnapok mindig lehetőséget nyújtanak egy pillanatnyi megállásra és összegzésre. Egy egyetemi oktató, kutató pályáján talán még hangsúlyosabb szerepe van az efféle visszatekintésnek. A 70. életéved betöltése is alkalmat teremt arra, hogy felidézzük életpályád legfontosabb szakaszait.

A mezőkövesdi iskolás évek után, 1972–1977 között a debreceni KLTE történelem–orosz szakos hallgatója voltál. Az egyetemi diploma megszerzése óta, 1977. szeptembertől Egerben leltél otthonra. Pályád kezdetén két évig tanítottál középiskolában, és kollégiumi nevelőtanárként is dolgoztál. 1979 őszétől voltál az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem jogelőd intézményének főállású oktatója, először tanársegédi, majd 1988-tól adjunktusi, 1996-tól docensi, 2001-től főiskolai tanári beosztásban. 1993-ig a Politikatudományi Tanszék, majd az Egyetemes Történeti, 2001-től az Új- és Modernkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2012-től pedig a Kora Újkori Történeti Tanszék főállású oktatója voltál.

A PhD-fokozatot 1998-ban szerezted meg az akkori Kossuth Lajos Tudományegyetemen, Debrecenben, majd 2006-ban habilitáltál ugyanott. 2007-től az Új- és Modernkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2012-től a Kora Újkori Történeti Tanszék vezetője voltál. Tudományos és oktatói munkádat 2015-ben Pap István-díjjal ismerte el a kar vezetése.

Az elmúlt évtizedekben a változó és ismételten megújuló történelem szakos képzés minden formájában és tagozatán oktattad a hallgatókat az újkori egyetemes történelem összefüggéseire. Az általános, nagy történelmi korszakokat átívelő előadások mellett a kutatási területednek megfelelően tartottál eszme- és politikatörténeti előadásokat, vezettél szemináriumokat, sok szakdolgozó konzulense voltál a nemzeti, nemzetiségi kérdéssel, továbbá a 19–20. századi zsidókérdéssel kapcsolatos témakörökben.

A politikai átalakulások szemtanújaként az 1990-es évek első felében, még a Politikatudományi Tanszék oktatójaként főként a Heves megyei és egri országgyűlési és önkormányzati választások kutatásával foglalkoztál. Az 1990-es évek közepétől tudományos érdeklődésed a hosszú 19. század irányába, ezen belül is a szlovák nemzeti tudat kialakulása és fejlődése, a reformkori magyar–szlovák kapcsolatok és nemzeti karakterek, a magyar nemzetfelfogás és nemzetiségi politika, valamint az európai eszmetörténet felé fordult.

1987 óta rendszeresen jelennek meg munkáid, publikációs listád több mint száz tételt foglal magába. Oktatói, kutatói munkádat mindig lelkiismeretesen, teljes odaadással végezted. Az utóbbi években remek oktatói habitusodat immár az internetes platformokon is megmutattad. Ismeretterjesztő előadásaid felvételei több tízezres nézettséget is elérnek, és a Történelemtudományi Intézet ismeretterjesztő blogjának a törzsszerzője vagy, az Élet, szokások, etikett a kora újkori uralkodók udvaraiban című sorozat bejegyzései rendre magas olvasottságot érnek el.

Kedves Tanár Úr! Köszönjük az elmúlt évtizedekben végzett oktatói, kutatói és tudományos ismeretterjesztői munkádat! Ezzel a tanulmánykötettel köszöntünk hetvenedik születésnapod alkalmából! Ismerve Téged, biztosra vehetjük, hogy van még mondanivalód az érdeklődő közönség számára, ezért várjuk a folytatást. Mindehhez kívánunk jó egészséget, szellemi frissességet családot, unokáid körében!

Dr. Kristóf Ilona
intézetigazgató

BALOGH JUDIT

ZABOLAI MIKES MIHÁLY, A RÁKÓCZIAKHOZ EMIGRÁCIÓJUKBAN IS HŰ KATOLIKUS FŐEMBER¹

A Mikesek az ősi, székely eredetű családok között szerepelnek a székely hagyományban. A korai időkben a család papolci és zágoni ágáról tudunk többet, míg a zabolai ág, ahová a jelen tanulmány által tárgyalt Mikes Mihály is tartozott, a kora újkorban emelkedett a többi mellé.

A 16. század végén katonai szolgálataikért jelentős birtokadományokban részesültek. 1566-ban egy családtag, zabolai Mikes Mihály nevét már felsorolták azok között a Kézdi széki székely főemberek között, akik János Zsigmond hadseregében hűségesen szolgáltak.² Ennek köszönhetően a zabolai Mikesek közül János adományban részesült az uralkodótól.³ 1582-ben ugyancsak zabolai Mikes Mihály a szintén zabolai Basa Péter mellett Háromszék tisztviselő nemesei között szerepelt egy birtokba iktatáskor.⁴ Két Mikes testvér harcolt Székely Mózes seregében az erdélyi Mohácsként számon tartott 1603-as brassói csatában, Giorgio Basta ki is végeztette őket a vereség után. Zabolán azonban 1603-ban Basta hűségére Mikes Zsigmond felesküdt, azaz a zabolai Mikesek tovább tudták növelni a hatalmukat ezekben az években is.⁵ Erre szükség is volt, mert ekkoriban a Mikesek papolci ága volt a Mikesek legjelentősebb családja, Mikes Benedek 1606-ban Orbai szék királybírója volt, és ilyen minőségében Petky János székely generális egyik főtitkárja.⁶ 1607-ben ugyanez a Mikes Benedek aláírta Sennyey Pongrác megbízólevelét.⁷ Ez a Mikes Benedek a papolci Mikesek közül való volt, csakúgy, mint Mikes Gábor, aki szintén Orbai széki királybíró volt 1608-ban,⁸ de 1609-ben már zabolai Mikes Zsigmond kapott adományt Báthory Gábortól.⁹ Ez az adomány azt mutatja, hogy Mikes Zsigmond ekkorra elkezdte a hatalmaskodást, és szabad székelyeket a szolgálatába kényszerített. 1612-ben szintén zabolai Mikes Zsigmond írta alá a májusi szebeni országgyűlés határozatait.¹⁰ Ez a zabolai Mikes Zsigmond azok között volt, akik Báthory Gáborral szemben Bethlen Gábor mellé álltak, ezért Báthory fej- és

¹ A tanulmány az ELKH-ELTE Nemesi Emigráció és Emlékezet (1541–1756) – Forrásfeltárás és Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoport (TKCS 01265) keretében készült.

² SzOkI. II:195.

³ SzOkI. II:214.

⁴ SzOkI. V:132.

⁵ Balogh 2005.

⁶ EOE. V:427.

⁷ EOE. V:484.

⁸ EOE. VIII:529.

⁹ SzOkI. VI:27.

¹⁰ EOE. VI:224.

jószágvesztésre ítélte őt is. Az ítéletet az 1614. februári megyesi országgyűlésen tették semmissé, ekkor nyert amnesztiát Mikes Zsigmond is.¹¹ Valószínű, hogy az addig a háromszéki elitben előrébb elhelyezkedő papolci Mikesek helyét a zabolai Mikesek vették át, akik közül Zsigmond jó érzékkel állt Bethlen Gábor mellé. Az 1614-es, Bethlen Gábor által elrendelt lustrajegyzék ugyanakkor még a korábbi állapotokat mutatta, eszerint a papolci Mikesek a széki elit legszűkebb köréhez tartoztak a jobbágyaik számát tekintve. Háromszéken ugyanis Basa Péter 132, Mikes Benedek 94, Kálnoki János 69, Imecs István 57 jobbággyal bírt.¹² Jól látható, hogy ekkor a papolci Mikesek még a szék két-három legjelentősebb családja között voltak, ám az ezt követő évek folyamán a zabolai Mikesek erősödtek meg. 1623-ban zabolai Mikes Kelemen kapitihaként szolgálta Bethlen Gábort a portán,¹³ 1627-ben pedig rendkívüli követként működött.¹⁴

Bethlen Gábor uralma alatt a zabolai Mikes család tagjai komoly rangemelkedést könyvelhettek el. Zabolai Mikes Kelemen többször volt Bethlen portai követe, a család a hűségéért 1626-ban jelentős birtokokat kapott: Szalánczy György fiúági utódainak kihalása után hozzájutott a család zágoni jószágaihoz. Bethlen Gábor uralmának végére és I. Rákóczi György fejedelemségének idejére a zabolai Mikes család feje Zsigmond lett, aki a széken belül nősült, a szintén katolikus Imecs Borbálát vette feleségül.¹⁵ A frigyből született gyermekek közül öt fiú biztosan megérte a felnőttkort, a legidősebb volt Mihály, mellette János, aki talán korban a legközelebb volt hozzá, Pál, Kelemen és Tamás.¹⁶ Az öt fiú közül Mihály és Kelemen pályája emelte fel a családot. Bethlen Gábor uralma végére Mikes Zsigmond egyre jelentősebb tényezővé vált Háromszéken. Ezt a felfelé ívelő karriert azonban I. Rákóczi György uralkodása megakasztotta. Rákóczi az uralma kezdetén a Mikeseket is „átvette” Bethlen Gábor diplomatái között, és tovább alkalmazta.¹⁷ 1635-ben azonban megrendült a fejedelem bizalma zabolai Mikes Zsigmondban.¹⁸ A református fejedelmet valószínűleg zavarta, hogy a katolikus Mikesek gyorsan hatalomra kerültek, és nagy mértékben növekedett a súlyuk, ezért minden alkalmat megragadott, hogy útját állja ennek a folyamatnak. Az kétségtelen, hogy ekkorra a zabolai Mikesek hatalma jelentősen megnövekedett, olyannyira, hogy 1637-ben szembeszegültek a fejedelemmel.¹⁹ Amikor 1637-ben a fejedelem hadfölkelést hirdetett Lupul moldvai vajda ellen, akkor ők a katonáikkal nem a fejedelem seregéhez csatlakoztak, hanem a szentléleki várhoz vonultak, ahol elrabolták a vár akkor már nem élő úrnőjének, Károlyi Zsófiának a Tarnóczy Sebestyéntől született

¹¹ EOE. VI:416.

¹² Balogh 2005:169, 180–181.

¹³ Bíró 1921:121.; EOE. VIII:35, 76.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Lázár 1889:196.

¹⁶ Tüdős 2003:190.

¹⁷ Beke–Barabás 1888:115.

¹⁸ Beke–Barabás 1888:193.

¹⁹ EOE. X:20.

Sára nevű leányát. A három Mikes fivér romantikusnak tűnő lányrablása sokkal inkább volt egy hatalmaskodó gesztus, ami jól mutatta a család széken belül megnövekedett jelentőségét, egyben pedig azt is érzékeltette, hogy a katolikus zabolai Mikések veszélyesen nagy katonai erővel bírtak a széken belül. Az „elkövetők” között a források Mihályt, Jánost és Pált említették.²⁰ A fejedelem az ügyben a következő évben, 1638-ban országgyűlésre idézte a Mikes testvéreket, akik azonban Moldvába menekültek, ráadásul Lupul vajda szolgálatába álltak. Ezek után nem volt kétséges, hogy az országgyűlés május 10-én fej- és jószágvesztésre ítélte őket.²¹ Az ítéletet természetesen nem tudták végrehajtani, ráadásul a fiúk alig egy év múlva, 1639. április 9-én²² kegyelmet kaptak. Maga az apa, Mikes Zsigmond is visszakerülhetett az udvarba 1644-ben a fejedelem akaratából.²³

A Mikes testvérek legidősebbike, a művelt és tehetséges Mihály az európai peregrinációja során nemcsak elméleti képzésben részesült, de a modern tüzérség alapismereteit is elsajátította.²⁴ 1628 és 1630 között a bécsi egyetem jezsuita kollégiumában tanult, majd Erdődy György varasdi főispán²⁵ kíséretében öt éven át peregrinált Európában. Járt Leydenben, ahol 1633-ban iratkozott be az egyetemre, és Itáliában is folytatott tanulmányokat.²⁶ 1639-ben, amikor a lányrablást követően kegyelmet kapott, visszatért Erdélybe, és a fejedelem szolgálatába állt. Lázár Miklós úgy tudta, hogy Kemény János közbenjárása kellett ahhoz, hogy a fejedelem újra a szolgálatába fogadja,²⁷ ami azt jelenti, hogy a két ember között már ekkor is jó kapcsolat lehetett, ami a későbbi évek során csak erősödött. Az udvari lovasság volt az első szolgálati helye.²⁸ A harmincéves háborúba bekapcsolódó Rákóczi a tehetséges Mikest a tüzérség parancsnokává tette. Mikes Mihály kiváló parancsnoknak bizonyult: Jármay Ferencsel együtt vezette a székely hadakat, amelyek Regéc várát is sikerrel ostromolták.²⁹ Szalárdi szerint Szerencs ostromakor is meg volt vele elégedve a fejedelem.³⁰ Ekkorra már valószínűleg udvari alkapitány volt, azaz az udvari lovasok alkapitánya. 1648-ban diplomáciai feladatokat is kapott: a kurlandi herceggel és a brandenburgi választófejedelemmel tárgyalt.³¹ 1648 májusában

²⁰ EOE. X:20-21. Szalárdy Pál helyett a Kelemen nevét említette, aki szintén a Mikes fiúk testvére volt.

²¹ EOE. X:21.

²² Lázár 1889:196.

²³ A két Rákóczi fejedelem családi levelezése. 130. I. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannához: „Mikes Zsigmondot tétesd udvari szolgává”.

²⁴ Horn 2005:253.; Haller Gábor naplója, ETA, IV, 19–20.; Katona 1984:307–324.; Szabó–Tonk 1992.; Keserű 1992: nr. 1949.

²⁵ Lázár 1889:196.

²⁶ ETA IV:19–20.

²⁷ Lázár 1889:196.

²⁸ Lázár 1889:196–199.

²⁹ Szádeczky-Kardoss 1927:188.

³⁰ Lázár 1889:196.

³¹ Horn 2005:253.

a fejedelmet kellett képviselnie a kurlandi herceg gyermekének a keresztelőjén.³² Alig ért azonban ki a Lengyel Királyságba, értesült I. Rákóczi György haláláról, ezért visszatért Erdélybe. Mikes Mihály karrierje a fejedelem halálával nem tört meg, hanem még tovább ívelt felfelé, ami minden bizonnyal annak köszönhető, hogy közeli kapcsolatban állt azzal a Kemény Jánossal is, aki az öreg Rákóczi fejedelem fia és utódja, II. Rákóczi György uralma idején a legbefolyásosabb erdélyi főemberré vált. A következő évtized folyamán ő és a kapcsolatrendszere tudták megszerezni a legfontosabb pozíciókat. Mikes Mihály pedig a diplomáciai tehetsége révén egyre fontosabbá vált mind a fejedelemnek, mind pedig Keménynek.³³

Egyelőre nem tudjuk pontosan, hogy mikor, de feltehető, hogy Mikes Mihály már a Moldvába menekülés előtt megnősült,³⁴ és Paczolay Borbálát vette feleségül, akivel vagy nem születtek közös gyermekeik, vagy pedig fiatalon, akár gyermekként meghalhattak.³⁵ 1649-ben sikeresen visszaszerezte családjá számára a korábban elveszített marosújvári uradalom egy részét.³⁶

1650-ben, amikor II. Rákóczi György seregei is közreműködtek a moldvai vajda elűzésében, Mikes Mihály újabb katonai sikereket aratott, és emellett követként Varsóban is járt.³⁷ Kemény János, aki Bethlen Gábor udvarában nevelkedett, és I. Rákóczi György is támogatta, ekkorra már megszerezte az udvari lovasság főkapitányi címét, sőt már 1645-től főgenerálisként is emlegették,³⁸ és Mikes Mihály lett a helyettese. Ez a „munkakapcsolat” elmélyítette kettejük barátságát, kliensi viszonyrendszerét: Mikes az 1653. évi hadjáratban is alvezérként harcolhatott Kemény János mellett, és a hősiességéről még Stefan vajda is megemlékezett egy II. Rákóczi Györgynek írt levelében.³⁹ Ezekben az években Mikes Mihály a lengyel uralkodó segítségére rendelt erdélyi seregrésznek volt a főparancsnoka, közben pedig évente követi szolgálatot teljesített a lengyel királynál.⁴⁰ 1653-ban Bethlen Jánossal együtt ment tárgyalni. 1654. május 22-én ő ment Klobusiczkyval Varsóba a katonai segítségért hálás uralkodóhoz, aki lengyel indigenátust ajánlott fel néhány erdélyi főúrnak.⁴¹ Ilyen módon Mikes Mihály a fejedelem „lengyel szakértőjévé” vált, ezért 1655-től kezdődően folyamatosan jelen lehetett a szövetségi

³² EOE. X:98.

³³ A két Rákóczi fejedelem családi levelezése. 446. II. Rákóczi György levele 1651. november 22-én öccsének, Rákóczi Zsigmondnak.

³⁴ Lázár 1889:196.

³⁵ Tüdős 2003:190.

³⁶ Gazda 2020:29.

³⁷ Szilágyi 1890:82, 103., EOE. XI:181.

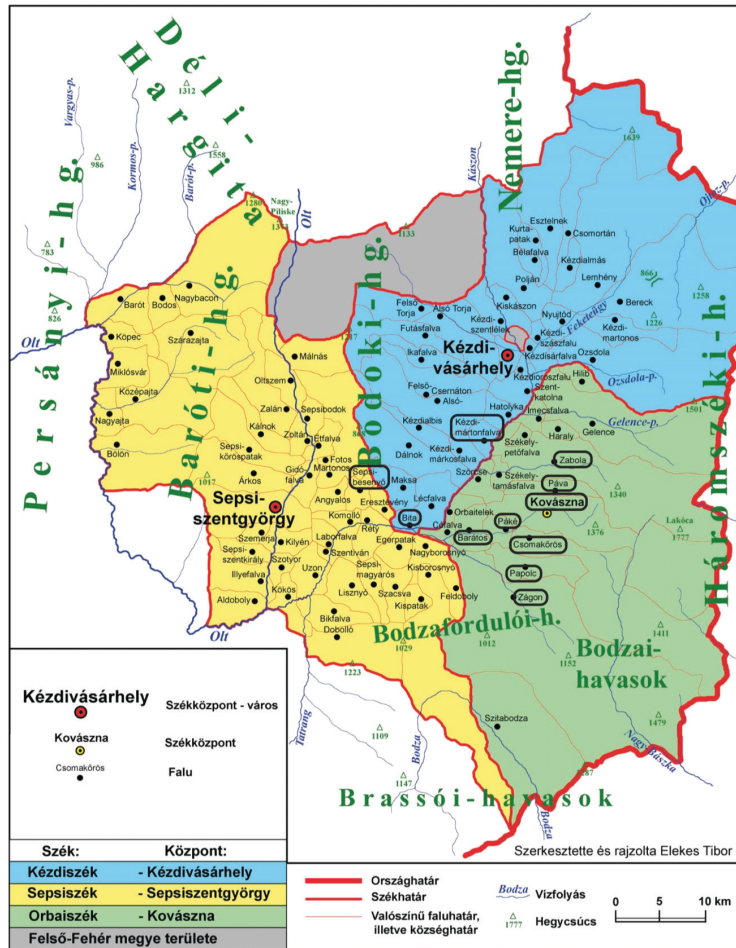
³⁸ Trócsányi 1980:29.; TT. 1905: 470–1. Számos tisztséget tüntetnek fel a neve mellett, a mezei hadak főgenerálisságát és az udvari lovasság kapitányságát, valamint udvari főkapitányságot is.

³⁹ A két Rákóczi fejedelem családi levelezése. 477. II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannának 1653. november 13-án.

⁴⁰ A két Rákóczi fejedelem családi levelezése. 478–479.; Szilágyi 1890:254.

⁴¹ Végül a gyermek I. Rákóczi Ferenc mellett Kemény János és Petki István kapta a lengyel indigenátust. EOE. XI:32.

tárgyalásokon.⁴² A katonai feladatait ekkor már az öccse, Mikes Kelemen vette át.⁴³ A források azt mutatják, hogy az ötvenes évek elejére a Mikes család egésze Kemény János érdekszférájába került, aki a hadjáratok alkalmával Mikes Pált és Mikes Kelemet is folyamatosan foglalkoztatta.⁴⁴ 1656-ban Mikes Mihály vezette azt a sereget, amelyet Rákóczi Konstantin vajda segítségére küldött, és aminek az alvezére az öccse, Kelemen volt.⁴⁵

A Mikes család birtokai Háromszéken

⁴² Szilágyi 1890–1891. I:103, 109, 236, 280–297.

⁴³ A két Rákóczi fejedelem családi levelezése. 492.; EOE. 11. 37.

⁴⁴ Szilágyi 1890:193.: „Miglen kylmes uram az lengyel és kozák hadaknak derekas eloslzását nem értjük, nem árt az reájok való vigyázás, azért is küldöm be Mikes Pált, lovat semmire s így valót nem tanált, sem látott Mikes Kelemen”.

⁴⁵ Lázár 1889:23.

Mikes Mihály, az udvari ranglétrán egyre feljebb jutva, Székelyföldön kívül kezdett gyűjteni birtokokat, ami arra utal, hogy személyes karrierjének jövőjét nem – vagy nem kizárólag – Háromszéken belül képzelte el.

Már 1649-ben megszerezte az Alsó-Fehér megyében levő, már említett Marosújvár felét és Csongva birtokrészeit a Belső-Szolnok területén található Nagydebrikkel együtt,⁴⁶ majd 1652-ben Alsó-Fehér megye több településén jutott birtokhoz.⁴⁷ 1655-ben Belső-Szolnok megyében is birtokot szerzett a Felsőszűcs nevű településen.⁴⁸ Ekkoriban az „udvari lovasság alkapitánya és táblai ülnök” volt a titulusa.⁴⁹ 1656-ban a fejedelem kinevezte fejedelmi tanácsosává és kancellárrá is.⁵⁰ Ebben az évben már Kővár kapitányként is említik a források.⁵¹ 1656-ban újabb birtokadományokat kapott – ez megerősítheti Horn Ildikó feltételezését, miszerint II. Rákóczi György a fiatalabb Mikes Mihály támogatásával Kemény János súlyát igyekezett kissé kompenzálni. Kemény János tekintélye azonban olyan nagy volt, hogy Mikes kancellári címének dacára továbbra is Kemény maradt a döntéshozatalok kulcsfigurája, és Mikes is inkább megmaradt Kemény kliensi hálózatában, mint hogy szembe mert volna fordulni vele.⁵²

Mikes Mihály a lengyel hadjáratban is részt vett, itt azonban már a diplomáciai képességeit hasznosította a fejedelem. Kancellárként ő volt a kijelölt erdélyi tárgyaló, ő írta alá a fejedelem nevében a békeokmányokat Wierczboczban. Később ott találjuk Rákóczi szűkebb kíséretében is, amikor az a lengyel kudarcot követően hazamenekült.

Háromszéken az eliten belül ekkor Basa Tamás a Barcsai Ákos körül tömörülő törökös párt vezetője volt, miközben a Mikes testvérek Kemény János kliensi rendszerének részeként jelentek meg a lokális elitben és az országos politikában. Míg Basa a fejedelmi tanács tagjaként is elsősorban helyi hatalomra tett szert, addig Mikes Mihály a lengyel hadjárat idejére a katonai szerepek mellett az egyik legfontosabb diplomatája lett a fejedelemnek.

Az ötvenes évek első fele jól láthatóan a nagy társadalmi mozgások időszaka volt Háromszéken: egyelőre csak a Kálnoky, a Mikó, a Nemes és a Daczó családok keresték a helyüket a két „nagy” család, a Basák és a Mikesek kapcsolati hálójában, 1657-ben viszont a Mikesek már elég erősnek érezték magukat a széken belüli hatalomátvitelhez, ezért Mikes Kelemen egyre erősebben próbálta érvényesíteni széki főkapitányi pozícióját, amit 1658-ban szerzett meg azt követően, hogy Basa Tamás, a család legfőbb riválisa vagy lemondott arról, vagy pedig lemondatták.⁵³

⁴⁶ MNL-OL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 25. 87–88.

⁴⁷ MNL-OL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 28. 573–574. Offenbánya, Csorra, Szarvas, Munczel és Brezest településeken szerzett birtokrészeket.

⁴⁸ MNL-OL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 29. 515–517.

⁴⁹ Trócsányi 1980:31.; TMÁO III. 405.; TT. 1889:638.

⁵⁰ Horn 2005:253.; Lázár 1889:197.

⁵¹ Lázár 1889:197.; EOE. XI:400.

⁵² Horn 2005:246, 250–252.

⁵³ Bethlen Miklós élete leírása magától.; EOE. XI:396. Az erős felekezeti konfliktust jól

Ez a kinevezés a kortársak számára sem volt egyértelmű, sokan támadták is Mikes Kelemen, hogy nem törvényes úton jutott a főkapitánysághoz.⁵⁴ 1659-re Mikes Mihály kieszközölte Rákóczinál, hogy az öccsét ítélőmesterré tegye. 1657 szeptemberében a szamosújvári országgyűlésen ő és Petky István csíki főkapitány képviselték a fejedelmet, és ők válaszoltak a rendek kérdéseire, amelyeket a verebélyi sereg fogságba esésével kapcsolatosan tettek fel.⁵⁵ A következő három évben végig Petky és Mikes igyekeztek irányítani az eseményeket és képviselni Rákóczy György érdekeit. Mikes Mihálynak fontos szerepe volt abban, hogy II. Rákóczi György a lemondása után is megtarthatta erdélyi birtokait.⁵⁶ 1658-ban Petkyvel együtt hívta vissza a fejedelmet,⁵⁷ aki Bethlen Farkassal együtt Mikest küldte Lipóthoz segélyért⁵⁸ tárgyalni.⁵⁹ 1658 szeptemberében, azt követően, hogy a porta Barcsay Ákost nevezte ki Erdély fejedelmévé, az országgyűlés megfosztotta a kancellári tisztségétől, és helyette 1659 májusában Bethlen Jánost választotta meg.⁶⁰ Rákóczi azonban továbbra is kancellárként kezelte őt,⁶¹ és 1659-ben ő volt a vezére azoknak a Rákóczi párti főuraknak, akik a marosvásárhelyi országgyűlésen elérték, hogy az ország újra II. Rákóczi György mellé álljon,⁶² Mikes Mihály volt az,⁶³ aki a rendek előtt szónokolva rávette az erdélyi nemességet, hogy annak ellenére is álljanak Rákóczi György mellé, hogy a porta ezt megtiltotta.⁶⁴ Mikes 1659. október 5-én a katolikus elit vezéréként az erdélyi katolikus javak szabad használatáért is

érezkelteti, hogy Mikes Kelemen esküszövegének szinte a fele ezt a témát érintette: „Ez háromszéki kapitányság tisztiben míg leszek alattam valókat is ő nagysága hűségében megtartom, ő nagyságok hűségétől semmi színek alatt elidegeníteni nem igyekezem, az evangelica religiót (kit calvinistának neveznek közönségesen) nem opprimálom, azon valláson lévőket semmi kikeresett színek, utak, módok alatt elnyomni nem cselekszem, szabadságokban megtartom, segítem, religióért senkit nem gyűlölök, tiszteket arra nézve le nem teszek, sőt annak adását is, kik érdemesek, ő nagyságokhoz igazak lesznek, nem másnak, azoknak adom inkább.”

⁵⁴ EOE. XII:176: „Bethlen János dicit: Előbbi urunktól magától hallottam, hogy ő naga Mikes uramnak kapitányságot nem adott, értekezvén, hogy hol vette?”

⁵⁵ Lázár 1889:92.; EOE. XI:257.

⁵⁶ EOE. XI:318–321. A Rákóczi és családja számára birtokait biztosító okirat aláírói között ugyanakkor Mikes kancellársága ellenére is viszonylag hátul foglalt helyet, mindössze tizenegyedik volt. A sorban megelőzte őt a székelyek közül Petky István csíki főkapitány és Basa Tamás is, aki Háromszék erős református embereként a Mikesek ellenfele, riválisa volt. Rajtuk kívül Mikes előtt volt Rhédey Ferenc, Barcsay Ákos, Haller Gábor, Kemény Simon, Kapi György, Haller Pál és János, valamint Kemény Ferenc is. Ez talán arra utal, hogy a látványos rangemelkedés ellenére sem tudta elfogadtatni magát az erdélyi elit egészében.

⁵⁷ EOE. XI:265.

⁵⁸ Ezek a tárgyalások végül sikertelenül zárultak. EOE. XI:281, 409–413.

⁵⁹ Lázár Miklós: Erdély főispánjai. 22., EOE. 11, 279, 474–475.

⁶⁰ Lázár 1889:197.; EOE. XII:23.

⁶¹ EOE. XI:400.

⁶² Lázár 1889:24.

⁶³ EOE. XII:368.

⁶⁴ EOE. XII:30–32.

felszólalt. Beszéde előrevetítette, hogy a Mikesek átveszik az idősödő Petki István helyét az erdélyi katolikusok jogaiért folytatott küzdelemben. Az év végére Mikes Kelemen Petki Istvánnal és szárhegyi Lázár Istvánnal együttműködve a fejedelem első számú katonai segítője volt.⁶⁵ 1660 januárjában kelt levelében még arról biztosította Rákóczit, hogy mind a székelyek, mind a szebeniek mellette állnak, még Basa Tamás és a veje is.⁶⁶

Rákóczi haláláig kitartott a fejedelem mellett. Kemény János tatár fogságba kerülése után ő lett Rákóczi seregének vezére, és ő irányította azt a sereget is, amely a Barcsay Ákos által behívott török hadat Balázsfalvánál bekerítette. Ezt követően Brassót is bevette csapataival, ugyanis Barcsay korábban oda menekült a Rákóczi pártiak támadása elől.

1660 januárjában Mikes Mihály Nagyszeben ostromához is hozzákezdett. A vezénylete alatt harcoló székelyek nagyon erősen támadtak, de aztán a török sereg közeledtének hírére félbe kellett hagyniuk az ostromot. Mikes Mihály innen Gyalu irányába vonult a seregével, és részt vett a szászfenesi csatában is, ahol Rákóczi György halálos sebet kapott. Mikes Mihály hősiessen védte Ecsed várát Barcsayval szemben, noha a török vezér azzal fenyegette, hogy megöli testvérét, Mikes Jánost. A Mikes család több tagja is részt vett a harcokban: Mihály két testvére, János és Kelemen, valamint György nevű unokatestvérük is. A szászfenesi csatát követően mindkét Mikes Magyarországra ment. Mikes Mihály Munkácson töltötte élete utolsó éveit a Rákóczi-javak főkormányzójaként, II. Rákóczi György özvegyének, Báthory Zsófiának a szolgálatában. Mikes Mihály 1662 végén halt meg. Fennmaradt az a temetési meghívó, melyet özvegye, Paczoly Borbála küldött ki Zemplén vármegye főemberei számára.⁶⁷

⁶⁵ SzOkl. VI:226.

⁶⁶ EOE. XII:430–431: „Litterae Michaelis Mikes ad Georgium Rakoczy” 1660. január 17-én kelt levél.

⁶⁷ „Árva állapotom szerint való szolgálatomat ajánlom Kegyelmednek, mint jó akaró Uramnak. Isten sok javaival szerencséltesse Kegyelmedet. Mivel Isten ö Szent Felségének elvégezett akarattya s Decretoma hogy minden ez világra született embernek egyszer meg kellessen halnia, mely Sententia és Decretom alá lévén vettetve az én Szerelmes Edes Uram is Néhai Nemzetes Zabolai Mikes Mihály Uram ki minek utánna életiben Méltóságos Fejedelem mellett szolgált volna dicséretesen Munkács várában Kegyelmes Asszonyunk s Uruk Eö Nagyságok Kegyelmességekből Continualván lakását egy ideig való súlyos betegségének utánna die 15 Novembris Anno 1662 éjjeli 12 és egy óra között Isten ez árnyék világból kiszóltotta, nekem meg maradt eözvegynek holtig való gyászomra és keserűségemre. Mely megnevezett Edes Uramnak meg hidegedett teteme mivel már egyebet nem kíván, hanem hogy az ő Anyjának az Földnek az honnan vettetett volt meg adassák ennek tisztességesen és keresztény mód szerint való eltakarítását Atyámfiai s jóakaróin egyenlő tetszésekből rendeltem ez jövendő Februáriusnak 1. napjára Anno 1663. az Ungvári Várhely Sz. András Templomban megh lenni. Minek okáért Kegyelmedet jóakaró Uramat becsülettel kérem Asszonyommal ő Kegyelmével az megh írt napra és helyben Ungváron 8 órakor reggel jelen lenni és maga jelenlétével szegény Edes Uram meghidegedett tetemének eltakarításának napját Condecoralni ne neheztelleye, mely Kegyelmed ebbeli kereszténi fáradságát engedje Isten örvendetesebb dologban szolgálhassam meg. Választ várván Kegyelmedtől éltesse Isten jó egészségben Kegyelmedet. Ex Arce Munkács die 16. Január. Anno 1663. Kegyelmednek becsülettel szolgál Néhai Nemzetes Mikes Mihály Uram meghagyott Eözvegye Árva Paczolai Borbála.”: Hőgye 1987:40.

Mikes Mihály még a harcok kellős közepén, de már a lengyel hadjárat kudarc után Gyulafehérváron készítette el a végrendeletét.⁶⁸ Az okirat elején megtaláljuk azokat a címeket is, amelyeket Mikes Mihály viselt, és amelyeknek a felsorolását fontosnak tartotta. Ezek a kancellári címe, a fejedelmi tanácsosság és a kővári kapitányi címe voltak. A végrendelet éppen hadba indulás előtt készült, ez lehet a magyarázata, hogy egy ilyen országosan is jelentős tisztséget betöltő nemes, mint Mikes Mihály, nem szerepeltette a végrendeletében a testamentumos urait. Ez az időszak egyébként is a kettészakadt és folyamatos katonai fenyegetésben lévő Erdélyben készült, amikor II. Rákóczi György fejedelem népszerűsége és a pártjának a támogatottsága is erősen lecsökkent. A végrendeletből így elsősorban az örökhatározó birtokállományáról kapunk képet. Ez nagyon érdekes képet ad a Mikes család birtokstratégiájáról. Eszerint Mikes Mihály gyakorlatilag lemondott a székelyföldi birtokokról, és Fejér megyében igyekezett jelentősebb birtokállományt összegyűjteni. Így a birtokai központja a marosújvári vár lett, a hozzá tartozó birtokokkal és Miklóslaka nevű település felével, valamint a csongvai várhoz tartozó jószággal. Ezeket Mikes, minthogy gyermekei nem voltak, a feleségére, Paczolay Borbálára hagyta, hogy amíg él, addig élvezze ezen birtokok hasznait, valamint Nagydebreket, Felsőszőcsöt, Koltót és Katalinfalvát is. Az ingó vagyonát is a feleségére hagyományozta. A további birtokait, amelyek közül Magyarcsesztvén, Csongván és Pusztabagón udvarháza is volt, az ezekhez tartozó jószágokkal, valamint az Offenbánya (Aranyosbánya), Brezest, Szártos és Muncsel határában található földeket és kaszálókat az öccsére, Mikes Kelemenre hagyta. Az ezekhez tartozó dézsma felét Mikes Kelemennek meg kellett osztania az özvegygel. A katolikus Mikes Kelemen a marosújvári várban kápolnát építtetett, amit azonban szintén az öccse, Kelemen használatára bízott, a feleségének pedig megtiltotta, hogy a kápolnával bármit tegyen. Ennek oka az volt, hogy Paczolay Borbála az unitárius felekezethez tartozott. A végrendelet visszatérő útmutatása az volt, hogy a birtokoknak a Mikes család kezében kell maradnia.

Érdekes még, hogy Mikes Mihály „luxusa” a lovai és a fegyverei, lószerszámái voltak, azaz megmaradt a székely katonai társadalom tagjának annak ellenére, hogy a tisztségeit, politikai befolyását tekintve bekerült az Erdélyi Fejedelemség legszűkebb elitjébe. Ez a kettősség érezhető a birtokai mérete és a politikai súlya közötti ellentmondásban is. Míg ugyanis kancellárként a fejedelem után a második ember lett, a birtokainak nagysága meg sem közelítette a vármegyében birtokos főnemesi családokét.

Mikes Kelemen nagyon tudatosan felépített pályáivének furcsa része volt az utolsó. Petky Istvánnal és a testvérével, Mikes Kelemennel ellentétben ő nem állt a Kemények hűségére, hanem az özvegy Báthory Zsófia és a fia, Rákóczi Ferenc mellett maradt, követte őket az emigrációba és ott is halt meg. Mivel erről az utolsó, rövid életrészéről alig tudunk valamit, ezért kevés biztosat mondhatunk a döntés okáról. Az kétségtelen, hogy Mikes nagyon elkötelezett volt

⁶⁸ MNL-OL. P. 658. 54. Re 15. cs. Teleki család lvt.; Másolata: SÁL. Fond 65/2, fasc. 12, 1716–1732. Kiadta: Tüdős 2003:190–193.

a Rákóczi család iránt, és az is, hogy katolikus felekezeti tudata is összekötötte a rekatolizáló Báthory Zsófiával. Lehetséges, hogy a hatalmas Rákóczi-birtokok igazgatásában vállalható vezető szerep csábította, de az is, hogy belefáradt a hadakozásba, sőt az is lehet, hogy betegeskedett ekkor már. Az tény, hogy az életét emigrációban fejezte be egy olyan emberként, aki a székely katonai elitből indulva az Erdélyi Fejedelemségben elérhető csúcspokig jutott.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy zabolai Mikes Mihály a 17. század közepére egészen kivételes karriert futott be, először katonaként, később pedig diplomataként, az uralkodó tanácsadójaként. A helyzetét nehezítette az, hogy a reformátusokat látványosan preferáló I. Rákóczi György uralma idején kellett katolikusként boldogulnia. Segítségére volt viszont egy szerencsés választás, hogy bekerült Kemény János kapcsolati hálójába, akinek az oldalán a pályája sikeresen ívelt felfelé, egészen a kancellárságig, ami egy székelyföldi, székely nemes számára ritkán elérhető magasság volt. A tisztségeit nézve a politikai elit első sorába került. A székely társadalomból indulva azonban az 1650-es évek végére a birtokai méretét, vagyonát tekintve nem tudta felvenni a versenyt a Bánffy vagy a Bethlen, esetleg a Rhédey vagy Kemény családok vagyonával, és ez az ellentmondásosság rányomta a bélyegét a pályájára. A házassági stratégiája még nem mutat nagyratörő terveket, de az a birtokpolitika, hogy a két legjelentősebb Mikes fivér megosztotta egymás között az érvényesülés terepeit, már tudatosságot mutat, és egy megtervezett karrierre enged következtetni. Mikes Mihály karrierstratégiájának legnagyobb hiányossága az volt, hogy nem született örököse. Sajátos módon azonban, mivel Kelemen öccse tovább tudta építeni a családot, a Mihály által megszerzett vagyon végül egy kézbe került, és ez még jobban hozzájárult ahhoz, hogy a Mikések és örököseik megkapaszkodjanak nemcsak a székelyföldi, de az országos elitben is.

FORRÁSOK

SÁL. Fond 65/2, fasc. 12, 1716–1732.

Erdélyi Országgyűlési Emlékek (EOE)

ETA = Erdélyi történelmi adatok (I–VI/2. köt. Kolozsvár, 1855–1862., 1945., 1993–1998)

MNL-OL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 25.

MNL-OL. P. 658. 54. Re 15. cs. Teleki család lvt.

Haller Gábor naplója, ETA, IV, 19–20.

Történelmi Tár (TT)

TMÁO = Török–magyarkori állam-okmánytár (A TMTE 1. osztály III–IX. kötete, Pest-Bp., 1868–1872.) III. 405.

Történelmi Tár TT. 1889. 638.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balogh Judit 2005: A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében. Kolozsvár. 169, 180–181.
- Beke Antal – Barabás Samu (szerk.) 1888: I. Rákóczy György és a porta: Levelek és okiratok. Budapest.
- Bethlen Miklós élete leírása magától.
- Bíró Vencel 1921: Erdély követei a portán. Kolozsvár.
- Gazda Klára 2020: Főnemesek a múltó időben.
- Horn Ildikó 2005: Tündérország útvesztői. Budapest.
- Hőgye István 1987: Zempléni gyászjelentések. In: Honismeret. 15. évfolyam. 5. sz. 40.
- Katona Imre 1984: A Mikesek Vas megyei kapcsolatai. *Savaria* 13/14, 1979-1980, Szombathely.
- Keserő Bálint (szerk.) 1992: Fontes Rerum Scholasticarum, IV. Szeged.
- Lázár Miklós 1889: Erdély főispánjai 1540–1700. Budapest.
- Szabó Miklós. – Tonk Sándor 1992: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. Szeged.
- Szádeczky-Kardoss Lajos 1927: A székely nemzet története és alkotmánya. Budapest.
- Szilágyi Sándor (szerk.) 1890–1891: *Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok. I-II.* Budapest.
- Szilágyi Sándor (szerk.) 1875: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Monumenta Hungariae historica. Diplomataria = Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak, 24. Budapest.
- Trócsányi Zsolt 1980: *Erdély központi kormányzata 1540–1690* (Magyar Országos Levéltár kiadványai, III. Hatóság- és hivatal történet 6. Budapest.
- Tüdős S. Kinga (válogatta, a bevezető tanulmányt írta és jegyzetekkel összeállította) 2003: Erdélyi testamentumok: I. Hadviselő székelyek végrendeletei Háromszék. Marosvásárhely.

GEBEI SÁNDOR

A KIRÁLYVÁLASZTÁS(OK) MINT A RZECZSPOLITA KÓDOLT ANARCHIÁJA (1573–1764)

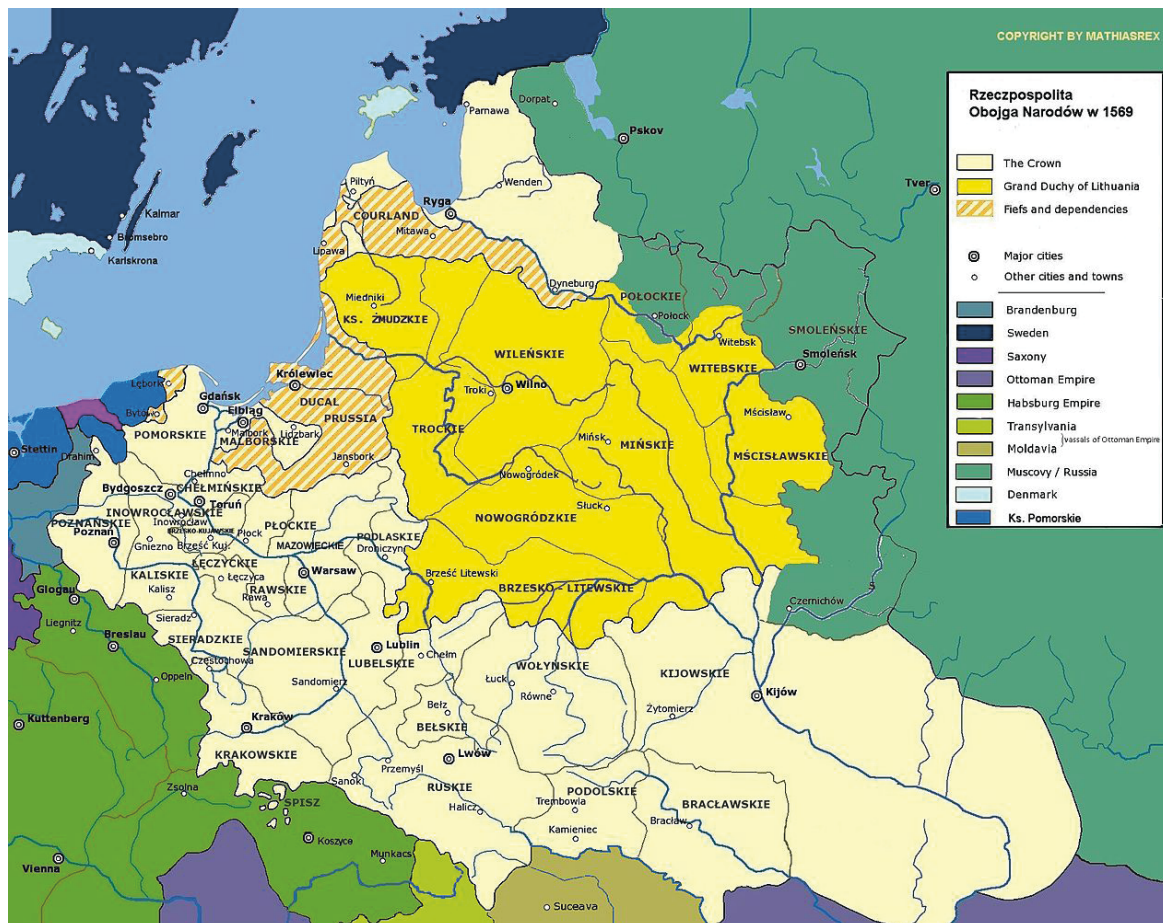
A politika-, államelméleti és államjogi kérdésekre fogékony és érzékeny egykori kollégámat, „Kiss Laci tanár urat” a kora újkori egyetemes történelem speciális állama, a Pierwsza (Első) Rzeczpospolita, az 1569–1795 között létező Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság, a – korabeli szóhasználattal – Najjaśniejsza Rzeczpospolita, azaz a Fenséges Köztársaság egyik krízishelyzetének elemzésével és bemutatásával köszöntöm. Mielőtt konkrétan a 18. század krízishelyzeteinek a bel- és külpolitikai körülményeit érinteném, az 1569-ben, a lublini unióval megszületett Rzeczpospolita néhány különleges vonására hangsúlyozottan fókuszálnunk kell. Annál is inkább, mert azok – a felfogásom szerint – „az új állam” megalakulásának első pillanatától kezdve mintegy kódolták a belső instabilitást, a területiális partikularizmust, a központi (királyi) hatalom kiszolgáltatottságát.

Az 1385-től perszonáluniált Lengyelország és Litvánia képviselői 1569. július 1-jén a lublini domonkosok rendházában aláírásaikkal, pecsétjeikkel reálunióban való egyesülésüket főleg azért hitelesítették,¹ hogy az 1558-ban kirobbant Oroszország és a Livón Konföderáció (a teuton keresztes lovagrend = Teutsche Orden zu Liefland, a rigai érsekség, a revali = tallini, a dorpati = tartui, az öseli, a mitauai = jelgavai püspökségek) közötti háborúban a győzelemre álló IV. Rettegett Iván cár balti térhódítását megakadályozzák, hogy a lengyel–litván állam baltikumi befolyását továbbra is megőrizték. A perszonálunió reálunióvá fejlesztését a litvánok már az 1560-as évek elején szorgalmazták a lengyeleknél, miután kiderült, hogy a Livón Konföderációnak nyújtott litván segítség nem elegendő az orosz támadások elhárítására. Így Lengyelországnak a konfliktusba való „bekapcsolása” is nélkülözhetelenné vált, ami viszont csak egy szoros, felbonthatatlan szövetkezéssel nyerhetett végső megoldást. (Személyi akadálya sem lehetett az egyesülésnek, hiszen I. „Öreg” Zsigmond király [ur. 1506–1548] a fiát, Zsigmond Ágostot már életében, 1529-ben litván nagyfejedelemmé választotta, halála után pedig II. Zsigmond Ágost néven [ur. 1548–1572] királyként is követte apját a lengyel trónon.)

Ahogy azt már említettük, a litvánok kezdeményezésére indult meg az egyesülési folyamat, de az a litvánok hátrányára valósult meg. Először is, az 1569 előtti Litvánia területének jelentős része – Podlasie (= Erdőalja, Brześć-Litewski vajdaság), Volhínia (= Pripjaty és Nyugati-Bug folyók határolta terület), „Kijówia” (= Kijev és a Dnyeper folyó vidéke) és „Braclawia” (= Braclaw és a Déli-Bug folyó

¹ Akta unji 1932: A 20 pontból álló uniói szerződés lengyel képviselők általi támogatása 331–348., a litván képviselők általi támogatása 348–362., az esküszövegek a 363–364. oldalakon. II. Zsigmond Ágost király-nagyfejedelem 1569. július 4-én megerősíti a szejm unióról hozott döntését – 364–373. oldalakon.; A Rzeczpospolita születésének körülményeiről lásd még: Zakrzewski 2019: 5–40. (Lengyel és nemzetközi bibliográfiával a 33–40. oldalakon)

völgye) – a lengyel koronához került, Litvánia értékes gazdasági forrásoktól esett el, de „megszabadult” a déli részek tatárok elleni védelmének terhéértől és a balti hercegségek (porosz, kurlandi) seniori kötelezettségeitől. Ezek a „feladatok” a későbbiekben a lengyel királyok gondjait gyarapították.

Forrás: https://pl.wikipedia.org/wiki/Unia_lubelska#/media/Plik:lrp1569.jpg - térkép 1569

Az Oderától a Dnyeperig kitágult Lengyel Királyság gazdasági, társadalmi, vallási, kulturális sokszínűsége, tarkasága fokozódott, a partikuláris politikai érdekeivel egyetemben. Annak ellenére, hogy a lublini unió egyik deklarált alapelve az volt, hogy a köztársaság valamennyi nemesét – nem külön a lengyel vagy a litván nemes – egy és ugyanazon jogok illetik meg a Rzeczpospolita egész területén, hogy a „két állam és a két nemzet” „egy néppé” (*w jeden lud*) forr össze, hogy a két natióból egy lengyel és litván nemzet feletti „nép” születik, Volhínia, Kijóvia, Braclawia gens russica (*ruthenica*) lakosságáról „megfeledezett”. Nem vett tudomást az új országrészek lakóinak pravoszláv vallásáról, nem tulajdonított

jelentőséget az itteniek anyanyelvi (óorosz) másságának, csakis a lengyel–litván alkotóelemet tekintette determináns viszonynak.² Ennek a lengyel király és litván nagyfejedelem által irányított Respublicának teljes jogú „állampolgára” kizárólag a politikai jogokkal bíró nemes (*nobilis = pan, szlachcić*) lett, aki választó és tisztségekre választható egyén volt.³ Ez az alapvető állampolgári jog II. Zsigmond Ágost király-nagyfejedelem, az utolsó Jagelló-dinasztiabeli uralkodó halála után, 1572 után a királyválasztás jogával is kibővült. Az uralkodó és országainak viszonyát végérvényesen a *lex*, a törvény határozta meg. Ezért a lengyel–litván állam tartalmi lényegét tekintve *Respublica (Rzeczpospolita)*, ugyanis itt a *lex regnat, non rex*. Itt az alkotmány (a törvény) mindenkire – a király sem kivétel – vonatkozott. Ide kapcsolódóan Báthory István király kancellárjának, Jan Zamoyskinak szavait is idézhetjük: „a király uralkodik, de nem kormányoz” (*Rex regnat et non gubernat*). Egyébként a királyi hatalom parlament (szejmi) általi korlátozása már 1505-től érvényes gyakorlat volt Lengyelországban, ekkor szentesítette I. Sándor (Aleksander Jagiellończyk, ur. 1501–1506) király a radomi szejm ún. *nihil novi sine communi consensu* articulusát.⁴ A szejm beleegyezése nélkül semmilyen újítás a jogban, semmilyen új törvény nem születhetett az országban. Ezt a királyra vonatkozó tilalmat egyszerűbben fogalmazták meg a lengyelek: „*Nic o nas bez nas*” (Semmit rólunk nélkülünk).

Az első lengyel királyválasztó (6 hetes) szejmen 1573. május 11-én a francia király, IX. Károly öccsét, Valois Henriket (1523–1574) választotta meg uralkodójának távollétében a fejenkénti megjelenésre és szavazásra összesereglett, kb. 40 ezres nemesi tömeg Habsburg Ernő főherceg, IV. Iván cár, III. János svéd király (Jagelló Katalin férje) ellenében, mert Henrik ígéretei voltak a legvonzóbbak és legkedvezőbbek a Rzeczpospolita számára. Egyrészt a livóniai háború kedvező lezárását remélték a Balti-tengerre vezénylendő francia flottától, másrészt a lengyel hagyományok folytatásával kecsegtetett Henrik (szül.: 1551) és Jagelló Anna (szül.: 1523!) tervezett házasságkötése. Harmadrészt a *rex electus* Henrik még Párizsban hajlandó volt elfogadni a királyi hatalmat gúzsba kötő, 1573. május 20-án keltezett dokumentumot, amelyet csak *Articuli Henricianinak (Artykuły henrykowskie)* emlegettek ezután két évszázadon keresztül.⁵ Valois Henrik, a megválasztott lengyel király 1573. szeptember 10-én a párizsi Notre Dame-székesegyházban tette le a királyi esküt, koronázására a krakkói wawelbeli dómban 1574. február 21-én került sor. A nemesi arany szabadságot reprezentáló 21 pontos henriki cikkelyek közül a legfontosabbak (a §-ok sorszámai az 1946. évi kiadás alapján szerepelnek⁶):

² Kempa 2019: 41–72. (a *Zapiski Historyczne* – lublini unió 1569–2019 – jubileumi számában).

³ Részletekbe menően lásd: Świdarska-Włodarczyk 2017.

⁴ *Volumina legum* I., 1732: 299.

⁵ *Volumina legum* II., 1733: 897–901. (*Articuli Henriciani*); Publikálva még: *Wiek XVI–XVIII* 1997: 108–110.

⁶ *Artykuły henrykowskie* 1946.

1. § – A szabad királyválasztás örökre a rendeket illeti (*wybieranie króla zostawało w szmem Stanom Koronnym*).
3. § – Külkapcsolatok (követek küldése, fogadása, tárgyalások = diplomácia) létesítése, külföldi zsoldosok alkalmazása csakis a szejm jóváhagyásával (*nie mamy bez rady Rad Koronnych obojga narodu*) történhet.
4. § – Háború és béke, a nemesi felkelés kérdésében csakis a szejm engedélyével születhet döntés (*O wojnie abo ruszeniu pospolitym nic zaczynać nie mamy, mimo pozwolenie sejmowe wszech stanów*).
5. § – Mindkét nemzet országának és a hozzájuk kapcsolt részek határainak védelméről a király-nagyfejedelem köteles gondoskodni.
6. § – A király mellé a szejmen 16 szenátor kerül kiválasztásra, akik közül 4 szenátor (1 a püspökök közül, 1 a vajdák közül, 2 a sztaroszták közül) állandóan a királyi udvarban tartózkodik, félévenkénti váltásban.
7. § – Kétévente köteles összehívni a szejmet a király, amely hat hétnél hosszabban nem ülészhethet, a kivételes helyzetekben összehívott rendkívüli szejm viszont csak kéthetes időtartamú lehet.
14. § – A király házasságkötése csakis a szejm tudtával és beleegyezésével valósulhat meg.
20. § – Egyik nemzet szabadságjogai sem csorbulhatnak, azok betartása és betartatása örök érvényűen királyi szóval és esküvel megerősítést nyernek (*wolności praw swych Stany Koronne obojga narodu Nam przy koronacji podali, przyjmujemy i przyjąc mamy, poprzyścić, utwierdzić i na potomne czasy mocno trzymać*).
21. § – Az „ellenállási záradék”: Isten őrizz (*Boże uchowaj*), de ha a király és utódai megsértenék a nemesek jogait, szabadságait, a lefektetett törvények ellenében cselekednének, úgy mindkét nemzet alattvalói esküjük alól feloldoztatnak, engedelmességgel nem tartoznak (*jeślibyśmy czego co przeciw prawom, wolnościom, artykułom, kondycjom wykroczyli, abo czego nie wypełnili, tedy obywatele koronne obojga narodu od posłuszeństwa i wiary nam powinnej wolne czynimy*).

Valois Henrik megválasztásával a Rzeczpospolita nemessége tulajdonképpen saját maga mellé egy olyan plusz „rendet” keltett életre, amely a kiváltságait jogilag garantálta, ugyanakkor saját magát is függőségbe taszította. A király a fő- és köznemesek intézményétől, a kétkamarás (szenátus + képviselők háza) szejmtől függetlenül nem cselekedhetett, de a szejm sem jogképes a király nélkül, tulajdonképpen egy fej nélküli testnek minősíthető. A három rendből kiformalódott köztársaságban – „*Res publica ex tribus ordinibus*” – a királyt az országai feletti uralkodás joga, a szenátust a törvények feletti őröködés joga, a vitézeket („lovagokat” = nemesi felkelés résztvevőit) pedig az ország oltalmazásának, a védelmének a joga illette meg („*dominium cum imperii, senatui legum custodia, equestri ordini tutela*”).⁷ Ebből

⁷ Hüppe 1894: 124. – „1573 óta a senatus és a nemesség mellett, mint harmadik rendet” emlegetik a királyt pl. a szejmek ülésein is. A neten is elérhető: <https://mek.oszk.hu/10400/10403/pdf/lengyelalkotmany1.pdf>; <https://mek.oszk.hu/10400/10403/pdf/lengyelalkotmany2.pdf> (utolsó letöltés – 2022. augusztus. 10.); Olszewski 1988: 495–503.

a kulcsfontosságú jogból a Rzeczpospolita nemessége szinte minden kiváltságot levezethette, hiszen a királyválasztások előfeltétele de facto a „két nép (nemzet) Köztársasága = *Rzeczpospolita obajga narodów*” szabadságjogainak a szentesítése lett.

A Rzeczpospolita életében az 1573–1764 közötti időszak a „szabad királyválasztások” kora, formailag a nemesi szabadság kiteljesedésének és érvényesülésének a kora, de tartalmilag nem más, mint egy olyan folyamat, amelyben az államot (= a központi hatalmat) a nemesi társadalom fokozatosan elnyelte.⁸ A nemesi arany szabadság mindig újra- és újratermelte az anarchia, a káosz alapjait. „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” – kérdezi Ring Éva történésznő teljes joggal a nagyszerű szakmunkájában.⁹ Waclaw Potocki, a lengyel barokk költőjének (1621–1696) szállóigeként emlegetett, kijelentő módon álló versorát – „*Nierzqdem Polska stoi*” (*nierzqd* = fejetlenség, hatalomnélküliség, anarchia) – indokolt így, kérdésként is megfogalmazni, hiszen az anarchia kitermelte a saját létezésének a jogi kereteit, a konföderációk („pártok”) alapítási jogának és a *liberum veto* (= „*nie pozwalam*”) gyakorlásának a formájában.

Valamennyi (tíz!), „szabad királyválasztást”¹⁰ „pártharcok” (konföderációk vetelkedése) kísérték, amit a 17. század második felétől kezdve már a külső hatalmak is befolyásoltak. Ez a megállapítás egyaránt helytálló az idegen dinasztiai (Vasa-, Wettin-) jelöltek, illetve a hazai jelöltek (Michał Wiśniowiecki, Jan Sobieski) esetében. A „második (vagy kis) északi háború” (1655–1660) után a Rzeczpospolita nemzetközi tekintélye megroppant, nagyhatalmisága lejtőre került, az abszolutista berendezkedésű Brandenburg és Oroszország harapófogójába „szorult”.¹¹ Ez a geopolitikai helyzet a rációnak ellentmondva a lengyel mentalitást, az újítások és a reformok elleni tiltakozást tovább erősítette, mert a szlachta az arany szabadsága megőrzése érdekében az állam berendezkedését, működési rendjét tökéletesnek fogadta el, nem téve különbséget még a háború és a béke periódusok között sem. Ebből az alapelvből fakadóan változatlanul ragaszkodott pl. a nemesi felkelés intézményéhez, a nemesi demokrácia védőpajzsához, illetve

⁸ Hüppe 1894: 117. (Részletekbe menően lásd az „Anarchia. A nemesi demokrácia” című fejezetet.); Davies 2006: 262–300. A téma legteljesebb monografikus feldolgozása Ekes 1987 (újabb kiadása 2010-ben).

⁹ Ring 2001: Davies munkájának fordítója, Bojtár Péter a kérdéses mondatot ekképpen adta vissza: „*Lengyelország a rumlin alapszik*” – 262. Meglátásom szerint tartalmilag pontatlanul. W. Potocki költő megállapítása az adott helyzetre, az adott időre, a 17. század második felére vonatkozik. Eszerint: Lengyelország anarchiaként létezik, vagyis az anarchia állapotában él. (W. Potocki, a kozák háborúban 1652-ben súlyosan megsebesült, hazája sorsáért aggódó költő 20 versből álló ciklusa első versének első sorát ismételtették egyre gyakrabban a 18. századi országgyűléseken a képviselők.)

¹⁰ A királyválasztó szejmek nagy összefoglaló feldolgozása legújabbban: Kucharski 2021:

¹¹ Hüppe 1894: 210. – „Confoederatio Lengyelországban a saját védelemre, vagy az országban a rend és biztonság fentartására, vagy a szabadságok és jogok megővésére, vagy az államtekintély biztosítására, avagy valamely más célra esküvel és becsületszóval bizonyos időre kötött szövetség”; Wójcik 1988: 845–846. – „a Rzeczpospolita vezető körei ragaszkodtak ahhoz az elképzeléshez, hogy a béke kizárólag SINE AVULSIONE ULLA A REGNO, azaz a királyság megcsonkítása nélkül köthető.”

a király személyéhez kötődő külföldi zsoldosság alkalmazásának a limitálásához. A helyzet paradox: szükség lenne a zsoldos haderőre a külső veszély elhárítása céljából, de a szejm hatáskörén kívül eső zsoldosságot a király akár a belpolitikai „tiltakozások” letörésére is hasznosíthatja – álláspontjuk szerint. A nemesség állandóan arra gyanakodott, hogy a választott királyuk a *dominium absolutumra* törekszik. Szemük előtt kizárólag az érdekeiket veszélyeztető, erős királyi (közpon-ti) hatalom rémképe lebegett. Nem józanította ki őket se az 1660. évi Svédország, Brandenburg baltikumi térnyerését rögzítő oliwai béke, se az 1667. évi andruszovói fegyverszünet, amely Oroszországnak engedte át Kelet-Ukrajnát a Dnyeperig, se az 1667-et megerősítő 1686. évi moszkvai, „örök időkre szóló” béke (*vecsnij mir*). Ezek a Rzeczpospolita hátrányára bekövetkezett diplomáciai események nemcsak a nemzetközi szintéren elszenvedett presztízsveszteségről árulkodtak, hanem egyidejűleg a külső országokkal szembeni kiszolgáltatottságot is jelentették. A Rzeczpospolita hanyatlásából profitáló szomszédos országok lehetőséghez jutottak a lengyel belpolitikába való beavatkozásra: pl. a nem katolikus (pravoszláv, protestáns) hívők érdekeinek a képviselőre, a királyválasztások befolyásolásra, a konföderációk megszervezésére, támogatására stb.¹²

A kötelezően kétevente összehívott szejmek, de a kéthetes rendkívüli szejmek is egyre kaotikusabban működtek főleg 1652, a batogi (*batohi*) vesztés csata után.¹³ A lengyel parlamentarizmus történetében először 1652-ben, egy kötelezően összehívandó, hathetes szejmen érvényesült a *liberum veto*, amikor a szejmnek a kozák háború folytatásáról, személyi és anyagi feltételeiről kellett döntenie. Kellett volna! Március 9-én ugyanis a hathetes ciklus véget ért, és a képviselőházban (*izba poselska* = alsóház) Władysław Siciński litván követ (Janusz Radziwiłł litván herceg megbízásából) vétőt emelt – „*Nie pozwalam!*”(= Nem engedem, nem járulok hozzá) az ülészak meghosszabbítása ellen. Maksymilian Fredro (kb. 1620–1679) szejmi marsall, a házelnök (a „lengyel Tacitus”, történész, filozófus, szónok) jogszerűnek fogadta el a tiltakozást, a szejmet befejezettnek nyilvánította, vagyis az alapvető feladatait nem teljesítette a törvényhozó testület.¹⁴ (A törvények véglegesítése egyébként a szejm egyhangú igen vagy nem szavazásán alapult, de ez nem a személyenkénti teljességet, hanem a rendek [király – *panok* = szenátus – „lovagok”] egybehangzó szavazatát jelentette.)

¹² Michalski 1988: 855–856.

¹³ Az 1652. június 1–2-án lezajlott csatában a lengyel–litván hadak megsemmisítő vereséget szenvedtek a kozák–tatar egyesült seregtől. A lengyelek szóhadgyománya úgy tudja, hogy Bogdan Hmelnyickij kozák hetman szörnyű cselekedetre szánta el magát a győzelem után. A tatar rabságba esett több ezer lengyel katonát 50 ezer talléron kiváltotta a tatároktól, és kb. 3,5 ezer embert lemészároltatott. Az okot csak találgatni lehet. Nem kizárt, hogy a kegyetlen bosszút az 1649. évi zborovi, majd az 1651. évi belocerkovi lengyel–kozák egyezmények felrúgása váltotta ki. A bestiális tett modern változatban életre kelt: ez a „szarmata Katyń” – Galik 2007: <http://portalwiedzy.onet.pl/4869%2C6169%2C1434168%2C3%2Czasopisma.html> (utolsó letöltés: 2022. augusztus 08.)

¹⁴ Grześkowiak-Krwawicz 2004: 141–159.; Dankowski 2019: 91–112. (Részletek a „Sejm zimowy 1652 r. – pierwsze liberum veto” című fejezetben.) <https://jiw.edu.pl/wp-content/uploads/2019/09/Liberum-Veto-digi.pdf> (utolsó letöltés: 2022. augusztus 17.)

A „jogszerűséghez” ragaszkodó képviselőket nemigen érdekelte a küszöbön álló háború feltételeinek konkretizálása. Ez a felelőtlenség, a formális joghoz való ragaszkodás, a haza érdekeinek a háttérbe szorítása a kortársak egyikét-másikat nagyon elkésértette, írásban és szóban figyelmeztették a szejm résztvevőit a *liberum veto* veszélyeire. Stanisław Karwicki-Dunin (1640–1726), a sandomierzi vajdaság többször is megválasztott országgyűlési képviselője pl. 1688. febr. 3-án így szólt követársaihoz: a követ aktivitása (*activitas posla*) mindössze két területen nyilvánul meg az országgyűlésen: 1. *in jure proponendi* (javasol, előterjeszt); 2. *in jure vetandi* (ellentmond, tiltakozik, aminek a végső kimenetele a „*nie pozwalam*” lehet). Ez a magatartás a haza romlásához vezet, a *liberum veto* jogával visszaélni felelőtlenség, a Rzeczpospolita jövőjének kockázata.¹⁵

A statisztikai adatok arról árulkodnak, hogy a józanságra és a felelős magatartásra apelláló nézetek nemigen hatották meg „a nemesi mennyország” képviselőit, hiszen az 1652–1764 közötti 55 szejmből csupán 7 fejeződött be eredménnyel, vagyis törvények alkotásával, szentesítésével.¹⁶ (Más megközelítést is ismer a szakirodalom: az 1648–1695 közötti 44 szejmből 16-ot szakítottak félbe a képviselők a *liberum veto* ből és egyéb okokból kifolyólag.¹⁷)

A „kis északi háború” és az Oroszországtól elszenvedett katonai vereség (1654–1667) tragikus következményei a „nagy északi háború” (1700–1721) folyamán még inkább elmélyültek, a Rzeczpospolita bomlási folyamata egyre nyilvánvalóbb lett.

Az 1697-ben Habsburg I. Lipót német-római császár (ur. 1658–1705) és I. Péter orosz cár (ur. 1682–1725) támogatásával lengyel trónra segített szász választófejedelem, Wettin II. (Erős) Ágost (ur. 1697–1706, 1709–1733) a korona elnyeréséért indított korteskampányában a lengyelek szívét-lelkét melengető ajánlatokkal hitegette.¹⁸ Legfontosabb ígérete az volt, hogy a Rzeczpospolita Szászország támogatásával újra visszanyeri régi tekintélyét, mert a 17. században elvesztett tartományok újra a lengyel korona fennhatósága alá kerülnek. Visszaszerzi a svédektől Livóniát Rigával együtt, a brandenburgiaktól a hercegi Poroszországot Königsberggel együtt, az oroszoktól Ukrajnát Kijevvel együtt.

Konopczyński Władysław (1880–1952) korszakos lengyel történész találó jellemzését idézve: a csupán „Erős” (*Mocny*), de nem „Nagy” (*Wielki*) II. Ágost először a Rzeczpospolita legfájóbb sebét szerette volna begyógyítani, ezért az 1621 óta svéd kézen lévő Rigát, a legnagyobb kereskedelmi forgalmat bonyolító kikötővárost zárta ostromgyűrűbe. Az alig 18 éves svéd király, XII. Károly (ur. 1697–1718) nemcsak Riga felmentését oldotta meg sikerrel, hanem a szövetséges orosz hadat is tönkrevverte Narvánál 1700-ban. Az „északi háborút” előkészületlenül kirobbantó II. Ágost 1700–1704 között az ábrándos győzelmek helyett sorozatos vereségeket könyvelhetett el, 1702. május 24-én még az új lengyel főváros, Varsó is kapitulálni

¹⁵ Közli Konopczyński 1918: 272. 1. lábjegyzet.

¹⁶ Hüppe 1894: 201.

¹⁷ Stolicki 1997: 260.

¹⁸ Napierała 2006: 60–66.

kényszerült a svédek előtt. Két hónappal később, 1702. július 19-én Kliszównál a létszámában kétszeresen nagyobb, cca. 23 ezer fős lengyel–szász egyesült had hatórányi küzdelem után hagyta el a csatateret, kb. 4 ezres veszteséget (halottak, sebesültek, hadifoglyok) elszenvedve. Ez a kliszóvi csata Krakkó sorsát is megpecsételte, augusztus 10-én a győztes svéd katonakirály büszkén lovagolhatott be a Wawel királyi várba.

Két év leforgása alatt az illúziókba kapaszkodó Rzeczpospolita az összeomlás küszöbére jutott. De hogyan menthető meg az ország? A „megoldás” ügyében a király és a társadalom véleménye szöges ellentétbe került. Amíg II. Ágost a háború folytatása mellett kardoskodott az orosz segítség fokozottabb igénybevételével, addig a szenátorok zöme a XII. Károlyval való azonnali békekötést szorgalmazta a jogi érveléssel, hogy a király a szemj tudta és beleegyezése nélkül kezdett háborút Svédország ellen. A törvénysértés miatt a király felelősséggel tartozik az országnak, a béke érdekében a király fel is áldozható, vagyis detronizálható.¹⁹

A sorsdöntő dilemma: 1. folytatni a háborút orosz szövetségben a svédek ellen a győzelemig, a béke kikényszerítéséig; vagy 2. azonnali békekötés a svédekkel a király kiiktatása árán. Társadalmi konszenzus híján a Rzeczpospolita társadalma meghasonlott, saját elképzeléseinek kivitelezésére konföderációkba tömörültek 1704 folyamán. Február 16-án alakult meg a varsói konföderáció, amely már 24-én ki is mondta II. Ágost trónfosztását, hogy elősegítse a mihamarabbi békekötést a svédekkel. Válaszképpen május 20-án a San folyó menti Sandomierzben jött létre a királpártiak háború folytatására voksoló ellenkonföderációja. A belpolitikai válságot tovább mélyítette a varsóiak svédbarát magatartása, mert XII. Károly szándékának engedelmessé „új királynak” kiáltották ki július 12-én a Varsó melletti svéd táborban Stanisław (Szaniszló) Leszczyński poznaíi vajdát.²⁰ (Koronázására csak bő egy évvel később, 1705. október 4-én került sor Varsóban.)

A „neo-király” (Szaniszló) kreálása polgárháborúval is bonyolította a svéd garnizonok által kontrollált ország bajait. Hogy 1704–1705-ben nem került a svédek és a svéd-bábkirály kezébe az egész lengyel–litván állam, az a II. Ágostnak nyújtott fokozott orosz katonai támogatásnak volt köszönhető.²¹ 1706-ban viszont már ez sem segített, mert XII. Károly hadseregének nagy részét, több mint 20 ezer katonáját Habsburg I. József császár (ur. 1705–1711) engedélyével Szilézián át

¹⁹ Gebei 2007: 1268–1269.

²⁰ Zwierzykowski 2016: 388–406.

²¹ Traktat narewski 1704.: Oroszország – Rzeczpospolita véd- és dacszövetségének (*foedus defensiva et offensiva*) kiemelt cikkelyei: II. art.: minden háborús akcióban, úgy a támadások, mint a védekezések esetében mindkét uralkodó és országaik együttműködnek. III. art.: egyik fél a másik tudta és beleegyezése nélkül nem tárgyal az ellenséggel, szeparatív békét nem köt. V. art.: a győztes háború után az egész Livónia kikötőivel, erődítményeivel, városaival a királyt, a Rzp.-t illetik, függetlenül attól, hogy a cár hada foglalta el azokat. VI. art.: hadiszerekkel, ágyúkkal, lőporral és egyéb munícióval segíti Oroszország a Rzp.-t a svédek ellen. VII. art.: 1705-től kezdve amíg a háború tart Oroszország évente 200 ezer rubelnyi (ami 2 millió lengyel zlotyot tesz ki) pénzügyi támogatást biztosít szövetségésének, hogy a Rzeczpospolita 21800 lovast (!) és 26000 gyalogost állíthasson csatasorba.

II. Ágost szülőhazájába, Szászországba parancsolta téli szállásra. Főhadiszállását a Lipcse melletti Alt-Ranstädt-i (altranstädti) kastélyban rendezte be szándékosan, mert elődje Gusztáv Adolf is itt tartózkodott a lützeni csata idején. Drezda, Lipcse, Wittenberg stb. svéd megszállásától a nagyravágyó II. Ágost olyannyira kétségbeesett, hogy az alkudozástól is eltekintett, a svéd katonakirály szégyenteljes diktátumát ellenvetés nélkül elfogadta.

Az altranstädti oktrojált békeszerződés (1706. szeptember 24.)²² értelmében II. Ágost tudomásul vette a detronizációját, „Lengyelországhoz–Litvániához kapcsolódó valamennyi jogáról és igényéről” egyszer s mindenkorra lemondott (*alle Rechte un Ansprüche vor jetz und künfftighin abgesagt*), azokat I. Szaniszlóra, a „törvényesen választott és megkoronázott királyra és nagyfejedelemre” ruházta át. A korona és valamennyi koronázási jelvény, a kincstárban lévő értékek, ékszerek és díszek, a királyi archívum és könyvtár Szaniszlót illették. Svédország, „I. Szaniszló neo-király” Rzeczpospolitája és II. Ágost Szászországa közötti ellenséges viszonyt az „örök béke és őszinte barátság” (*Ewiger Friede und aufrichtige Freundschaft*) váltja fel – deklarálták a felek. A már „csak szász elektor” kötelezte magát arra, hogy minden eddigi Svédország-ellenes szövetséget felbont, főképpen „a moszkvai cárral kötött egyezséget” érvényteleníti. A szerződés nemzetközi garanciáját a Német-római Birodalom császára, Anglia királynője és a Németalföldi Egyesült Államok biztosították. Példájuk nyomán Franciaország, Brandenburg-Poroszország, sőt az Oszmán Birodalom is legitimnek ismerte el a Rzeczpospolitában végbement uralkodóváltást.

I. Péter cár számára viszont elfogadhatatlan volt a svédek lengyelországi térnyerése, XII. Károly és I. Szaniszló összefogása, mert a Baltikumban elért részisikerei (pl. Szent-Pétervár megalapítása, a Néva folyó völgyét [Ingermanlandot] ellenőrző svéd erősségek elfoglalása, livóniai Dorpat [Tartu] sikeres megívása stb.) elenyészni látszottak. Ezért a cár a háború folytatása mellett továbbra is kardoskodó, de már a II. Ágost nélküli sandomierzi konföderációt katonailag és pénzügyileg ismételten megerősítette, a bel- és külháború újabb szakasza kezdődött el. Az „utolsó viking király” számára egyértelmű volt, hogy a lengyelországi sikerek csakis Oroszország térdre kényszerítésével stabilizálhatóak. Ezért a fejébe vette, hogy I. Péter cárt is II. Ágosthoz hasonlóan detronizáltatni fogja. Többször hangoztatta, hogy addig nem nyugszik, míg a cárt „ki nem veti országából, s mást nem teszen helibe [helyébe]”.²³

Közismert, hogy XII. Károly keleti hadjárata (1707–1709) tragédiába torkollt Poltavánál,²⁴ az altranstädti szövetségesek menekülni kényszerültek az országból, a Rzeczpospolita jövője I. Péter cár kezében volt. I. Péter cár és II. Erős Ágost

²²Theatrum Europeum 1718: 139–143. (a XXII. cikkelyes dokumentum neten is, utolsó letöltés 2022. aug. 17.) https://books.google.hu/books?id=wytPAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false; Publikálva még: *Friedens-Tractat 1706: 175–183. A békeszerződés elemzése, értékelése: Kretzschmar 1962: 161–182.*

²³Nedeczky 1708: *Litterae Nedeczkianae* (n.o.)

²⁴Gebei 2009: 907–932. Hallatlan részletességgel – Tarle 1959.; Полтава 2009.; Englund 1995: (A svéd hadtörténész munkájának orosz fordítását használtam.)

október 9-én Thornban (Toruńban) személyes találkozón tisztázták az elmúlt három év „félreértéseit”. A győztes cár nagyvonalúan megbocsájtott az őt cserbenhagyó Ágostnak, és a sandomierzi konföderátusok egyetértésével Drezdából „hazatérhetett” Varsóba, visszaülhetett elvesztett trónjára.²⁵ Az orosz–lengyel félbeszakított szövetséget újjáélesztették (október 20.), az „északi háború” Poltava utáni szakasza a Baltikumban folytatódott. Oroszország a tengeren is leszámolt a svéd flottával (1714 – hankói [hangói] ütközet), 1721-re totális vereséget mért az 1621 óta baltikumi monopolhelyzetben lévő skandináv nagyhatalomra. „[...] igaz barátságot és szomszédságot fogadó, örök időkre szárazon és vízen érvényes békét” kényszerített ki az ellenségétől.²⁶

Mekkorát változott a világ a két évtizedes háború következtében! Oroszország végérvényesen kiiktatta svéd riválisát a Baltikumból, a balti kikötők és a tengeri kereskedelem orosz kontroll alá került. Livónia jelentősebb részét Oroszország okkupálta, holott az 1704. évi narvai szerződés V. articulusa még a lengyel királyt jelölte meg kedvezményezettként. A Rzeczpospolita alaposan megfizetett királya ingadozásáért, nemcsak Livónia elvesztésével károsodott, hanem tetszik-nem tetszik, el kellett viselnie az orosz befolyás fokozódó jelenlétét a lengyel belpolitikában. Már a háború idején, de az oroszok javára eldőlt stratégiai csaták után, pl. az 1717. évi szejmen megmutatkozott a nemesi demokrácia igazi életképessége. II. Ágost régi-új király hatalmának stabilizálása céljából – erőteljes orosz hatásra – a rendes, hathetes szejm egyetlen nap alatt, február 1-jén befejeződött. Ez volt a „hozzászólások nélküli”, az ún. „néma szejm” (*sejm niemy*), ti. a házelnök senkinek sem adott lehetőséget a felszólalásra. Azért a legfontosabb végzések mégis megszülettek „néma szavazással”: a király nem hagyhatja el az ország területét a jövőben, konföderációk alakítására nem kerülhet sor, a háború folytatódik az orosz szövetségessel.

A kivételesen nyugodt és reményt keltő éveket a II. (Erős) Ágost halála (1733) után kirobbanó trónválság szakította félbe. Az emigrációba kényszerített Stanisław (Szaniszló) Leszczyński²⁷ újra ringbe szállt az „elvesztett lengyel koronájáért”

²⁵ Gierowski 1962: 254–292.

²⁶ A béke szövege: ПСЗ том VI. 1830: 420–431. – 1721. augusztus 30/szeptember 10-én aláírásra került Nystadban (= ma: a finn Uusikaupunki) az a 24 cikkelyes békeszerződés, amelyben Svédország kénytelen volt tudomásul venni az orosz erőfölényt, elismerni a Baltikum területi átrendezését. Oroszországhoz került Livónia Rigával, Esztónia Revellal (= ma: Tallinnal), Narvával, Karélia délkeleti része Kexholmmal (= ma: Priozerszkkal), Viipurival (= ma: Viborggal), a Rzeczpospolita viszont hoppon maradt II. Ágost „hütlensége” miatt. Az 1704. évi narvai orosz–lengyel szerződésben a visszahódított Livónia még a Rzeczpospolitát illette volna!

²⁷ Stanisław (Szaniszló) Leszczyński kiűzve Lengyelországból egy ideig Svédországban, svéd kézen lévő német tartományokban (Stettin, Stralsund), majd Benderben a poltavai vereség után török földre menekült XII. Károly mellett tartózkodott. 1714-ben XII. Károly – mint a bajor Wittelsbach-dinasztia tagja, Zweibrücken hercege – a hercegségét ideiglenesen átengedte Szaniszlónak. Ám XII. Károly halála után, 1719-ben el kellett hagynia a hercegséget, a pfalzi Landauban és az elzászi Wissembourgban élt 1725-ig. Ekkor gyökeres fordulatot vett élete, mert a kisebbik lányát, Maria Karolinát feleségül vette a 15 éves XV. Lajos francia király. A királyi após Chambordban, a királyné Loire-völgyi birtokán

az elhalálozott Wettin király ugyancsak Ágost nevű fiával szemben. Ez a politikai törekvés a nemzetközi viszonyokat alaposan felkavarta. Koalíciók alakultak a saját jelölt trónra juttatása érdekében. Szaniszlóért síkra szállt Franciaország, Spanyolország, Bajorország (katolikus országok), II. Ágost fiát, Ágost szász választófejedelmet Ausztria, Oroszország, Poroszország, Dánia pártfogolta.²⁸ A lengyel társadalom megosztottságát jól illusztrálják az 1733. szeptemberi-októberi események.

1733. szeptember 12-én Teodor Potocki gnieznoi prímásérsek, nyolc püspök és több tucat mágnás (Potockiak, Jabłonowskiak, Szembekek, Poniatowskiak, Załuskiak stb.) támogatásával egy kb. 10 ezres tömeggyűlésen Varsóban királylányá választották az 1709 óta „számkivetett” népszerű királyt, Szaniszlót.²⁹ Mert ő a „hazafias” = Piast-párt győzelmét hozta az „idegen” (a szász II. Ágost) uralkodás után! De az európai koalíciós politika azonnal lereagálta ezt a bejelentett változást. A franciák, spanyolok, bajorok szimpátiáját és ígéreteit bíró Szaniszló ellenében azonnal színre lépett annak a nemzetközi koalíciónak – Ausztria, Oroszország, Poroszország, Dánia – a jelöltje az elhalálozott II. Wettin Ágost fiának, ugyancsak Ágostnak a személyében, aki a franciák lengyelországi befolyását eleve blokkolhatta. A főszerep a koalíciós partnerek egyetértésével Oroszországnak jutott, amely nemcsak erődemonstrációt tartott, hanem erőszakot is bevetett.

Pjotr (Pieter) Lacy, az ír származású orosz tábornok hadtestének védelme alatt kb. 1000 résztvevő, 2 püspök (Jan Aleksander Lipski krakkói, Stanisław Józef Hozjusz poznańi) és alig 20 szenátor kezdeményezésére (Branickiek, Lubomirskiek, Radziwiłłek, Sanguszkok, Wiśniowieckiek stb.) október 5-én az elhalálozott király fiát, Ágostot választották királynak (III. Ágostként). A kettős királyválasztás megint csak háborúba torkollott, a külső országok beavatkozásaival súlyosbítva. A történeti szakirodalom az 1733–1735. évek háborúját „lengyel örökösödési háborúként” definiálja. Kérdezem: valóban örökösödési háborúról van itt szó? Nincs örökgyógyó, nincs végrendelkező, nincs megnevezett örökös, hiszen az örökítést, öröklést az alkotmány kizárja. *Electio libera regis*, azaz szabad királyválasztás létezett a lengyel-litván államban. Úgy vélem, hogy okkal kijelenthető: az osztrák, a spanyol örökösödési háborúktól eltérő szituációval van dolgunk 1733–1735 között. Pontosan és szakszerűnek „a lengyel trónért folytatott nemzetközi vetélkedés” megjelölést találok az „örökösödési háború” helyett!

Visszatérve az eseményekhez: az orosz katonai jelenléttel megejtett októberi, „második” királyválasztás után Szaniszló sürgősen elhagyta Varsót, Gdańskban

rendezkedhetett be. Itt királynak kijáró udvartartást vezethetett a 16. században épült Valois-királyok 440 szobás kastélyában. (XIV. Lajos az 1680-as években versailles-i mintára „modernizáltatta.”) II. Ágost lengyel király halála után Stanisław Leszczyński a francia király veje támogatásával titokban, kereskedőnek álcázva magát, visszatért Lengyelországba, és bekapcsolódott a királyválasztási küzdelmekbe.

²⁸ A katolikus Ausztria magatartása meglepőnek tűnik, de a magyarázat kézenfekvő. Ugyanis szász Ágost felesége nem más, mint I. József császár-magyar király leánya, Habsburg Amália Jozefa. Ide kapcsolódóan is lásd: Staszewski 2005: munkáját.

²⁹ Michalski 1984: 300–349.

talált menedéket, ahová a franciák segítségét várta. 1734. február 22-én a porosz ágyúkkal is megerősített orosz egységek gyűrűbe zárták a várost, a tenger felőli zár a csekély erőt jelentő francia hajók elűzésével vált teljessé június 1-jén. Gdańsk sorsa megpecsételődött. A június 30-i kapituláció előtti napokban Szaniszló újból menekülni kényszerült, ezúttal Königsbergbe (Królewiec, ma: Kalinyingrad). Hiába szerveződött meg Szaniszló védelmére, királlyá választásának elismertetéséért a dzikowi konföderáció 1734. november 5-én, az erőviszonyokon ez már mit sem változtatott. Poroszország, Svédország, de még Franciaország is tudomásul vette pártfogoltjának a kudarcát. Szaniszló, a „kétszeresen megválasztott, egyszer meg is koronázott” lengyel király Königsbergből végérvényesen Franciaországba távozott. Franciaország lett a menedéke, Lotharingia hercegeként a művészeteknek és a tudományoknak szentelte ezután az életét.³⁰

III. Wettin Ágost (ur. 1733–1763), apjához hasonlóan, a német-római császár és az orosz cár jóvoltából kerekedett felül a koronáért indított küzdelemben. 1697-ben I. Lipót császár és I. Péter cár, 1733-ban pedig VI. Károly császár (ur. 1711–1740) és Anna Ivanovna cárnő (ur. 1730–1740) politikai számításból segítették a lengyel koronához a szász választófejedelemet. A császárnak mindennél fontosabb volt a *Pragmatica Sanctio* érvényesíttetése a birodalmon belül és ehhez Szászország, Brandenburg-Poroszország felé gesztust lehetett tenni természetesen a Rzeczpospolita rovására. Oroszország pedig az 1730-as évektől fogva a pravoszlávia harcos képviselőjeként viselkedett a lengyel–litván területeken. Mint *defensor fidei* a protestáns poroszokat is maga mellett tudhatta a türelmetlen katolikusokkal szemben. Ezeket a vallási, ideológiai, mentalitásbeli különbségeket a szomszédállamok erőszakos jelenléte még inkább kiélezte, végeláthatatlan konfliktusok sorozatát termelte ki a lengyel belpolitikában. A „három fekete sas országainak” közös érdekéből fakadóan Wettin III. Ágost harminc éven át viselte a lengyel koronát. Formálisan az ország uralkodója, de ura soha nem volt!³¹ Mindennél beszédesebb adat III. Ágost király bábuszerepére az, hogy a három évtizedes uralkodása idején összehívott valamennyi szejm, éppen 30 szejm eredménytelenül oszlott fel. Mindegyik országgyűlés az alkotmányos jognak minősülő, hírhedt *liberum veto* nak esett áldozatul. A belső anarchiát életre keltő és az azt éltető nemesi demokrácia, „az arany szabadság” (*złota demokracja*) teljesen dezorganizálta az államot, a szomszédos államok vadászterületévé silányította a Rzeczpospolitát.

³⁰ A „keresztény filozófusként” is számontartott exkirály „királyi palotákat” emeltetett Luneville-ben, Chanteheux-ban, Malgrange-ban, Commercyben. Luneville-ben kadétiskolát alapított, amely a lengyel katonatiszti képzést szolgálta. Nancyban az ő támogatásával nyílt meg az első közkönyvtár, 1751-ben itt kezdte meg működését az Akademia Stanisławowska (Académie de Stanislas, Nancy-i Királyi Tudományos Társaság néven). Gyakran vendégeskedett nála Montesquieu, Voltaire, Rousseau. Az ő költségén épült fel Nancyban a Notre-Dame-de-Bon-Secours-templom, ahová temették is (1766). Végző nyugalma nem lehetett, a francia forradalom idején sírját feldúlták. – Életéről pl.: Lech 1969, Cieślak 1994 könyve.

³¹ Staszewski 1996: 249–260.

A belső anarchiában fulladozó Rzeczpospolita politikai klikkjei tudatában voltak annak, hogy a reformok elkerülhetetlenek, ám ezt csakis külső segítséggel vélték realizálhatóak. Például az állam működését megbénító *liberum veto* eltörlését kezdeményező javaslatokat a képviselők házában a zöme a nemesi szabadság elleni merényletnek tekintette. Azt viszont a lengyel–litván politikaformáló csoportok nem ismerték fel idejekorán, hogy a szomszédos nagyhatalmak érdeke éppenhogy a Rzeczpospolita megosztottságának a konzerválására irányult. Az osztrák–porosz ellenségeskedés (1740–1748, 1756–1763) nyugvópontra juttatásának közös színterére a Nemesi Köztársaság lehetett, Oroszország pedig Bécs és Berlin kapcsolatának szabályozó erejévé lépett elő 1763 után, megtetézve történelmi szerepét azzal, hogy a 17. századi lengyel–orosz konfliktusokat egyszer s mindenkorra a maga javára zárhatta le.

Amikor III. Ágost 1763. október 5-én Drezdában elhalálozott, a lengyel alkotmány szerint az interrex, azaz a mindenkori gneznói prímásérsek vette kezébe az állami irányítást. Feladata az új királyválasztás előkészítése, lebonyolítása volt. Władysław Łubieński (1759–1767) prímás a szenátusi ülésen megjelentek egyetértésével a királynéültség állapotát hivatalosan is bejelentette, a királyjelölő regionális tartományi gyűléseket 1764 március végére, a királyjelölő össz(általános) szejmet 1764. május 7-re tűzte ki. Elfogadott, közös társadalmi álláspont volt a királyválasztással kapcsolatosan, hogy csakis „nemzeti-Piast” kerülhet a lengyel trónra a sikertelen és meggyűlölt idegenek helyett. A belpolitika egyik meghatározó tömbje a Czartoryskicsalád túlsúlya miatt elnevezett, ún. „Família” volt.³² Ők az orosz támogatást is élvező rokonukat, Poniatowski, Stanisław Augustot (1732–1798) kívánták a trónra juttatni. Vele szemben az ellentábor, az ún. hetmanpártiak” a tekintélyes, 74 éves Branicki Jan Klemenset, a korona főhetmanját, 1762 óta a krakkói várnagyot, az első szenátort, nem melleleg a spanyol Aranygyapjú lovagját, a francia Szent Lajos-rend, az orosz Szent András-rend és az Alekszandr Nyevszkij-rend kitüntetettjét.

A koronáért indított versenyfutást egyértelműen a külső hatalmak döntötték el. A Czartoryskiak az interregnum kihirdetésekor azonnal II. Katalinhoz fordultak, és a Pétervárnak is megbízható, a cárnőnek is régi kedves ismerősét, Poniatowskit nevezték meg a támogatni érdemes személynek. Természetesen a „Família” tudtával maga Poniatowski is bejelentkezett trónigénylőként II. Katalinnál, és tapintatosan nem a hajdanvolt intim kapcsolatukat pedzegette levelében, hanem Poroszország és Ausztria tétlenségét domborította ki a királyválasztás ügyében. Mindkét fél kimerült a hétéves háborúban, újabb fegyveres konfliktust egyikük sem vállalna³³ – hangsúlyozta a trónaspiráns. II. Katalin 1763. december végi pozitív visszajelzése lényegileg már el is döntötte a koronáért elindult versengést.

³² Família – az alapokat Kazimierz Czartoryski (1674–1741) litván alkancellár, vilnai kastellán vetette meg az 1720-as években. A rokonok csatlakozásával – Fryderyk Michał (1696–1775) litván alkancellár, August Aleksandr (1697–1782) Rusz (Lwówi) vajdája testvérpár, nővéruk, Konstancja Czartoryska (1695–1759) férje, Stanisław Poniatowski (a király apja) – és a Poniatowskiakkal, a Massalskiakkal stb. kiegyesülve politikai tömbbé formálódott.

³³ Stanisław August (Szaniszló Ágost) Poniatowski 1755–1758 között folytatott szerelmi viszonyt Katalin nagyhercegnével (Péter orosz trónörökös feleségével), amikor is a fiatal

A történesek fényében kijelenthető, hogy abszolúte elhanyagolható az a körülmény, hogy hány képviselő volt jelen a királyjelölő (1764 májusa), majd a királyválasztó szejmen (1764 szeptembere). Van olyan tudósítás, amely a 136 szenátorból csak 6 szenátor jelenlétéről számol be, de ismert olyan adat is, amely 60 szenátor részvételét említi. Ugyancsak különböző adatokkal rendelkezünk a 300 alsóházi képviselő esetében is. Az egyik hírforrás 191 képviselőről tud, a másik csupán 80-ról.³⁴ A „csonka parlament” (szejm) a hétéves háború után visszamaradt orosz csapatok és az erősítésként litván–lengyel területre masírozott kb. 15 ezer orosz katona erődemonstrációjától megfélemlítve szeptember 7-én királlyá választotta Poniatowski, Stanisław Augustot Szaniszló Ágost néven, királlyá koronázta november 25-én (nem véletlenül Katalin napján), de nem Krakóban, hanem Varsóban.³⁵

Egy nagyon fontos körülményről még feltétlenül szót kell ejtenünk: Szaniszló Ágost királyságba segítésének az áráról, konkrétan a más vallásúak (*innowiercy*) helyzetének a rendezéséről. A még leendő király az orosz és porosz segítőit biztosította arról, hogy a következő szejmen keresztülviszi a nem katolikusok egyenjogúsítását, az őket ért sérelmeket pedig korrigáltatja. Ezen a ponton találkozott az orosz (pravoszláv) és a porosz (evangélikus) lengyeellenesség, a jog a Rzeczpospolita belügyeibe való beavatkozásra, az orosz, porosz befolyás fokozására, sőt az erőszak alkalmazására is. Szaniszló Ágost király, a katolikus király megoldhatatlan feladatra vállalkozott, hiszen a hatalomra segítőinek óhaját a katolikus klérus, egyház akaratára ellenében kellett végrehajtani. Próbálkozásai egymás után futottak zátonyra, a királycsináló hatalmak türelme pedig 1768-ra elfogyott, fegyverrel kényszerítették ki a számukra kedvező „toleranciátörvényt is”.³⁶

Valójában ez a terjedelmes 1768. évi törvénykönyv³⁷ a Rzeczpospolita „kardinális törvényeit” (24 db) foglalta magába, benne a 3. articulust, amely a „görögkeleti vallás szabadságát” garantálta a Lengyel–Litván Köztársaság területén, illetve a hozzátartozó tartományokban (pl. Kurlandban). Az általánosságban rögzített garantált vallásszabadság gyakorlati realizálásának külön mellékletet szenteltek. A pravoszláv vallás és egyház sérelmeinek kiigazításával a *separatum* 21 §-a, a protestánsok jogsérelmeinek korrekciójával 25 § foglalkozott.³⁸

művelt litván főúr Nagy-Britannia orosz nagykövetének, Charles Hanbury Williamsnek személyi titkáráként dolgozott Pétervárott. – Hocov 2004: 136.; Életrajza pl. Zienkowska 2004:

³⁴ A választás és koronázás körülményeiről: Hocov 2004: 154–165.

³⁵ Grodziski 2003: 424–427.

³⁶ Lubomirski 1971:146–152., 161–167. A szakirodalom „Repnyini szejmként” nevezi a szóban forgó országgyűlést Repnyin orosz követ erőszakos cselekedetei, pl. ellenzéki politikusok letartóztatása, Oroszországba való deportálásuk miatt. – Hocov 2004: 609–660. Repnyin már a szejm megnyitásának első napjaiban drasztikus fellépést javasolt Pétervárnak: a siker érdekében le kell tartóztatni a krakkói püspököt és a többi katolikus fanatikus (эпископа краковского [Kajetan Ignacy Sołtyk] и подобных фанатиков забрать под караул): Соловьев 1863: 60.

³⁷ Трактат 1768: 250–256. (ugyanaz bilinquis, oroszul, lengyelül: MK– IX. 247.)

³⁸ Трактат 1768: 257–276. – a vallási sérelmek illusztrálására pl.: a pravoszlávokat hátrányosan érintő 1717., 1733., 1736., 1764., 1766. évi intézkedések eltörlésre kerülnek,

Mi sem természetesebb a lengyel belpolitikában, mint hogy az oktrojált törvényekkel elégedetlenkedők konföderációba tömörültek, ami Adam Stanisław Krasiński podóliai püspök kezdeményezésére Bar mezővárosban alakult meg a „hit és szabadság” (*wiara i wolność*) jelszavával (= bari konföderáció, 1768. február 29.).³⁹

A „másvallásúaknak” tett engedmények a katolikus klérus interpretációjában hazaárulásnak minősültek, s ezen vád alól a király sem menthető fel. Felfogásuk szerint fegyvert kell ragadni a „szabadság” védelmére, a „lengyel szabadság” megrontóival le kell számolni, a nemzet szabadságának eltiprásában érdekelt orosz megszállókat ki kell űzni az országból. A konföderáció fegyveres erejének megszervezését Krasiński püspök testvére, Michał Hieronim és Józef Pulaski irányították. Sikerült a konföderátusoknak megszerezni a franciák támogatását, anyagi segítségét, rajtuk keresztül pedig az Oszmán Birodalom hadüzenetét Oroszország ellen. A lengyel testvérháború – az egyik oldalon Szaniszló Ágost király és az őt segítő orosz csapatok, a másik oldalon a konföderáció vezette nemzeti felkelők – az orosz–török háborúval kombinálódott. A lengyel ügyben már több évtizede ilyen vagy olyan mértékben érdekelt Poroszország és Ausztria az orosz–török háborútól hivatalosan távol tartotta magát, de a Rzeczpospolita agóniájából igyekezett hasznot húzni. Poroszország *sanitaire cordonnal* „védekezett” a távoli és a közeli veszély ellen, hogy megőrizhesse a lengyelektől eddig szerzett előnyeit. Ausztria pedig elérkezettnek látta az időt arra 1769-ben, hogy történelmi okokra hivatkozva visszavegye az 1412 óta lengyel királynál lévő zálogot, a szepességi településeket.⁴⁰ Vagyis a Rzeczpospolita területi megcsonkolása de facto már 1769-ben megkezdődött! Ezt a folyamatot Szaniszló Ágost király Pétervárra küldött, kétségbeesett hangvétellű levelei sem tudták leállítani.⁴¹ II. Katalin császárnő elfogadta II. Frigyes kezdeményezését, és 1772. február 17/28-án Pétervárott megállapodás született a „lengyel helyzet rendezésére”, az orosz, porosz befolyási övezetek megjelölésére

a pravoszlávokat többé nem lehet eretnekeknek bélyegezni; rang, hivatali előmenetel tekintetében egyenrangúak a katolikusokkal, feltételek nélkül élhetnek a királyi városokban is; a pravoszláv templomok, temetők, iskolák, kórházak akadálytalanul működhetnek ott, ahol híveik laknak; saját vallási szertartásaik szerint házasodhatnak, keresztelhetnek, temetkezhetnek; a katolikus ünnepek számukra nem kötelezőek stb., stb. A protestánsok vonatkozásában is hasonló kitételeket cikkelyeztek be, konkretizálva főleg a nagy-lengyelországi és a pomerániai, warmiai városok (Thorn/Toruń, Elbing/Elbląg, Stettin/Szczecin, Danzig/Gdańsk, Marienburg/Malbork stb.) eddig „disszidenseknek” mondott lakosaira. Egyéb részletek: Schmitt, Henryk: Dzieje panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego T.2. Lwów 1869. 20–27. Utolsó letöltés: 2022. 08. 25. <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/show-content/publication/edition/6923?id=6923>

³⁹ Lásd Konopczyński monográfiáját, mind a mai napig a téma legteljesebb feldolgozását. Konopczyński, Władysław: Konfederacja barska, T. 1-2. Warszawa, Wydawnictwo Kasy imienia Mianowskiego 1936-1938. (Újabb kiadása: Warszawa, Oficyna Wydawnicza Volumen 1991.)

⁴⁰ A 16 szepességi „város” valójában 12 város + 3 koronaváros (Lubló, Podolin, Gnédza) + Lublówára és tartozéka részekből adódott össze. Vorläufige Ausführung der Rechte 1772. 3–68.; Gebei 2000: 219–222.

⁴¹ Zielińska, 2015: 557–570. (Utolsó letöltés: 2022. 08. 25.) https://zapiskihistoryczne.pl/files/issues/9afbdb8039b00ff5c414530fe0c69f41_ZH_2015_3_Zielińska_N.pdf

és elcsatolására. Az orosz–porosz tárgyalásokkal párhuzamosan Bécsben is lázasan dolgoztak az osztrák–orosz diplomaták, és közös nevezőre jutottak 1772. február 19/március 2-án a lengyelországi „rend és béke” biztosítása kérdésében: csak területi felosztással lehet a kitűzött célt elérni. Az elvi osztozkodás gyakorlati kivitelezése még öt hónapot vett igénybe, az elvesztett Sziléziáért kárpótlást jelentő területi nyereség 1772. július 25/augusztus 5-én Pétervárott aláírt konvencióval véglegesült. Oroszország és Ausztria ünnepélyesen deklarálta az egész Európának, hogy az általános békét veszélyeztető lengyel beháborúkat a területi osztozkodással örökre kiküszöbölték, a Rzeczpospolitával szomszédos három ország garanciát vállal a jövőbeni tartós békéért.⁴²

Innen már egyenes út vezetett a Rzeczpospolita második (1793) és harmadik felosztása (1795) felé,⁴³ majd – az 1807. és az 1815. évi újabb határkiigazítások után – csak 1918-ban támadhatott fel halottaiból a II. Rzeczpospolita (1918–1945).

FORRÁSOK

Akta unji Polski z Litwą 1932: 1385–1791. Źródła historyczne (Wyd.: Kutrzeba, Stanisław – Semkowicz, Władysław) Kraków, 1932. <http://www.law.uj.edu.pl/~khpp/fontesu/1569.htm> – utolsó letöltés: 2022. augusztus 3.

Artykuły henrykowskie 1946: (Opracował: Z. Kaczmarczyk) Poznań, Księgarnia Akademicka.

Friedens–Tractat 1706 so zwischen dem König von Schweden und dem König von Pohlen und Churfürsten von Sachsen den 14/24. September 1706 geschlossen worden. In: Bearbeitet von J. Kalisch – J. Gierowski (eds.) 1962: Um die polnische Krone. Sachsen und Polen während des Nordischen Krieges 1700–1721.). Berlin.

Мартенс, Ф. Ф. 1875: Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. т. 2. Трактаты с Австриею 1772–1808 СПб, 1875. 24–29., 31–33.

Nedeczky Sándornak 1708, II. Rákóczi Ferenc orosz rezidensének a leveléből: MTA Könyvtárának Kézirattára, Ms. 4958. fasc. 2/1. Litterae Nedeczkianae (n.o.)

ПСЗ т. VI., 1830: Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. Том VI. (1720–1722) СПб. 420–431.

Theatrum Europeum 1718: vom 1704ten Jahr, biß Ausgangs 1706ten. Franckfurth am Mayn, 1718. (az 1706. év újrászámozással) 139–143. https://books.google.hu/books?id=wytPAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_

⁴² Мартенс, 1875: 24–29.; A pétervári diplomáciai aktus a német–római császár, II. József megerősítő okmányával vált teljessé 1772. augusztus 22/szept. 3-án – Мартенс, 1875. 31–33.; Исламов, 1999: 124–145.

⁴³ Lásd az alábbi monográfiákat gazdag bibliográfiai mutatókkal: Cegielski–Kądziela, 1990.; Стегний, 2002.; Müller, 1984. stb. és Soós, 2009: 119–139. tanulmányát. Historiográfiai érdekességként egy háromkötetes feldolgozás: Kraszewski, 1903. (Reprintje: Warszawa, Napoleon V., 2018.)

- summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false – interneten is, utolsó letöltés: 2022. augusztus 17.
- Traktat narewski, 1704. augusztus 30. – https://pl.wikisource.org/wiki/Traktat_narewski – utolsó letöltés: 2022. augusztus 17.
- Трактат, 1768: Трактат вечный между Всероссийскою Империею и Речью Посполитою Польскою. Учинено в Варшаве 13/24 февраля 1768 г. – Российская государственная библиотека (РГБ), Музей книги (МК) – Отдел редких книг, МК–Сен–2, 68 т. 250–256. (ugyanaz bilinquisen, oroszul, lengyelül: МК– IX. 247.)
- Трактат, 1768. 257–276.
- Volumina Legum I., 1732. Leges, statua, constitutiones et privilegia Regni Poloniae, Magni Ducatus Lithuaniae. [...] – Prawa, konstytucye y przywileie Królestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego ...ab Anno 1347 ad Annum 1547. Volumen primum. Warszawa: Collegium Scholarum Piarum, 1732. 299.
- Volumina Legum II., 1733. Leges, statua, constitutiones et privilegia Regni Poloniae, Magni Ducatus Lithuaniae. [...] – Prawa, konstytucye y przywileie Królestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego ...ab Anno 1550 ad Annum 1609. Volumen secundum. Warszawa: Collegium Scholarum Piarum, 1733. 897–901.
- Vorläufige Ausführung der Rechte, 1772: Vorläufige Ausführung der Rechte des Königreichs Hungarn auf Klein oder Roth Reussen und Podolien, und des Königreichs Böhheim auf Herzogthümer Auschwitz und Zator. Wien, 1772. 3–68.;
- Wiek XVI–XVIII, 1997: Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych ... (Opracowali: M. Sobańska-Bondaruk – St. B. Lenard) Warszawa, Wyd. Naukowe PWN. 108–110.; https://kielakowie.pl/mediawiki/index.php?title=33_-_Polska_za_pierwszych_kr%C3%B3l%C3%B3w_elekcyjnych#Artyku.C5.82y_henrycja.C5.84skie – interneten is, utolsó letöltés: 2022. augusztus 17.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Cegielski, Tadeusz – Kądziela, Łukasz (eds.) 1990 : Rozbiory Polski 1772-1793-1795. Warszawa.
- Cieślak, Edmund 1994: Stanisław Leszczyński. Wrocław.
- Dankowski, Michał Zbigniew 2019: Liberum veto. Chluba czy przekleństwo? Zrywanie sejmów w ocenach społeczeństwa drugiej połowy XVII wieku. (Monografie Jagiellońskie). Toruń. <https://jiw.edu.pl/wp-content/uploads/2019/09/Liberum-Veto-digi.pdf> – utolsó letöltés: 2022. augusztus 17.
- Davies, Norman 2006: Lengyelország története. Budapest. 262–300.
- Ekes, Janusz 1987: Złota demokracja. Warszawa, Instytut Wydawniczy PAX, 1987. (újabb kiadása 2010-ben)
- Englund, Peter 1995: Poltava. Berattelsen om en armés undergång. Stockholm. 1989. = (orosz fordítása – Энглунд, Петер: Полтава: Рассказ о гибели одной армии. Москва, Новое книжное обозрение, 1995.)

- Galik, Piotr 2007: Sarmacki Katyń. Bitwa i rzeź na uroczysku Batoń w 1652 roku. In: *Gazeta Rycerska* <http://portalwiedzy.onet.pl/4869%2C6169%2C1434168%2C3%2Cczasopisma.html> – utolsó letöltés: 2022. augusztus 8.
- Gebei Sándor 2000: Halics–Lodoméria Királyság, a Habsburgok 18. századi újszerzeménye. In: Gebei Sándor (szerk.): *Hagyomány és történelem. Ünnepi kötet Für Lajos 70. születésnapjára*. Eger. 219–222.
- Gebei Sándor 2007: Az 1707. évi lengyel és magyar detronizáció politikai háttere. In: *Hadtörténelmi Közlemények* (120. évf.) 2007/№ 4. 1268–1269.
- Gebei Sándor 2009: 1709. június 27. (július 8.) – Poltava In: *Hadtörténelmi Közlemények* (122. évf.) 2009/№ 4. 907–932.
- Gierowski, Józef 1962: Personal- oder Realunion? Zur Geschichte der polnisch-sächsischen Beziehungen nach Poltawa. In: *Um die polnische Krone*. 254–292.
- Grodziski, Stanisław 2003: Polska w czasach przelomu (1764–1815). In: *Wielka historia Polski*. Tom 3. (Komitet redakcyjny: St. Grodziski et al.) Kraków. 424–427.
- Grześkowiak-Krwawicz, Anna 2004: Veto-wolność-władza w polskiej myśli politycznej wieku XVIII. In: *Kwartalnik Historyczny* 2004/№ 3. 141–159.;
- Hüppe, Siegfried 1894: A lengyel alkotmány története. (Németből fordította: Szathmáry György) Budapest. 124. (az interneten is elérhető: <https://mek.oszk.hu/10400/10403/pdf/lengyelalkotmany1.pdf>; <https://mek.oszk.hu/10400/10403/pdf/lengyelalkotmany2.pdf> – utolsó letöltés: 2022. augusztus 10.
- Исламов Т. М. 1999: Заговор против Польши. О роли русско-пруско-австрийского альянса 1772-1773 гг. в разделе Польского государства. In: *Польша и Европа в XVIII веке. Международные и внутренние факторы разделов Речи Посполитой*. Отв. ред. Б. В. Носов Москва, Ин-т славяноведения РАН. 124–145.
- Kempa, Tomasz 2019: The Attitude of Ruthenian Magnates and Nobles toward the Union of Lublin (1569) and the Problem of the Autonomy of Ukrainian Lands within the Polish-Lithuanian Commonwealth, – In: *Zapiski Historyczne* 2019/№ 4. 41–72.
- Konopczyński, Władysław 1918: *Liberum veto: studium porównawczo-historyczne*. Kraków, Składy główne: A. S. Krzyżanowski (Kraków) – E. Wende (Warszawa). 272. 1. lábjegyzet.
- Konopczyński, Władysław 1936–1938: *Konfederacja barska*, T. 1-2. Warszawa, Wydawnictwo Kasy imienia Mianowskiego, 1936-1938. (Újabb kiadása: Warszawa, Oficyna Wydawnicza Volumen, 1991.)
- Kretschmar, Hellmut 1962: Der Friedensschluß von Altranstädt 1706. In: *Um die polnische Krone*. 161–182.
- Kraszewski, Józef Ignacy (1812-1887) 1903: *Polska w czasie trzech rozbiorów, 1772-1799*. Tom 1. 1772-1787. Poznań, 1873., Tom 2. 1788-1791. Warszawa, 1902., Tom 3. 1791-1799. Warszawa. (Reprintje: Warszawa, Napoleon V., 2018.)
- Kucharski, Tomasz 2021: *Sejmy elekcyjne w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1632-1733*. Warszawa.
- Lech, Marian 1969: *Stanisław Leszczyński*. Warszawa.

- Lubomirski, Stanisław 1971: Pod władzą księcia Repnina. Ułamki pamiętników i dzienników historycznych (1764–1768) (Opracował: Łojek, Jerzy): Warszawa. 146–152., 161–167.
- Michalski, Jerzy 1988: A szejm hanyatlása és újjászületése a 18. században. In: Századok (122. évf.) 1988/№ 5-6.
- Michalski, Jerzy 1984: Sejm w czasach saskich. In: Historia sejmu polskiego. Tom 1. (Red.: J. Michalski) Warszawa, 1984. 300–349.
- Müller, Michael G. 1984: Die Teilungen Polens 1772, 1793, 1795. München.
- Napierała, Piotr 2006: „Die polnisch-sächsische Union (1697-1763) - Polens letzte Hoffnung - Sachsens Traum von der Macht”. In: Polen und Deutschland. Zusammenleben und -wirken (Hrsg. von Ziółek, Magdalena – Tomaszewska, Magdalena) Poznań. 60–66.
- Носов Б. В. 2004: Установление российского господства в Речи Посполитой. 1756—1768 гг. Москва. 136.
- Olszewski, Henryk 1988: Über die Träger der Souveränität in Polen in der Ära der Wasa-Könige 1587–1668. In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 1988/№ 4. 495–503.
- Полтава 2009: К 300-летию Полтавского сражения. Сб. статей (Агеева О. Г. и др.) Москва. 2009.
- Ring Éva 2001: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” A nemesi köztársaság válságának anatómiája. Budapest.
- Schmitt, Henryk 1869: Dzieje panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego T.2. Lwów. 20–27. <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/show-content/publication/edition/6923?id=6923> – utolsó letöltés: 2022. augusztus 25.
- Soós István 2009: A lengyel anarchia, Lengyelország felosztásai (1772, 1793, 1795). In: Poór János (szerk.): A kora újkor története. Budapest. 119–139.
- Staszewski, Jacek 1996: August III. Kurfürst von Sachsen und König von Polen: eine Biographie. Berlin.
- Staszewski, Jacek 1997: Wettinowie. Olsztyn, Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 2005.
- Stolicki, Jarosław 1997: Prolongowanie sejmów w drugiej połowie XVII wieku. In: Czasopismo Prawno-Historyczne 1997/№ 1–2. 260.
- Świdarska-Włodarczyk, Urszula 2017: Homo nobilis. Wzorzec szlachcica w Rzeczypospolitej XVI i XVII wieku, Wydawnictwo Naukowe PWN. Warszawa. 2017.
- Соловьев С.М. 1863: История падения Польши. Москва, Типография Грачева. 60.
- Стегний, П. Вл. 2002: Разделы Речи Посполитой и дипломатия Екатерины II. 1772, 1793, 1795. Москва.
- Тарле Е.В. 1959: Северная война и шведское нашествие на Россию. In: Тарле: Сочинения. Том 10. Москва. 1959.
- Wójcik, Zbigniew 1988: Lengyelország nemzetközi helyzete a 17. században. In: Századok (122. évf.) 1988/№ 5-6.

- Zakrzewski, Andrzej 2019: Between the Union of Lublin and the Mutual Pledge of the Two Nations: From the Union of Two States to the Commonwealth of Three Province In: *Zapiski Historyczne* 2019/№ 4. 5–40.
- Zielińska, Zofia 2015: Polskie tłumaczenia korespondencji Stanisława Augusta z Katarzyną II i Nikitą Paninem z lat 1769–1772. In: *Zapiski Historyczne* (Tom LXXX) 2015/№ 3. 557–570. https://zapiskihistoryczne.pl/files/issues/9afb8039b00ff5c414530fe0c69f41_ZH_2015_3_Zielinska_N.pdf – utolsó letöltés: 2022. augusztus 17.
- Zienkowska, Krystyna 2004: *Stanisław August Poniatowski* (Wyd. 2.). Wrocław.
- Zwierzykowski, Michał 2016: Elekcja Stanisława Leszczyńskiego w roku 1704 – wynik przypadku czy efekt działań politycznych? In: *Wokół wolnych elekcji w państwie polsko-litewskim XVI–XVIII wieku*. (Pod red.: M. Markiewiczą, D. Rolnika, F. Wolańskiego) Katowice. 388–406.

GUSZMANN GERGELY

AZ INDAI NYOMTATOTT SAJTÓ RÖVID TÖRTÉNETE ÉS POLITIKAI HATÁSA

A következőkben röviden bemutatjuk az indiai nyomtatott sajtó történeti, társadalmi és politikai kontextusát az általunk forrásként kezelt lapokra koncentrálva. Az indiai nyomtatott sajtó nagy múltú hagyományai egészen a 18. századik nyúlnak vissza. A tömegsajtó pedig már több mint 150 éve megszakítás nélkül működik, és folyamatosan jelennek meg népszerű kiadványok, miközben a nyugati újságírás nehézségekkel néz szembe (a nyomtatott sajtó forgalmának visszaesése), az indiai lapkiadások száma növekedő tendenciát mutat. A nyomtatott sajtó üstökösként felfelé ívelő pályájában két ízben történt lassulás, először 2016–2017-ben, amikor a hirdetési költségek megrágultak, majd 2020-ban a vásárlói kedv csökkenése miatt, ami a Covid-19-világjárvány következménye.¹

A kiadványok megjelenése 2001 és 2006 között 14%-kal, csak 2004-ben 8%-kal nőtt. India Kína mellett korunk legdinamikusabban fejlődő nyomtatott sajtójával rendelkezik, ami három egymás mellett létező és gyakran egymást erősítő három faktornak köszönhető: 1) Az írni-olvasni tudás kiterjesztése és fejlődése, különösen a hindi nyelvű területeken, valamint a többi nyelvi piacra való nyitás újabb potenciális olvasótábor felfedezését kínálja. 2) A számítógépeken keresztül internetes tartalmak olvasása korlátozott vagy megbízhatatlan az infrastruktúra fejletlensége miatt. Az okostelefonokon applikációban elérhető online változatok szintén nem túl népszerűek, még akkor sem, ha az adott újság rendelkezik webfelülettel. 3) A nyomtatott újságokban való hirdetések száma továbbra is jelentős, és a reklámokra szánt oldalak száma növekszik. Amíg az Egyesült Államokban a vállalati hirdetések a nyomtatott lapok felületének 15%-át teszik ki, addig Indiában ez 43%.²

A bejegyzett lapok száma 2004-ben kb. 58 469-re tehető, ami kb. 142 millió példányt jelent, és a legnépszerűbb napilapok, például a *The Times of India*, egy nap 1 729 520 példányban kelt el. A lapok mintegy 101 nyelven (és dialektusban) jelennek meg, és a lokális nyelveken való elérhetőség egyre növekszik, habár az eladások és a megjelenések számát tekintve minden kétséget kizáróan az angol nyelvű lapok dominálnak. Az 1970-es évek közepén az angol nyelvű lapok teljes mértékben uralták a nyomtatott sajtót. A kalkuttai *The Times of India*, *The Statesman* és a déli államok napilapja, a *The Hindu* a minőségi újságírás mintapéldányainak számítotak. A legnépszerűbb magazinok szintén angol nyelvűek voltak: *The Indian Express*, *The Illustrated Weekly of India*, *Femina*, *Filmfare*, *Eve's Weekly*. A képlet mára már megváltozott, mivel más nyelveken is megjelentek a fenti lapok, és az angol

¹ Buchholz 2020: <https://www.statista.com/chart/27469/circulation-of-print-newspapers-and-periodicals-in-india/> - utolsó letöltés: 2023. 09. 20.

² Bonea 2021: 6.

verziók fölénye nem olyan nagy, mint 40 évvel ezelőtt.³ A *Statista Global Consumer Survey* adatai alapján az urbánus társadalomban a megkérdezettek 54%-a nyilatkozta, hogy napi szinten olvas nyomtatott újságot.⁴

Az indiai nyomtatott sajtó történeti háttere

A gyarmati újságírás 1780-ban indult el az akkori brit India központjából, Kalkuttából. William Bolt, a Brit Kelet-Indiai Társaság egykori alkalmazottja 1776-ban alapította meg újságját, de a társaság ellenkezése miatt ez a kezdeményezés nem volt hosszú életű. Az első valóban kiadott lapra még négy évet kellett várni, de 1780-ban immár a társaság támogatásával kiadták a James Hicky alapította *Bengal Gazette* első számát. Az újság elsősorban az angolok életével és az angol közösséget érintő hírekkel foglalkozott. A társaság jóvoltából ehhez hasonló magazinok a brit gyarmati India más központjaiban is napvilágot láttak (pl. *The Madras Courier* – 1785; *The Bombay Herald* – 1789; *The Calcutta Gazette* – 1784). Kalkuttában további hat újság kiadása kezdődött meg 1780 és 1790 között. A legjelentősebb ezek közül a *The Bengal Hurkaru* nevű lap, amely hetilapként indult, majd napilappá vált 1819-ben. Az angol nyelvű újság elsősorban a brit hadsereg, kereskedők és tisztviselők körében vált ismertté, de a helybéli bengáli közösség is szép számban fizetett elő a lapra. Az első jelentősebb újság Bombayben az 1789-ben megjelent *Bombay Herald* volt, ami 1791-ben *Bombay Gazette*-re változtatta a nevét. A következő évtizedekben az indiai függetlenség kibontakozásában egyre nagyobb jelentőségűvé vált az eredetileg angol újságírók és tisztviselők (pl. a konzervatív politikus James Mackenzie Maclean, aki Indiában főleg újságíróként tevékenykedett) által alapított lap. A városban zajló kiemelkedő politikai, társadalmi és kulturális események mellett ez az újság számolt be részletesen az Indiai Kongresszus első üléséről 1885-ben.⁵

India őshonos nyelvein az 1818-tól kezdtek megjelenni nyomtatott sajtókiadványok. Kalkuttában 26 európai nyelvű és 9 őshonos újság volt jelen 1839-re, ami alapvetően tükrözi az arányokat India egyéb területein is, például Madrász, Delhi, vagy Bombay régiókban.⁶ Az első indiai kézben lévő újság, ami a mai napig létezik, az 1822-es *Bombay Samachar* (ma: *Mumbai Samachar*) volt, és az angolon kívül gudzsaráti nyelven is kiadták.⁷ A különböző indiai nyelveken megkezdődött lapkiadások a helyi közösségek egyre artikuláltabb önazonosságának erősödését jelentették, ami segítette megerősíteni a közösségi tudatot, és közvetve hozzájárult a későbbi nemzetképzés kialakításához. A rendkívüli nyelvi, kulturális,

³ Navarane 2006: 746.

⁴ Buchholz 2020: <https://www.statista.com/chart/27468/share-of-respondents-selected-countries-who-read-a-printed-paper-daily/> - utolsó letöltés: 2023. 09. 20.

⁵ Priolkar 1958: 51–54.

⁶ Uo. 60–63.

⁷ Uo. 64–66.

vallási és etnikai diverzitású országban az egység elképzelése a Hindusztaón és a földrajzi területen több száz éven keresztül fejlődő hagyományokon nyugodott. A helyi nyelvű sajtó kialakulása pedig a lapok tartalmától függetlenül megjelenítette a közösségeket az olvasóközönség és később majd a formálódó független nemzetállam számára is. A 19. század elején az indiai nyelveken megjelenő újságok leginkább informatív szerepet töltek be, és különböző praktikus, hasznos tudást adták át olvasóinknak. Az angol bürokrácia, jogszabályok és szokások működéséről írtak, ami a helyi közösség mindennapjait könnyítette meg, valamint segített számukra eligazodni a gyarmati adminisztratív rendszerben. Ezzel szemben az angol nyelvű sajtó elsősorban a hírközlést, de még inkább a szórakoztatást célozta meg. A 18. század végi és 19. század elejei lapkiadások és könyvkiadások kizárólag angol (vagy európai) kézben voltak, a 20. században már a tehetősebb indiai vállalkozók is részt vettek ebben az iparágban. Az angol nyelv még a függetlenség után is megőrizte szerepét, hiszen a piac és az olvasók táborának kiszélesítése az egyik legfontosabb szempont a terjesztésben.⁸

A nyomtatott sajtó mint közvetítő s mobilizáló eszköz egyre elérhetőbbé vált az indiai értelmiség számára, és fontos szerepet töltött be az *indiai nemzet* megszületésében. Az indiai nemzetté válás folyamatában (igaz megkétszerezve, de) csakúgy, mint Európában szintén nélkülözhetetlen szerepe volt a nyomdakapitalizmus fejlődésének. Az újságok közösségformáló, egységesítő erejéről Benedict Anderson, a nacionalizmuskutató kimagasló modernista kutatója így ír: „Az, hogy a napilap megjelenésének másnapján elavul [...] ugyanakkor, épp ebből következően, egy bámulatos tömegszertartást eredményez: a »napilap mint fikció« majdnem teljesen egyidejű fogyasztását (»elképzelését«). Tudjuk, hogy az adott reggeli vagy esti számot túlnyomórészt egy adott napszakban fogyasztanak, egy adott napon, és nem egy másikon. [...] E tömegszertartás jelentősége [...] meglehetősen paradox. Csendes magányban, a tudat rejtekében mutatják be. Ugyanakkor a szertartás mindegyik résztvevője nagyon is tisztában van vele, hogy ugyanezt a szertartást végzi sokezer (vagy éppen milliónyi) más ember, akiknek a létezésében biztos ugyan, de a közelebbi kilétéről halvány fogalma sincs. Továbbá, ez a szertartás szünet nélkül zajlik egész évben, fél vagy egész napos intervallumokban. Lehet-e ennél érzékletesebben képet rajzolni a szekuláris, történelmi időt követő elképzelt közösségről?”⁹

Az India függetlenségének kivívásában részt vállaló sajtóorgánumok szerkesztői a nemzeti Kongresszusban egyre nagyobb számban képviseltették magukat (pl. G. Subramanya Iyer, az 1878-ban alapított *The Hindu* főszerkesztője). A függetlenségi mozgalom vezető alakjai elindították saját lapjaikat, mint Bal Gangadhar Tilak a *Maratha* című újságot, Jawaharlal Nehru a *National Herald*-ot, Mahatma Gandhi pedig a *Young India*, *Navjeevan*, *Harijan* és *Sevak* című periodikákat. A brit adminisztráció 1878-ban (*Verneclular Press Act*) megpróbálta kontroll alá vonni a nem angol nyelvű lapokat, de ezt a próbálkozást a széles körű indiai tiltakozások miatt feladta.

⁸ Uo. 66–71.

⁹ Anderson 2006: 42.

Az 1947 utáni írott sajtót alapvetően három kategóriába lehet sorolni: (1) azok a lapok, amelyek angol kézben voltak, és a függetlenség után is angol érdekeltségűek maradtak (pl. a *The Statesman* egészen 1960-ig angolok szerkesztették); (2) azok, amelyek az indiai nacionalistákhoz (függetlenségi mozgalom) tartoztak (pl. *Indian Express*, *The Hindustan Times*, *The Hindu*); és azok, amelyeket a nagy indiai iparmágnások irányítottak (*The Times of India*). Az eddig a briteket ostromozó nacionalista lapok a függetlenség után átalakultak, és sokszor a kormány „szócsövei” lettek, vagyis a fontosabb kormányzati döntéseket közvetítették a társadalom felé. Az indiai alkotmány 1950-es életbe lépésével a sajtószabadság mint alapvető emberi jog rögzítette a szabad és független sajtó elvét, tehát feloldotta azt a betiltástól (vagy cenzúrától) való félelmet és a rebellis stigmáját, amelyet a gyarmatosítás alatt végig magukon viseltek az indiai lapok. A fiatal India kormányának és napilapjainak az ország belső problémáival kellett szembenézniük. Pakisztán elszakadása Indiától és az azt követő menekülthullám, a vallásközösségi erőszak felerősödése, a szélsőséges nacionalista és kommunista mozgalmak térnyerése miatt ironikus módon az egykor szabadságért harcoló, valamint a brit sajtópolitikát (cenzúra) szidalmazó Indiai Kongresszus Párt 1951-ben egy alkotmánymódosító kiegészítéssel limitálta a sajtószabadságot. A kormány egyszerűen megijedt a sajtóorgánumok robbanásszerű terjedésétől és a radikális mozgalmak mozgósító erejétől, aminek egyik eszköze az újságírás volt. Az ellenőrzés végett 1952-ben életre hívták a *Registrar of Newspaperst* (RIN), amely az újonnan létrejövő lapok bejegyzéséért volt felelős. Ugyanebben az évben alapították meg a Sajtótanácsot, hogy ellenőrizze a sajtóetika tiszteletben tartását, és vizsgálja az esetleges panaszokat. Ezeknek az ellenőrző-kontrolláló szerepe valójában csak 1966 után lépett életbe, mikor Indira Gandhi miniszterelnöki pozícióba került. Indira Gandhi kormányzati ideje alatt vezették be a *price-page schedule* szabályt, amely az oldalak számához kötötte a lapok árát. Ez a rendelkezés még a nagyobb háttértőkével rendelkező lapoknak is kihívást jelentett, mivel a kormány megtiltotta az oldalak számával arányos árak bevezetését (pl. hiába 40 oldalas egy magazin, akkor is 2,40 rúpiába került, mint a 24 oldalas). A sajtó függetlensége az 1975–1977 közti statárium alatt vált a cenzúra áldozatává, és még a kényszerállapot legnagyobb kritikusaiknak számító *Indian Express* és *The Statesman* is ellehetetlenítve érezte magát a finanszírozási források szabályozása után. Az egyetlen, a kormány hangjának kinevezett sajtóorgánum, a *Directorate of Advertising and Visual Publicity* rendelkezett azzal a joggal, hogy információkat szolgáltatson a társadalom részére.¹⁰

A két év (1975–1977) kivételével az indiai sajtó megmaradt függetlennek, és a minőségi, kritikus újságírás napjainkban is jellemző a legnagyobb példányszámú napilapokra, mint a *The Times of India*, *Indian Express*, *The Hindustan Times*, *Tribune India* és a *The Statesman*. Az indiai publicisztikában létezik kritikai újságírás, és az oknyomozás képes a korrupció, kormányzati döntések és vállalatok üzelvei mögé látni. A legkülönbözőbb aktuális társadalmi témákkal foglalkoznak, mint például a nyomor, a kasztok helyzete, környezetvédelem, globalizáció,

¹⁰ Naravane 2006: 747–757.

gyermekházaság, választási manipuláció, a politika és a szervezett bűnözés kapcsolata, külpolitika, terrorizmus, a bollywoodi filmek bünszervezetek általi finanszírozása, hindu integráció, szélsőséges iszlám mozgalmak – mind lendületes és a külföldi sajtó által is felkapott kérdések. A modern indiai sajtó tehát tükrözi a társadalom/politika aktuális problémáit, és relatív szabadságát kihasználva képes egy viszonylagos objektív tudósításra (már ha elfogadjuk, hogy általában véve az újságírás képes rá).

A nyomtatott sajtó politikai hatása

India mint „a világ legnagyobb demokráciája” számára a sajtó függetlenségének garantálása vagy legalábbis a politikai szférától való távolságának tiszteletben tartása fontosnak bizonyult a döntéshozók számára. Indira Gandhi a végrehajtás, törvényhozás és igazságszolgáltatás mellett a demokrácia negyedik oszlopának tekintette a sajtót. Ugyanakkor szintén Indira Gandhi volt, aki 1975 és 1977 között vészhelyzetet hirdetett, és ellehetetlenítette pl. a polgári jogok gyakorlását. A kérdés valójában, hogy egy valóban népes, de a nyugati mértékekkel éles kilengésekkel rendelkező demokráciában mi garantálja a sajtó működését. Az indiai jogállam fenntartása az alkotmány pontjain alapszik, de ellentétben más gyakorlatokkal (pl. az Egyesült Államok), India alkotmánya nem tartalmazza szó szerint a sajtószabadság elvét. A sajtó szabad működése a szabad szólás és véleménynyilvánítás cikke alapján működik (hasonlóan, de nem ugyanúgy, mint a magyar alkotmányban) az alkotmány 19(1)(a) bekezdése szerint.¹¹ A szólás és véleménynyilvánítás szabadsága alapvető jog Indiában, így az alkotmány szövegezői nem tartották fontosnak külön megemlíteni a sajtó szabadságát. Ennek az egyik oka, hogy a sajtó működése mélyebb történeti gyökerekkel rendelkezik, mint az indiai állam megalakulása. A brit uralom alatt a nyomtatott sajtót erős cenzúra sújtotta, és ebben az értelemben nem létezett szabad sajtó, de az indiai kiadványok egyre inkább hozzájárultak a függetlenségi eszme terjesztéséhez. A függetlenség kikiáltását követően pedig a kormány számos törvénnyel igyekezett szavatolni a sajtó szabadságát (pl. az 1951-es *Press Objectionable Matter Act* vagy az 1955-ös *Working Journalists Act*), amelyek tartalmazták a média jogát a félelem nélküli, az állami befolyástól mentes véleményalkotásra.¹²

¹¹ The Constitution of India: 40. „19. Protection of certain rights regarding freedom of speech, etc. – (1) All citizens shall have the right – (a) to freedom of speech and expression” <https://ltdashboard.legislative.gov.in/sites/default/files/COI...pdf> – utolsó letöltés: 2023. 09. 20.

¹² A törvénykezés nemcsak a sajtószabadság kiterjesztéséről szólt, hanem a sajtóval való visszaélések meghatározását is szigorította. Ilyenek voltak például az állam biztonságát sértő információk, közösségeket/egyéneket jogaikban sértő tartalmak, idegen állami propaganda, rágalmozás, bírósági ítéletek elleni hergelés, az állam szuverenitását megkérdőjelező szövegek, felbujtás vagy a közrend elleni agitációk publikálása. Sen Deka 2022: 171–174.

Az országos és a helyi sajtó elterjedésével a lapok egyre nagyobb szerepet játszottak a politikai életben, különösen a választások idején, amikor tudósítottak a kampányeseményekről, választási eredményekről, és interjúkat készítettek a jelöltekkel. Néhány lap esetében ugyanakkor több etikai probléma felmerült, mivel – főleg a helyi lapok – a professzionális újságírás módszereinek alkalmazása helyett teljes egészében szélsőséges politikai érdeket szolgáltak ki (ami önmagában még nem lett volna problematikus), és az eladási kvóták emelése érdekében meghamisították a tényeket. Az újságírási etika megsértésével vádolt lapok kihasználták az aktuális, tömegeket megmozgató híreket, és kiszínezve, meghamisítva az eseményeket olyan érzelmeket szítottak, amelyek katasztrófális kimenetelű társadalmi konfliktusokat okoztak.

A két legkiemelkedőbb eset, amelyek egyben dolgozatunk vizsgálódásának tárgyai lesznek: (1) az 1990-es évek elején az ajódhjai Babri mecset lerombolása és az utána kirobbant hindu–muszlim vallásközösségi erőszak; (2) a 2002 februárjában Godhrában történt vonatbaleset következtében fellángolt hindu–muszlim zavargások. Az első esetben az északi államok helyi nyelveken megjelent lapjai szisztematikusan eltúlozták az ajódhjai zavargásokban elhunytak számát, és az amúgy is súlyos összecsapásokat még rosszabb színben tüntették fel. Ezzel újabb szélsőséges csoportokból váltottak ki agresszív, bosszúra szomjas érzelmeket, vagyis mobilizálták ezeket a közösségeket, és így hozzájárultak a zavargások eskalálásához. A helyi nyelveken íródott lapok sokkal kisebb számban jelennek meg, és az újságírók kevésbé vannak megfizetve, mint az angol nyelvű lapok esetében, amelyekre sokkal inkább jellemző a nyugati demokráciákban is megkövetelt, újságírói etika követése. A másik eset, egy elsősorban a helyi, gudzaráti lapokat érintő incidens egy tisztázatlan vonatszerencsétlenségben elhunyt 58 hindu aktivista utáni muszlimellenes támadásokhoz kapcsolódott. A lapok eladási számának megemelése és a jobb pénzkereseti forrás reményében a helyi lapok gyűlöletkeltő szalagcímeikkel (pl. *Ordeal by Fire in the Killing Fields of Gujarat*) tovább növelték az erőszakhullám terjedését. Az országos hatóságok két lap (*Gujarat Samachar* és a *Sandesh*) estében indítottak eljárást a vallásközösségi erőszak szításának vádjával.¹³

A muszlim kisebbség negatív ábrázolása és a terrorizmussal való összekötése megjelent a legnagyobb indiai újságok hasábjain, mint a *Times of India*, *The Hindu* és a *The Indian Express*. Az iszlamofób diskurzusnak három megnyilvánulása vált jellemzővé: 1) sztereotípiák és előítéletek, 2) félelemkeltés, 3) faji megkülönböztetés. Az iszlám hívőket gyakran ábrázolták vallási fundamentalistáknak, és különösen a Pakisztánban élőket mutatták be fenyegetésként az indiai (hindu) társadalomra nézve. Az Iszlámot és a muszlim közösséget, mint társadalmilag elmaradott, merev, különböző gaztettekért felelős és a nőket lealacsonyító magatartásra buzdító sztereotípiákkal jellemezték.¹⁴

¹³ Naravane 2006: 755–756.

¹⁴ Hassan Sumra, ul 2020: 230.

Általában az iszlámot egy elmaradott és a közösség tagjait elnyomó vallásként ábrázolták, amit esetenként a terrorizmussal is társítottak. A feszültségkeltés szintén része a Modi-kormányzat narratívájának. Narendra Modi közvetlenül, kemény szavakkal vagy vádaskodva nem támadja a muszlim közösséget, mivel mint az ország első embere tisztában van azzal, hogy erőszakhullámot robbanthatnak ki szavai, ugyanakkor néha kifejezi „aggódalmát” az extrémizmus felerősödésével kapcsolatban Pakisztánban. A hindu érdekeltségű újságok megteszik helyette az iszlamofób narratíva terjesztését, amivel nyugtalanságot keltenek a hindu közösségekben, és a muszlim kisebbséget ezzel a társadalmi elidegenítés felé tolják. Az extrémizmus kifejezést a terrorizmussal összekapcsolva építik bele a narratívákba, és hasonlóképpen mossák össze a terrorizmust az iszlámmal. A muszlimokra egy, a társadalmi rendre, valamint más közösségekre életveszélyt jelentő csoportként utalnak, amely egy egész világra kiterjedő hálózattal rendelkezik. Ezt a világméretű fenyegetést azzal próbálják megerősíteni, hogy bármilyen radikális iszlamista terrortámadás történik a világban, azt általánosítva mint a muszlimok által elkövetett támadásként mutatják be. A 2016 novembere és 2017 januárja közti időszakban vizsgált fent említett újságok eltérő arányban, de tartalmaztak iszlamofób írásokat: a *The Times of India* 18,3%-ban negatívan mutatta be az iszlámot, 8,8%-ban pozitívan és 9,7%-ban értékmentesen. A másik két lapnál (*The Hindu*: 13,1% negatív, 9,1% pozitív, 9,1% neutrális; *The Indian Express*: 12,4% pozitív, 10,2% negatív, 9,3% neutrális) már kevésbe tolódtak el az arányok a negatív narratívák irányába, de bizonyos mennyiségű iszlamofóbia mindegyiknél mérhető volt.¹⁵

Konklúzió

A politika és az újságírás Indiában, csakúgy, mint az európai államokban vagy az Amerikai Egyesült Államokban, szoros kapcsolatban áll a politikával, és gyakran értékeléseivel, kritikájával befolyásolja azt. Az olyan befolyásos indiai pártok, mint a Bháratíja Dzsanaatá Párt (BJP) vagy az Indiai Kongresszus Párt eseményei nagy sajtóvisszhangot váltanak ki, és az indiai pártstruktúra helyi szervezeteinek megerősödése miatt talán indiai specifikumnak lehet tekinteni a lokális sajtó jelentőségét. A helyi hír egy párt helyi szervezetének eseményéről könnyen országos méretűvé dagadhat, sokkal nagyobb hangsúlyt helyeznek a lokális (állami, regionális, városi) akciókra. Hasonló országos jelentőségű híreket és olvasottságot többnyire az angol nyelvű lapok tudnak elérni, mert ezek a legnépszerűbb, legigényesebb és legnagyobb anyagi háttérrel rendelkező lapok, valamint nem szabad elfelejtenünk, hogy a nyelvi különbségeket még mindig az angol tudja leginkább áthidalni.

Az elmúlt két évtizedben ugyanakkor a felelős újságírást és a lapok tartalmát egyre inkább kikezdte a politikai üzenetek terjesztése. A nyomtatott sajtó népszerűsége és olvasottsága a politikai szféra eszközüvé tette az újságok egy részét, ami különösen a BJP 2014-es lavinaszerű győzelme után vált egyértelművé.

¹⁵ Uo. 233–235.

Az újságok mellett a közösségi média politikai felhasználása szintén jelentős szerepet játszott a választások manipulálásában.¹⁶ A fizetett politikai hirdetések és a kormányközeli narratívák dominanciája a gyakorlatban mára már a perifériára szorította az ellenzéki vagy pártpolitikától mentes lapokat. Ez a tendencia nemcsak az ország belügyeire van negatív hatással, hanem tovább élezi a 2008 óta különösen rossz indiai–pakisztáni kapcsolatokat. Mindkét országban, habár eltérő okok miatt (Pakisztánban inkább az erős vallási befolyás áll a háttérben), de veszélyben van az újságírás szabadsága, amit esetleg egy közös bilaterális újságírói szervezet létrehozása oldana fel, amely a felelős és tényszerű tájékoztatást tűzné ki céljának nemzetközi partnerek bevonásával.¹⁷

FORRÁSOK

Office of Registrar of Newspapers for India: https://rni.nic.in/all_page/PIN2021_22.html – utolsó letöltés: 2023. 09. 20.
The Constitution of India [As on 26th November, 2021]: <https://iddashboard.legislative.gov.in/sites/default/files/COI...pdf> – utolsó letöltés: 2023. 09. 20.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Andeson, Benedict 2006: Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. Budapest.
Bonea, Amelia 2021: Print Journalism in India: Historical Perspectives and Contemporary Developments. An Introductory Note. In: Südasien-Chronik - South Asia Chronicle 11. Berlin. 1–11.
Buchholz, Katharina 2022: Indian Newspaper Market: A Sinking Star? <https://www.statista.com/chart/27469/circulation-of-print-newspapers-and-periodicals-in-india/> – utolsó letöltés: 2023. 09. 20.
Buchholz, Katharina 2022: Indians Most Likely to Read Newspapers in Print. <https://www.statista.com/chart/27468/share-of-respondents-selected-countries-who-read-a-printed-paper-daily/> – utolsó letöltés: 2023. 09. 20.

¹⁶ A nyomtatott sajtó továbbra is rendelkezik a törvények és hagyományok által lefektetett alapelvekkel, valamint méltányos tájékoztatásra való törekvésekkel. A közösségi média ugyanakkor nem rendelkezik olyan szűrőkkel, mint a pontosság, a tartalmak ellenőrizhetősége, valós eseményeken alapuló beszámolások vagy hamis hírek terjesztése. A vallási és kasztbéli megosztásokra építő politikai kampány ezért komolyan épített a közösségi média felületeire. Több felmérés (Oxford Internet Institute, Observer Research Foundation) is alátámasztja, hogy a 2014–2019 közti időszakban majd 500%-kal nőtt a gyűlöletbeszéd megjelenése, amely elsősorban a muszlim kisebbséget vette célba, valamint az ún. kutya-fütty politikai (kódolt üzenetek, amelyek kasztbéli és vallási csoportok ellen irányultak) tartalmak elszaporodása. Mahapatra–Plagemann 2019: 2.

¹⁷ Salman 2020: 9–10.

- Hassan Sumra, ul, Azhar 2020: Muslims and Islam in Indian English Press: Exploring the Islamophobic Discourse. In: Islamophobia Studies Journal, Fall 2020, Vol. 5, No. 2. 226–237.
- Mahapatra, Sangeeta – Plagemann, Johannes 2019: The Social Media Strategies of Indian Political Parties. In: German Institute of Global and Area Studies (GIGA). No. 3. Hamburg. 1–13.
- Naravane, Vaiju 2006: La presse en Inde: diversité, régionalisation et croissance. In: Jaffrelot, Christophe (ed.): L'Inde contemporaine. De 1950 à nos jours. Lille.
- Priolkar, Anant Kakba 1958: The Printing Press in India. Its Beginnings and Early Development. Bombay.
- Salman, Fatima 2020: Evolving News Media Landscapes in India and Pakistan: Implications for regional peace and stability. In: Atlantic Council. South Asia Center. Washington. 1–10.
- Sen Deka, Bikash 2022: Freedom of Press under the Constitution of India. In: AIJACLA, 2. 171–179.

KERTÉSZ ISTVÁN

MUNKA KÖZBEN SEM HALLGATNAK A MÚZSÁK

Több mint fél évszázadot töltöttem el az ókori görög-római világ tanulmányozásával. Eddig... Természetes dolog, hogy az antik irodalmi művek, feliratok és a modern szakirodalom megismerése közepett érzelmi kapcsolatom is kialakult az általam vizsgált anyag tárgyával. Az engem újra és újra munkára buzdító kíváncsiság mellett a fokozatosan feltáruuló és élményeket nyújtó egykori valóság átélése megmozgatta fantáziámat, és időnként különös folyamatot indított el bennem: a vágyat arra, hogy megpróbáljak együtt szárnyalni a valamikor versekbe foglalt szép vagy profán gondolatokkal. Így jöttek létre tudományos igényű és ismeretterjesztő írásaim részeként az általam jó szándékkal, lelkesedéssel és talán a műértők szerint kevésbé dicsérhető formában megalkotott műfordításaim. A következőkben ezek egy csokrát nyújtom át születésnap ajándék gyanánt barátomnak és kollégámnak, Kiss Lászlónak.

*

A Magyar Posta 1980 nyarán egy nagy sikert elért bélyegsorozatot adott ki az ókor hét világcsodájáról. A bélyegeken – a 40 filléres kezdő értéktől az 5 forintos záró értékig sorrendben – Szemiramisz függőkertjei, az epheszosi Artemisz-templom, Pheidiasz Olümpiában alkotott ülő Zeusz-szobra, a halikarnasszosi mauzóleum, a rodoszi kolosszus, az alexandriai világítótorony és az egyiptomi piramisok láthatók (a *csodák* megnevezésénél a bélyegeken szereplő írásmódot alkalmazom). Ez idő tájt a *História* ókori rovatának vezetője voltam, és a folyóirat hasábjain írtam a bélyegsorozat témáját adó *hét csoda* megalkotásának és az azzal összefüggő hagyományozásnak a történeti háttéréről.¹

Az anyaggyűjtés során bukkantam az *Anthologia Graeca IX. 58* szám alatt szereplő és a Kr. e. 2. századhoz köthető szidóni Antipatrosz rövid disztichonos költeményére.² A *Históriában* megjelent cikkemben adtam közre az epigramma általam készített fordítását:

¹ Kertész 1981: 22–23. Vö. Clayton–Martin (eds.) 1988; Brodersen 1992.

² Az epigramma kéziratának fotója és az ógörög nyelven kinyomtatott szöveg: <https://anthologiagraeca.org/passages/urn:cts:greekLit:tlg7000.tlg001.ag:9.58/> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.

Vö. Beckby 1957.

„Láttam erős Babülónt, falain kocsi járt-kelt,
és a Zeusz szobrát Alpheiosz árjainál,
láttam a függő kerteket, s Rhodosznál a Kolosszoszt,
kínteli munka emelt píraxisok magasát,
s láttam Mausszólosz sírját, de midőn a szemembe
tűnt az egekbe szökő templom, az Artemiszé,
mind a homályba takarta a többit. S mondtam: »Ilyen
szépre Olümposznál lám még Nap se ragyog.«”

A vers költője ezeket a műemlékeket sorolta föl mint az emberi alkotóerő olyan remekeit, melyek nagyszerűségükben minden mást felülmúltak. A köztudatban megrögzült hagyománytól csak annyiban tért el, hogy Babilón falait is megemlítette. A babilóni erődítmények helyett ugyanis a pharoszi világítótorony került a *hét csoda* általában elfogadott építményei közé.³ Antipatrosz minden bizonynyal stiláris megfontolásból fogalmazott úgy, hogy személyesen látta a felsorolt „csodákat”, de valójában nem járta be a helyszíneket. A rodoszi Kolosszust a Kr. e. 220-as években földrengés törte darabokra, Babilón falai pedig a költő korára már igencsak romos állapotban voltak. Jelenleg tartja magát az a vélemény, hogy a csodák hagyománya a legelterjedtebb és a bélyegsorozaton képek formájában is megörökített változat szerint valamikor a pharoszi világítótorony és a Kolosszus felállítása időszakában, tehát a Kr. e. 3. század elején alakulhatott ki.⁴

*

A Kolosszus nem más volt, mint Rodosz védő istene, a Napot megszemélyesítő Héliosz 30-35 méter magas bronzszobra. Ennek fejét napkorona díszítette, felemelt jobbjá égő fáklyát tartott, bal válláról íj lógott. Az ókori leírások szerint a szigetnek háttal állt, két lábát a kikötő bejáratát alkotó mólókra helyezte, és a ki-be járó hajók e mólók között haladtak át. A monumentális alkotás a lindoszi Kharész tervei alapján, 12 éves munka eredményeként készült el. Funkcióját tekintve a Kolosszus gyakorlati feladata a hajósok tájékozódásának segítése volt. Emellett ki kellett fejeznie a sziget lakóinak háláját az istenség iránt, aki hitük szerint megvédelte őket akkor, amikor Kr. e. 305/304 során Démétriosz Poliorkétész megostromolta Rodosz szigetének hasonló nevű fővárosát.⁵

Démétriosz Poliorkétész a Nagy Sándor halálát követő időszak, a diadokhoszok (utódhadvezérek) háborúi korának egyik kiemelkedő jelentőségű személyisége volt. Kr. e. 336 és 283 között élt, és 294-től 287-ig királyként kormányozta Makedóniát. 306-ban a ciprusi Szalamisz közelében szétverte az Egyiptomot uraló I. Ptolemaiosz flottáját, és 305/304-ben sikertelenül ostromolta Rodoszt. 301-ben a kis-ázsiai Ipszosznál őt és atyját, Antigonosz Monophthalmoszt (Félszemű) vetélytársaik,

³Zamarovský 1966: 397 skk.; Vahlen 1985: 7 skk.

⁴Hoepfner 2003; Hölbl 1994: 66, 85, 174, 210.

⁵Vedder 1999/2000.

Szeleukosz és Lüsizimakhosz seregei legyőzték. Démétriosz Poliorkétész végül veje, Szeleukosz foglyaként halt meg.⁶

Poliorkétész (Városostromló) melléknevét mérnöki csúcsteljesítményként értékelt ostromgépei révén nyerte el.⁷ Plutarkhosz *Párhuzamos életrajzok* című művének róla írt fejezete,⁸ Vitruvius *Tíz könyv az építészetéről* című munkája⁹ és Diodórosz Szikeliótész¹⁰ számolnak be részletesen a Rodosz ostrománál harcba vetett híres ostromtornyáról, amelynek utóbb alkatrészeit a Kolosszus megépítésénél hasznosították a sziget polgárai.¹¹

A „városostromló” Démétriosz a hölgyek ostromlásában sem tétlenkedett. Pikáns, olykor botrányos szerelmi kalandjait egyik könyvem: *Botrányok az ókorban* róla szóló fejezetében („*Tivornya a templomban*”) részleteztem.¹² Alapforrásaim Plutarkhosz róla írt életrajza¹³ és Athénaiosz Deipnoszophisztai (*Lakomázó szofisták*) címen ismert anekdotagyűjteménye voltak.¹⁴

Az irodalmi anyagból kiderül, hogy a Démétriosz köré gyülekező kéjnlők többségének már a pusztá elnevezése is árulkodott arról az esztelen tombolásról, amely részvételükkel zajlott. A fuvolásnő és ágyas Lamiának névadója a görög mitológia félelmetes nőnemű szörnyetege volt, aki miután a féltékeny Héra megölte Zeusztól fogant gyermekeit, éjszakai kóborlásai során gyermekeket rabolt és falt fel. Leaina jelentése nőstény oroszlán, amely egyébként a bosszúállás jelképeként is szolgált. Maina az emberi lényeket örületbe kergető démont személyesítette meg a hellén mondák világában. Makhón jambikus költő a Kr. e. 3. század első fele során Alexandriában írta meg sok esetben malackodó verseit kora kiemelkedő személyiségeinek vérbő szexuális életéről. A nőfaló Démétriosz és az előzőekben felsorolt hölgyek szexuális játékaik sem kerülték el figyelmét. E tárgykörben született alkotásait Athénaiosz hagyta az utókor számára. A szerelmi költészet múzsája, Erató által ihletett költemények közül hármat én is lefordítottam.

Az egyik zengzetes versezet azt mutatja, hogy a szép *hetaira* sereg egészen jól megosztozott egymással a király kegyén. Leaina farával nyújtott élvezetet urának, míg Lamia másképpen, és olykor megtalálták a módját annak is, hogy ketten együtt elégítsék ki szeretőjük határtalan étvágyát:

⁶ Billows 1990; Schmitt–Vogt (Hrsg.) 1988: 58–60; Seibert 1983: passim; Hammond–Walbank 1988: 151–258; Kertész 1978. Démétriosz Poliorkétész regényes életrajza Kertész 2020: 233–256.

⁷ Marsden 1969: 89, 93, 105–108.

⁸ Démétriosz 21.

⁹ Vitruvius X. 16, 4–8.

¹⁰ Diodórosz XX. 85–97.

¹¹ Kertész 2017: 150–153.

¹² Kertész 2013: 151–185.

¹³ Démétriosz 14, 16, 19, 24, 27.

¹⁴ Athénaiosz 101e, 128a, 253a–254a, 577c – 579d, 593a, 614e–615a.

„Oroszlánpózt mímelt, s Démétrioszt, no lám,
 Leaina nagy kegyet találva lepte meg.
 De mondják Lámiáról még, s ez nem mese,
 kiérdemelte bájos csábja nagy király
 dicséretét, kin rajta ülve szólt a nő:
 »Leainát húzd magadra még, ha jólesik.«”¹⁵

A következő versben feldolgozott epizód plasztikusan tükrözi a király körül uralkodó ledér hangulatot:

„Ivászatán Demétriosz ma Lámiát
 meglepte ritka parfümökkel gazdagon.
 E Lámiát, ki szépen fújta hangszerét,
 imádta vágyakozva ő a hír szerint.
 De dús adománya a nőt el nem nyeré,
 s király megértve ezt, elküldött nárdusért.
 Majd hímtagját kidugva fürge ujjait
 le-fel mozgatta rajta és kurjongatá:
 »Csak ezt szagold, s ne mondj nemet, no Lámiám,
 ha kérdem, ízlelt orrod-é ilyen kenőcst!«
 Nevetve mondta Lámiánk: »Hitvány, e bűz
 szagát mind közt a legrosszabbnak érzem én.«
 »Talán igen – szólott nagyúr –, de istenek
 tanúk, király ivarból jött e drága nedv.«”¹⁶

Ehhez a pornográf jelenetnek képest gyermekes évődésnek hat Démétriosz légyottja Maniával. Mint Makhón következő verse bizonyítja, *Mania* a *hetairák* művelt fajtájához tartozott. A király ugyanis hátulról kívánt szeretkezni vele, de ő előbb egy kérése teljesítését kérte parancsolójától. Amikor pedig óhaja teljesült, készségesen a megfelelő pózba helyezkedett, és a helyzethez illően Szophoklész *Élektrájának* azt a sorát idézte, amely eredetileg így hangzott:

„Agamemnón sarja, most itt vagy, most láthatod
 mindazt, amit rég vágytál megpillantani.”¹⁷

A pajkos játszadozás Makhón költeménye szerint a következőképpen zajlott le:

¹⁵ Athénaiosz 577d.

¹⁶ Uo. 577-d-f.

¹⁷ *Élektra* 2–3. – Devecseri Gábor fordítása.

„Manía szép ivű farát a hír szerint
 Demétriosz király kívánta meg nagyon.
 Cserébe kért a nő magának egy kegyet.
 Mi teljesült, ő meg farát billentve szólt:
 »Agamemnónfi lám, tiéd, amit kívánsz.«”¹⁸

A Démétriosz Poliorkétészről szóló antik forrásokot az 1970-es évek elejétől kezdtem tanulmányozni. A rendkívül szórakoztató és persze szakmai tanulságokkal is szolgáló anyag hatására egyik barátommal megírtuk a makedón király életregényét. Ez a regény a magyar irodalom legnagyobb szerencséjére soha nem jelent meg.

*

A Démétriosz Poliorkétész felé irányuló érdeklődésem indított arra, hogy a Makedóniának dinasztiaiát adó király¹⁹ nyomában, visszafelé gombolyítva a szálat, foglalkozni kezdjek a makedón történelem kezdetével és avval a folyamattal, amelynek tetőzéseként Nagy Sándor országa végül a Mediterráneum meghatározó politikai szervező erejévé emelkedett.²⁰

Makedónia kialakulásának tanulmányozásakor tapasztaljuk a mitikus és a történelmi hagyományok sajátos keveredését. A görög–perzsa háborúk eseményeit leíró *Hérodotosz* az elsődleges idegenvezetőnk. Ő adott hírt arról, hogy I. Alexandrosz makedón király indulni kívánt az olümpiai játékokon, és mivel ez csak hellén polgároknak volt engedélyezett, igazolta nemzetsége Héraklésztől való leszármazását – valószínűleg Kr. e. 476-ban.²¹ Az I. Alexandrosz által az olümpiai versenybírákkal közölt történet szerint Héraklész ükunokája, *Témenosz* az istenek, elsősorban Zeusz és annak leszármazottjai segítségével megszerezte az uralmat Argosz fölött, és hatalma később utódaira (*Témenidák*) szállt. Az utódok azután Illíriába, majd a történelmi időkben Felső-Makedóniának nevezett területre vándoroltak. Közülük Perdikkasz a makedón királyi törzs (*Argeadai Makedonesz*) élére kerülve megalapította Makedonisz, a makedón birodalom magvát.²²

A hagyomány szerint az Alexandrosz által előadott és Hérodotosz révén népszerűvé vált alapítástörténet alapja minden bizonnyal egy, valamikor a Kr. e. 7. század közepe táján Argoszból kiinduló betelepülés volt, amelynek során argoszi száműzöttek a Témenida nemzetséghez tartozó Perdikkasz vezetésével északra vándoroltak, és ott magukhoz ragadták a politikai irányítást.²³

¹⁸ Athénaiosz 579a.

¹⁹ Az Antigonida-dinasztiáról lásd Hammond–Walbank 1988; Cary 1977.

²⁰ Kertész 2000; uő. 2002 és 2022.

²¹ Kertész 2005.

²² Hérodotosz V. 22, VIII. 137–139.

²³ Hammond–Griffith 1979: 3–39; Kertész 2002: 14–24; Hatzopoulos 2020: 61–63; Dascalakis 1965: 97–146.

Úgy hódítani még napjainkban sem szokásos, hogy az erőszakos területszerzést ne akarnák történelmi hivatkozásokkal megtámogatni. Az ókorban könnyedén megoldották ezt a problémát. Ha egy nép másokat meghódított, vagy éppen egy dinasztia sikeresen megfelelő alanyokat találni uralma elviseléséhez, azonnal valamelyik istenség parancsára vagy jóindulatú javaslatára hivatkoztak. Ebből a szempontból kétségkívül a delphoi Apollón volt a legnépszerűbb isten.²⁴ Az ő jósdája metán tartalmú forrásának gőzétől extatikus állapotba került papnők adtak – nem csekély ajándékok fejében – artikulátlan felvilágosításokat magánszemélyeknek éppúgy, mint államférfiaknak a jövő tennivalóiról. Hogy mondataik mindenki számára érthetőkké váljanak, arról azok a papok gondoskodtak, akik az istennel állítólag kapcsolatba került papnők tagolatlan mondatait dallamos hexameterekbe formálták. Az egyik Delphoinak tulajdonított jóslatot a szicíliai Diodórosz idézte *Történeti könyvtár (Bibliothéké Hisztoriké)* címen ismert művében.²⁵ A történetíró szerint Perdikkasz a delphoi Apollónt kérdezte meg, miképp növelhetné királysága területét. Az istenség Makedónia később történetileg első, hitelesnek tekintett királyát a „*butéjszi föld*”, vagyis a távoli jövőben, a Kr. e. 5. század végén alapított új főváros, Pella környékére irányította. Eközben nem mulasztotta el, hogy Kronidész (Kronosz fia, azaz Zeusz) támogatását is megemlítsse. A Hammond által idézett és magyarázott metrikus prófécia²⁶ *Héraklész unokái* című könyvemben lefordítottam:

„Témenosz ága dicső, ő bírja a földet, a bőség termőt, hisz neki aigiszt fenn emelő Kronidész ím nyújtá. Ám ne henyélj, a butéjszi földön a sok nyáj ott legelész, s ha te látod, a kecskék szarva ragyog rád, látod az álom mély odujában a kecskegidákat, áldozz isteneinknek, fővárost alapíts ott.”²⁷

Tehát a fenti jóslat azt állítja, hogy Perdikkasz nemcsak a makedónok feletti uralomhoz nyerte el az isteni segítséget, hanem a további hódításokhoz is. A „*bőség-termő*” (görögül *ploutophorosz*) földet – itt minden bizonnyal Makedoniszra gondolt a versfaragó – Zeosztól kapta, a jogot pedig, hogy a síkságra nyomulva fővárost alapítson, Apollóntól.

Hérodotosz elbeszélésében Perdikkasz és testvérei a helybéli király szolgálatába szegődtek, annak nyájait legeltették. Ám mert nem kapták meg a kialkudott bért, összetűzésbe kerültek munkaadójukkal, és a konfliktus végeredményeképp Perdikkasz lett a vidék, az utóbb Makedonisznak nevezett terület ura. Ez a történet és a bizonytalan időben keletkezett jóslat jól kiegészítik egymást. Hérodotosznál Perdikkasz az, aki a kisjószágot, vagyis a juhok és kecskét legelteti, a prófécia pedig olyan föld megszállását helyezi kilátásba, ahol szintén kecskék legelésznek.

²⁴ Scott 2014; Morgan 1990: 148–190.

²⁵ Diodórosz VII. 16.

²⁶ Hammond–Griffith 1979: 7–8.

²⁷ Kertész 2002: 25.

A juhok mellett a kecskék tenyésztése valóban fontos szerephez jutott a makedón gazdaságban. Azt is figyelembe kell venni, hogy a kecske (olykor a bika) Dionüosz jelképe volt, aki a thrák-makedón kultikus életben központi szerepet töltött be – többek között erre utalt a kecskelábú isten nevelőjének, a szatír Szilénosznak a kalandja a makedónok előtt a monda szerint e tájon uralkodó Midasszal.²⁸ Az I. Alexandrosz idején első ízben vert makedón pénzerméken az ország címerállataként kecskét ábrázoltak.²⁹ Mindezzel összhangban viseli Kronidész (Zeusz) az *aigiokhosz* = „aigisztartó” jelzöt, ami a fordításomban: „*aigisz fenn emelő*”. Az *aigisz* Zeusz Héphaisztosz által kovácsolt pajzsa volt, amely Homérosz *Iliász*ának sorai közt is megjelenik.³⁰ Elterjedt az az elképzelés, hogy a makedón föld „*bőség-termő*” megjelölése a termékenységet jelképező *égi kecskére* utal, amelynek bőre a főisten pajzsát borította. Az *aigisz* és az *aix* (birtokos esete: *aigosz*) = ‘kecske’ szavak közötti etimológiai kapcsolatot már régen észrevették, és az első makedón főváros, Aigai nevét is a ‘kecske’ szóval hozzák kapcsolatba. Mindezek alapján világos, hogy az idézett jóslat kecskecentrikus volta, amely a jelzők kiválasztásában és ezen állatok gyakori említésében mutatkozik meg, egyrészt a makedón szokások ismeretéről tanúskodik, másrészt arról, hogy Aigai megalapítását és a város nevét éppen e szokásokkal próbálták magyarázni.

Az ókeresztény teológiai irodalom egyik gyöngyszeme Alexandriai Kelemen (*Clemens Alexandrinus*) püspök és apológéta *Protreptikosz* (*Hitbuzdító*) című vitairata.³¹ A valamikor Kr. u. 140/150-215 körül élt egyházatya írásában élesen kikelt a „pogány” jósdák tevékenysége ellen:

„... ne fürkésszétek az istentelen szentélyeket, sem a csodás dolgok elbeszélésével teli hasadékokat vagy a theszprótszi üstöt, vagy a kirrai tripust, vagy pedig a dodónai szobrot; a sivatag homokjában tisztelt öreg fatörzset, és ama tölgynek semmivé foszló jóslatát pedig hagyjátok az idejétmúlt mesékre!... Mert... majd hatásukat vesztették a bódító gőzök, mégis mesékkel tarkítva közzájón forognak.”³²

A *hasadékok* és a *bódító gőzök* említése egyaránt Apollón Delphoiban álló jóslatadó szentélyére utal. A *Protreptikosz* egyik ókori kommentátora ezért vélte szükségesnek azt, hogy az egyházatya kritikáját illusztrálандó egy, a makedónok korai történetével összefüggő delphoi jóslatot idézzon. A metrikus formában fennmaradt próféciát Hammond közölte, és egyúttal értelmezte is.³³ *Héraklész unokái* című könyvemben jelentettem meg a zengzetes jóslat fordítását:

²⁸ Munn 2008; Hammond–Griffith 1979: 6–14; Kertész 2022: 181–187.

²⁹ Hammond–Griffith 1979: 104–115.

³⁰ *Iliász* V. 736–742.

³¹ Alexandriai Kelemen 2006.

³² Uo. II. 11.

³³ Hammond–Griffith 1979: 8–14.

„Ó, te dicső Karanosz, sose vétsd el e látnoki szókat!
Szép tüzes asszonyi néppel a hellaszi föld tele, hagyd el,
argoszi táj közeléből kék haliakmoni vízhez
vedd utad, és hol a dús legelőn kecskék legelésznek,
új haza ott vár, és ivadékok jó sora ott kél.”³⁴

Ez a jóslat megejtően hasonlít az előzőhöz. Itt is dominál a kecskemotívum, a különbség csupán az, hogy az elsőben Perdikkasz már makedón földről indul Aigai megalapítására, míg az utóbbi szerint Karanosz még Argoszból. A mitikus és történeti makedón uralkodók ősi genealógiája Nagy Sándor haláláig az ókori források alapján a következő:

Héraklész

Hüllosz

Kleodaiosz

Arisztomakhosz

Témenosz

Kissziosz

Thesztiosz

Meropsz

Arisztodamidasz

Pheidón

Karanosz

Koinosz

Türimmasz

I. Perdikkasz

Argaiosz

I. Philipposz

I. Aeroposz

Alketasz (I. Perdikkasz és utódai Alketasszal bezárólag a 7. sz. első fele és a 6. sz. közepe közti időszakban uralkodtak – minden évszám Kr. e. értendő.)

I. Amüntasz kb. 540–495

I. Alexandrosz kb. 495–452

I. Perdikkasz kb. 452–413

I. Arkhelaosz kb. 413–400/399

Oresztész 400/399 – 398/397

II. Aeroposz 398/397–395/394

II. Amüntasz 394–393

Pauszanasz 393

III. Amüntasz 393–370

II. Alexandrosz 370–368

³⁴ Kertész 2002: 27–29.

- III. Perdikkasz 368–359
- II. Philipposz 360/359–336
- III. Alexandrosz (Nagy Sándor) 336–323³⁵

Karanosz e genealógia szerint Témenosz hatodízigleni leszármazottja volt, míg I. Perdikkasz a kilencedik. A Karanoszról szóló mitikus hagyomány minden bizonynyal a Hérodotosz által közreadott Perdikkasz-történet után keletkezett, és célja a makedón királyság ősi mivoltának hangsúlyozása lehetett. Hammond hívta fel a figyelmet arra, hogy Xenophónnál a *'karanosz'* kifejezés 'vezér' jelentéssel fordul elő,³⁶ míg egyes görög nyelvjárásokban a *'karano'* és a *'karannosz'* szavak 'kecskét' jelölnek.³⁷ A mondabeli Témenida elnevezése a jóslatban tehát, akár a *kecskével*, akár a *vezéri* funkció betöltésével kapcsolatos, illeszkedik a makedónok korai történelmét elbeszélő hagyományanyaghoz.

*

A Témenidákhoz hasonlóan a pergamoni Attalidák is Héraklésztől származtatták nemzetségüket.³⁸ A pergamoni államot a makedón-paphlagoniai (kis-ázsiai) vegyes származású zsoldosvezér, Philetairosz alapította Kr. e. 283/282 során. Magva Pergamon városa volt, amely a mai törökországi Bergama helyén állt. Az állam harmadik uralkodója, I. Attalosz vette fel a *király* titulust, és terjesztette el propagandisztikus célzattal a dinasztia Héraklésztől történő származását. A fokozatosan kis-ázsiai birodalommá fejlődött királyságot utolsó uralkodója, III. Attalosz végrendeletileg Rómára hagyományozta Kr. e. 133-ban.³⁹

A vallástörténeti szakirodalomban kialakult az antik források alapján egy olyan nézet, amely szerint az Attalidák a Zeusz–Héraklész–Télephosz (Héraklész fia) vonalon vezették le származásukat, aminek képzőművészeti megjelenítése elsősorban a híres Zeusz-oltáron látható. Annak nagyobbik fríze az istenek és gigászok harcát ábrázolja, amelyben Héraklész központi szerepet játszik, kisebbik domborműsora pedig Héraklész fia, Télephosz élettörténetét mutatja be.⁴⁰ Ugyanakkor az uralkodócsaládnak a társadalom életében gyakorolt vezető funkcióját a közösséget vezérlő Dionüszosz Kathégemón („a Dionüszosz kultuszát ápoló művészközösséget vezető”) szerepével vetették egybe, akinek tiszteletét a királyi család személyesen is ellátta.⁴¹

³⁵ Hammond–Griffith 1979: 3–14; Kertész 2002: 28–32, 308.

³⁶ *Hellénika* I. 4.

³⁷ Hammond–Griffith 1979: 12, 1. jegyzet.

³⁸ Kertész 1982; Kertész 2000: 151–195; Nilsson 1951: 95; Hansen 1971: 216–217, 340–341, 358–362, 434–470; Bauchhenns-Thüriedl 1971.

³⁹ Pergamon történelmére alapvető: Hansen 1971; Rostovtzeff 1941, 1978; Allen 1983; Evans 2012; Hopp 1977.

⁴⁰ Schmidt 1961; Rohde 1982; Kertész 1982; Schalles 1986.

⁴¹ Von Prott 1902; Ohlemutz 1940: 90–122; Hansen 1971: 461–470; Kertész 2000: 190–192.

Mint azt a heidelbergi egyetemen megtartott és utóbb publikált előadásomban kifejtettem, véleményem szerint a Pergamon önálló történelmének utolsó éveiben bevezetett Zeusz Szabaziosz-kultusz a királyi dinasztia uralmának kettős jellegét testesítette meg. Egyrészt Zeusz fia, Héraklész leszármazottjaiként uralták Pergamont, másrészt a trák-illír „söristen”-nel, Szabaziosszal azonosított görög Dionüszosz követőjeként vezették az alájuk vetett társadalmat.⁴²

Egy Pauszaniasznál (X. 15, 3) idézett és Phaennisz khaoniai (épeiroszi) királylányának tulajdonított jóslat megjövendölte, hogy a Kis-Ázsiára törő gallokat Zeusz (Kronidész) segítségével az istenség által felnevelt *bika sarja* fogja legyőzni. Mivel I. Attalosz éppen a gallok feletti győzelemnek köszönhetően vehette fel a *király* titulust, és ő terjesztette el a Zeusz–Héraklész–Téleposz leszármazási vonalat, végül pedig ápolta Dionüszosz, a *Zeusz által felnevelt bika* (fordításomban: „jó nevelésű Zeusz-bika”) kultuszát, a jóslatot általában rá vonatkoztatják. A hexamerekben fennmaradt prófécíát lefordítottam:⁴³

„Majdan a hellészpontoszi tájon a vészes üvöltés
harsan a gall hadinép ajakán, s vele pusztul a jogrend.
Ázsia régi rakású várai porba romolnak,
Isten a tengeri parti lakót kutya sorsra ítéli,
ám ez idő rövidül Kronidész segítő kegye folytán.
Jó nevelésű Zeusz-bika sarja, ki hozza a nyugvást,
vas kelevéze a végbe veszejt a gall katonákat”

*

Az írásom elején közölt fordításom – Antipatrosz költeménye az ókor hét csodájáról – említette a kiváló alkotások között Pheidiasz Olümpiában alkotott Zeusz-szobrát. Ehhez a vershez, valamint Pergamon történelméhez is kapcsolódik az a disztichon formájú felirat, amely az első pergamoni uralkodó, Philetairosz⁴⁴ (ur. Kr. e. 283/282–263) időszakában született.⁴⁵ A felirat az uralkodó unokaöccsének, egyben fogadott fiának, Attalosznak (a későbbi I. Attalosz atyja) a csikó négyes fogatok versenyén, valószínűleg Kr. e. 276 során, Olümpiában aratott győzelmét ünnepelte.⁴⁶ A felirat általam készített fordítása és magyarázata a pekingi olimpiai játékok évében megjelent könyvem lapjain olvasható:⁴⁷

⁴² Kertész 1982; Kertész 2000: 188–195.

⁴³ Kertész 2000: 190.

⁴⁴ Hansen 1971: 14–25; Allen 1983: 9–26.

⁴⁵ Inschriften von Pergamon (IvP) Nr. 10–12; Ebert 1972: Nr. 59.

⁴⁶ Kertész 2015.

⁴⁷ Kertész 2008: 108–109.

„Líbia sok kocsját meg az argoszi hámot azonképp,
 dús legelőjü vidék, thesszali föld fogatát
 hívta a kürtszó, Attaloszt se felejtve. A rajtnál
 sűrű tolongás közt összeszorult valahány.
 Majd a sorompó nagy ropogással lökte ki őket,
 ló szántotta nyomát, másik utána eredt.
 Ámde a versenyző sokaság csak a port szimatolta,
 azt, mit az attaloszi mének lába kavart.
 Zúgva zihálva a mérges harc még dúlt, de a győztest
 tudta a sok nép már, és kiabálta nevét.
 Élisznek koszorúja s a dicsfény Pergamoné lett,
 nagy Philetairoszhoz így jut örömteli hír.”

Erre a sportsikerre utalt a pergamoni udvar vendégszeretetét élvező filozófus, Arkeszilaosz a Diogenész Laertiosz által idézett epigrammájában:⁴⁸

„Megszentelt Píszában Pergamon hallja a dicsszót,
 nem csak fegyverei, szép paripái okán.”

A Pergamonban a dinasztia mitikus atyja, Héraklész tiszteletére rendezett versenyen elért győzelemről számol be az a felirat, amelyet Joachim Ebert egészített ki és publikált.⁴⁹ A három disztichonból álló hatsoros feliratot valamikor Kr. e. 129 után, tehát az önálló pergamoni állam megszűnését követően állította egy Nikomakhosz nevű birkózó, akinek nevét csak ebből a szövegből ismerjük. Nevén kívül azt is megtudhatjuk, hogy a Zeusz tiszteletére rendezett nemeai versenyjátékokon is győzött, és atyja, Babón ugyancsak kiváló sportember volt. Utóbbi a delphoi Szótéria versenyt nyerte meg, valószínűleg szintén birkózásban (*palé*). A Szótéria olyan művészeti és sportvetélkedő volt, amelyet Apollón Püthiosz és Zeusz Szótér (*Megváltó Zeusz*) kultusza jegyében rendeztek meg annak emlékére, hogy Kr. e. 279/278 során Apollón delphoi szentélyét sikerült megvédeni a gall/kelta támadástól.⁵⁰ A felirat fordítását 2007-ben készítettem el.⁵¹ Metrikai okokból Milétosz, az atléta születési helye a fordításban Miletosz, atyja, Babón neve Babon, a Téléphosz hárósnév pedig Telephosz formában szerepel. A szöveg Téléphidai („Téléphosz sarjai”) néven említi a verseny rendezőit, ami egyértelműen Pergamon polgárait jelenti. A római uralom alá jutott pergamoniak nyilván szívesen utaltak egykori alapító ősökre:⁵²

⁴⁸ Diog. Laert. IV. 6, 30; Hansen 1971: 27; Kertész 2008: 109.

⁴⁹ Ebert 1972: Nr. 74; Kertész 1999.

⁵⁰ Ebert 1972: 221–223.

⁵¹ Kertész 2007: 138.

⁵² Uo. 138–141.

„Rajtad a héraklészi agón koszorúja ragyog, mint
szép adomány Telephosz sarjaitól a palé
győztese dísze gyanánt, Nikomakhosz. Híred az égig
ér Miletoszban is, ott a hazád Nemea
nyerteseként fogadott már. Sőt szótéri agónon
nyert az atyád, Babon, így szín koszorú a lakás.”

*

Írásomat két sporttörténeti érdekű fordításommal zárom. Először egy olümpiai feliratot idézek, amely az első női bajnok dicsőségét hirdeti:

„Spárta királyai nemzetek, s most győztem a mének
gyorslábú fogatával, mit bizonyít ez az emlék.
Én Küniszka vagyok, ki ma nőként hellaszi földön
elsőnek koszorút nyerve elérte a célt.”⁵³

Küniszka (neve jelentése: „kutyácska”) II. Arkhidamosz spártai király második házasságából született leánya volt. Kr. e. 442 körül látta meg a napvilágot. Valószínűleg csak egy évvel volt fiatalabb bátyjánál, a Kr. e. 399 és 360/359 között uralkodó II. Agészilaosznál, aki kiemelkedő jelentőségű királya volt Spártának,⁵⁴ és akiről *Plutarkhosz Párhuzamos életrajzok* című műve külön életrajzzal is megemlékezett.⁵⁵ Noha az olümpiai játékok lovasversenyeinek győzelmi koszorúját mindig a ló, illetve a fogat tulajdonosa kapta, és így a győztesnek nem kellett személyesen jelen lennie a játékokon⁵⁶ – a lovakat hivatásos hajtók lovagolták –, ő mégis valószínűleg szemtanúja volt négyes fogata győzelmének. Erre utal az a gesztusa, hogy Olümpiában felállította négyes fogata szobrát, és annak talapzatára vésette az idézett feliratot. Jelenléte a lóversenyek színhelyén azonban az olümpiai törvények szerint, amelyek kizárták a férjes asszonyokat még a játékok nézői közül is, csak úgy volt lehetséges, hogyha ekkor Küniszka még nem volt férjezett. Tekintve, hogy első olümpiai győzelmét Kr. e. 396-ra teszik, amikor már elmúlt 45 esztendő, nem valószínű, hogy később férjhez ment volna. A lovasversenyek iránti vonzalma mindenesetre erősen leköthette őt, mivel 392-ben sikerült olümpiai diadalát megismételnie.⁵⁷

Az ókori sportélet és kiváltképp az antik olümpiai mozgalom tanulmányozása hosszú éveken át lekötötte érdeklődésemet. Ennek és a sporttudományban elért eredményeimnek betudhatóan huszonkét alkalommal jártam a görögországi Olümpiában. Ottani élményeimet 1999-ben 21 és 2003-ban 29 idősebb magyar

⁵³ Uo. 56. Ebert 1972: Nr. 33.

⁵⁴ Davies 1983: 162–248; Oliva 1971: 139–197; Schuller 1982: 39, 45, 46, 48, 75, 146.

⁵⁵ Agészilaosz 1–40.

⁵⁶ Weiler 1988: 200–206; Ebert 1989; Decker 1995: 105–115; Kertész 2008: 99–112.

⁵⁷ Moretti 1957: no. 373, 381. Vö. Kertész 2007: 43–68; uő. 2000²: 53–58. Ebert 1972: 110–113.

olimpiai bajnokkal a helyszínen oszthattam meg. E két alkalommal ért az az öröm, hogy ifjúkorom távolról csodált sporthőseit (Grosics Gyula, Buzánszky Jenő, Polyák Imre, Varga János, Dömölky Lídia, Rejtő Ildikó és mások) én vezethettem végig az olümpiai rommezőn. Olümpiában voltam 1996 során, az „arany olimpia” évében is. Ott fordítottam le a görög költő, Kosztisz Palamasz (élt 1859–1943) olimpiai himnuszát, melyet Szpiridon Szamarasz zenésített meg. Az 1896-os athéni olimpián első ízben felzengő éneket a Nemzetközi Olimpiai Bizottság 1958-ban ismerte el hivatalos olimpiai himnusznak, és az 1960-as római játékoktól kezdve minden nyári és téli olimpián ezzel köszöntik a versenyek résztvevőit. Írásom zárásaként idézem az olimpiai imává nemesedett költemény általam magyarított szövegét:

„Ó, antik Szellem, mely örökkön élsz,
alkotsz szépet, igazat és nagyot,
mely csak általad nyerhet földi alakot,
fényedtől ragyogjon e Glóbusz és az Ég!

A nemes harcot, mely a pályán dúl lenn,
Te koszorúzzad, ó Szellem, sugárral,
s koszorúzd a győztest örökzöld faággal,
erejét, erkölcsét köszönhesse Néked.

Kék óceán, zöld völgy és fehér csúcs,
mint messze fénylő szentély, tündököl,
és mindenki Hozzád, szent házadba özőnöl,
ó, antik Szellem, mely örökkön élsz!”⁵⁸

FORRÁSOK

- Alexandriai Kelemen: *Protreptikosz. Buzdítás a görögökhöz*. Ford. Tóth Vencel. Jel Kiadó, Bp. 2006.
- Anthologia Graeca*. Griechisch-deutsch. Beckby, Hermann (ed.), Heimeran, München, 1957.
- Athenaeus (Athénaiosz): *The Deipnosophists I–VII*. Ford. Gulick, Charles Burton. The Loeb Classical Library, Cambridge 1963.
- Diodorus of Sicily (Diodórosz): *The Library of History*. Ford. Walton, Francis R. The Loeb Classical Library, London, 1957.
- Diogenes Laertius (Diogenész Laertiosz): *Lives of Eminent Philosophers*. Ford. Hicks, Robert Drew. The Loeb Classical Library, Cambridge, 1925.
- Hérodotosz: *A görög-perzsa háború*. Ford. Muraközy Gyula. Európa Könyvkiadó, Bp. 1989.

⁵⁸Kertész 1996: 7; Kostis Palamas – Aristides Evangelus 2015.

- Homérosz: *Iliász, Odüsszeia, Homéroszi költemények*. Ford. Devecseri Gábor. Magyar Helikon, Bp. 1974.
- IvP = Fränkel, Max (Hrsg.) 1890: Die Inschriften von Pergamon. In: *Altertümer von Pergamon VIII/1*. Verlag von W. Spemann, Berlin.
- Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok*. Ford. Máthé Elek. Magyar Helikon, Bp. 1965.
- Szophoklész: *Élektra*. Ford. Devecseri Gábor. In: Zsolt Angéla (szerk.): *Szophoklész drámái*. Európa Könyvkiadó, Bp. 1979, 219–281.
- Vitruvius: *Tíz könyv az építészetéről*. Ford. Gulyás Dénes. Képzőművészeti Kiadó, Bp. 1988.
- Xenophón: *Hellénika I*. Ford. Németh György. In: *Xenophón történeti munkái*. Osiris Kiadó, Bp. 2001, 9–36.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Allen, Reginald. E. 1983: *The Attalid Kingdom. A Constitutional History*. Clarendon Press, Oxford.
- Bauchhenss-Thüriedl, Christa 1971: *Der Mythos von Telephos in der antiken Bildkunst*. (Beiträge zur Archäologie 3.), Konrad Triltsch Verlag, Würzburg.
- Billows, Richard A. 1990: *Antigonos the One-Eyed and the Creation of the Hellenistic State*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London.
- Brodersen, Kai 1992: *Reiseführer zu den Sieben Weltwundern. Philon von Byzanz und andere antike Texte*. Insel Verlag, Frankfurt am Main.
- Cary, Max 1977: *A History of the Greek World 323 to 146 B. C*. Methuen, London.
- Clayton, Peter A. – Price, Martin J. (eds.) 1988: *The Seven Wonders of the Ancient World*. Routledge, London.
- Dascalakis, Apostolos Vasileiou 1965: *The Hellenism of the Ancient Macedonians*. Institute for Balkan Studies, Thessaloniki.
- Davies, John K. 1983: *Das klassische Griechenland und die Demokratie*. Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, München.
- Decker, Wolfgang 1995: *Sport in der griechischen Antike*. C. H. Beck, München.
- Ebert, Joachim 1972: *Griechische Epigramme auf Sieger an gymnischen und hippischen Agonen*. Akademie-Verlag, Berlin.
- Ebert, Joachim 1989: Neues zum Hippodrom und zu den hippischen Konkurrenzen in Olympia. *Nikephoros* (2.), 89–107.
- Evans, Richard 2012: *A History of Pergamum beyond Hellenistic Kingship*. Continuum International Publishing Group, London–New York.
- Hammond, Nicholas Geoffrey Lemprière–Griffith, Guy Thompson 1979: *A History of Macedonia Vol. II. 550–336 B. C*. Clarendon Press, Oxford.
- Hammond, Nicholas Geoffrey Lemprière–Walbank, Frank W. 1988: *A History of Macedonia Vol. III. 336–167 B. C*. Clarendon Press, Oxford.
- Hansen, Esther V. 1971: *The Attalids of Pergamon*². Cornell University Press, Ithaca–London.
- Hatzopoulos, Miltiades B. 2020: *Ancient Macedonia*. De Gruyter, Berlin–Boston.

- Hoepfner, Wolfram 2003: *Der Koloss von Rhodos*. Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein.
- Hopp, Joachim 1977: *Untersuchungen zur Geschichte der letzten Attaliden*. (Vestigia 25.), C. H. Beck, München.
- Hölbl, Günther 1994: *Geschichte des Ptolemäerreiches. Politik, Ideologie und religiöse Kultur von Alexander dem Großen bis zur römischen Eroberung*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Kertész István 1978: Bemerkungen zum Kult des Demetrios Poliorketes. *Oikumene. Studia ad historiam antiquam classicam et orientalem spectantia*. (2.), 163–175.
- Kertész István 1981: Az ókor hét csodája bélyegeken. *História* (3.) 1. 22–23.
- Kertész István 1982: Der Telephos-Mythos und der Telephos-Fries. *Oikumene*. (3.), 203–215.
- Kertész István 1982²: Sabazios-Kult in Pergamon. *Annales Univ. Sc. Bud. De Rol. Eötv. Nom. Sectio Historica* (22.) 251–259.
- Kertész István 1996: *Az ókori olümpiai játékok története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Kertész István 1999: „Pleres de oikos hapas stephanon.” *Nikephoros*, (12.), 143–148.
- Kertész István 2000: *Hellénisztikus történelem*. (História Könyvtár Monográfiák 13, szerk. Glatz Ferenc), MTA Történettudományi Intézet, Bp.
- Kertész István 2000²: The First Female Olympic Champion. In: *Kalokagathia* (Review of the Faculty of Physical Education and Sport Sciences) 75th Anniversary Special Issue, Bp., 53–58.
- Kertész István 2002: *Héraklész unokái. A lovas makedónok története Nagy Sándor haláláig*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp.
- Kertész István 2005: When did Alexander I. visit Olympia? *Nikephoros* (18.), 115–126.
- Kertész István 2007: *A görög sport világa*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Kertész István 2008: *Ez történt Olümpiában. Az olümpiai játékok ókori története*. Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft., Debrecen.
- Kertész István 2013: *Botrányok az ókorban*. Kossuth Kiadó, Bp.
- Kertész István 2015: When did Attalus of Pergamon gain the victory at Olympia? In: Faniopoulos, Christodoulos–Albanidis, Evangelos (eds.): *Sports in education from antiquity to modern times*. (Proceedings of the 18th International Congress of the European Committee for Sports History), Edessa, 34–38.
- Kertész István 2017: *A görög-római hadművészet fejlődése a trójai háborútól Julius Caesar koráig*. Zrínyi Kiadó, Bp.
- Kertész István 2020: *Ókori hősök*. Kossuth Kiadó, Bp.
- Kertész István 2022: *Nagy Sándor, a hódító*. Kossuth Kiadó, Bp.
- Kostis Palamas – Aristides Evangelus 2015: *Life Immovable*. CreateSpace Independent Publishing Platform, Scotts Valley, California.
- Marsden, Eric William 1969: *Greek and Roman Artillery. Historical Development*. Clarendon Press, Oxford.
- Moretti, Luigi 1957: *Olympionikai, i vincitori negli agoni olimpici*. Classe di Scienze Morali – Memoriae, Vol. VIII, Serie 8^a, Rome.
- Morgan, Catherine 1990: *Athletes and Oracles. The transformation of Olympia and Delphi in the eighth century B. C.* Cambridge University Press, Cambridge.

- Munn, Mark 2008: Alexander, the Gordian Knot, and the Kingship of Midas. In: *Macedonian Legacies. Studies in Ancient Macedonian History and Culture in Honor of Eugene N. Borza*. Regina Books, Claremont.
- Nilsson, Martin P. 1951: *Cults, Myths, Oracles, and Politics in Ancient Greece*. C. W. K. Gleerup, Lund.
- Ohlemutz, Erwin 1940: *Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon*. Konrad Triltsch Verlag, Würzburg–Aumühle.
- Oliva, Pavel 1971: *Sparta and her Social Problems*. Academia, Prague.
- Prott, von Hans Theodor 1902: Dionysos Kathegemon. *AM (Mitteilungen des Deutschen archäologischen Instituts: Athenische Abteilung)*, (27.), 161–188.
- Rohde, Elisabeth 1982: *Pergamon Burgberg und Altar*. Henschelverlag, Berlin.
- Rostowtzeff, Michael I. 1941: *The Social and Economic History of the Hellenistic World 3 Vol.* Clarendon Press, Oxford.
- Rostowtzeff, Michael I. 1978: Pergamum. In: *CAH (The Cambridge Ancient History) VIII.*, Cambridge University Press, Cambridge–London–New York–Melbourne, 590–618.
- Schalles, Hans-Joachim 1986: *Der Pergamonaltar zwischen Bewertung und Verwertbarkeit*. Fischer Taschenbuch Verlag GmbH, Frankfurt am Main.
- Schmidt, Evamaria 1961: *Der Grosse Altar zu Pergamon*. VEB E. A. Seemann Verlag, Leipzig.
- Schmitt, Hatto H. – Vogt, Ernst (Hrsg.) 1988: *Kleines Wörterbuch des Hellenismus*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Schuller, Wolfgang 1982: *Griechische Geschichte*. (Oldenbourg Grundriß der Geschichte 1), R. Oldenbourg Verlag, München–Wien.
- Scott, Michael 2014: *Delphi. A History of the Center of the Ancient World*. Princeton University Press, Princeton.
- Seibert, Jakob 1983: *Das Zeitalter der Diadochen*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Vahlen, Angelika 1985: *Az ókor világcsodái*. Gondolat, Bp. (ford. Németh György).
- Vedder, Ursula 1999/2000: Der Koloß von Rhodos – Mythos und Wirklichkeit eines Weltwunders. *Nürnberger Blättern zur Archäologie* (16.). Elektronische Sonderausgabe ohne Abbildungen, 1–14.
- Weiler, Ingomar 1988: *Der Sport bei den Völkern der Alten Welt*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Zamarovský, Vojtech 1966: *A világ hét csodája*. Tatran Könyvkiadó, Bratislava (ford. Hideghéty Erzsébet).

KOZÁRI JÓZSEF – VIZI SÁNDOR

A SZOVJET VÖRÖS HADSEREG TELJESÍTMÉNYE A FINN TÉLI HÁBORÚBAN A MAGYAR HONVÉD VEZÉRKAR SZEMÉVEL

A Hadtörténelmi Levéltár állományában található egy titkos minősítésű jelentés 3265/elN1vkf/1941 számon Az orosz hadsereg jellemzése az 1939/40. évi finn-orosz háború tükrében címmel. Ennek segítségével képet alkothatunk arról, hogyan értékelte a magyar királyi honvéd vezérkar a Vörös Hadsereg teljesítményét a finn háborúban. A jelentés orosz részről „az emberanyag véráldozatot nem ismerő kiméletlen bevetéséről, a hadianyag hatalmas arányú rendelkezésre bocsájtásáról, mely mind méreteiben, mint kihatásaiban kimerítette az anyagcsata fogalmát”,¹ finn részről pedig „korszerű felszereléssel hiányosan ellátott, de jó kiképzésű, és a terep adottságait mintaszerűen kihasználó kis erőknek önfeláldozásig menő élet-halál harcáról”² számol be, majd fölteszi a kérdést, mi az oka, hogy a hatalmas orosz erőfölény nem eredményezett azonnali átütő sikert. A válasz a jelentés készítői szerint a kedvezőtlen időjárásban és az „orosz hadsereg hiányosságaiban” – melyeket a későbbiekben részletesen elemeznek – keresendő. A dokumentum hangsúlyozza, hogy megállapításai kizárólag a finn–orosz háborúval kapcsolatosak, és nem kizárt, hogy „az oroszok egy más ellenséggel szemben, és egy olyan hadszíntéren, amelyen otthonosan érzik magukat, kedvezőbb hadászati és harcászati készséget tudnak majd felmutatni. A magyar viszonyokra való átértékelésnél erre tehát figyelemmel kell lenni.”³ Vagyis a jelentés megállapításai nem feltétlenül általánosíthatóak.

A Vörös Hadsereg vezetéséről megállapítják, hogy „körülbelül 10 évvel ezelőtt még 10 %-ban a cári orosz hadsereg tisztjei képezték. Ez a szám Sztálin (!) 1937-ben végrehajtott tisztogató munkája következtében 1-2 %-ra csökkent. Lehetséges, hogy a tisztikar ezáltal politikailag egységesebb lett, de értéke, tudása és műveltsége azonban feltétlenül vesztett színvonalából. Természetesen leghátrányosabban éreztették kihatásukat a vezető állásokban elrendelt kivégzések. 5 tábornagyból 2, 57 hadtestparancsnok közül 43, 138 hadosztályparancsnok közül 122 tűnt el. E tisztogatások folyamán a Vörös Hadsereg sok értékes és tapasztalt vezetőt vesztett, akiket teljes értékűen néhány év alatt nem lehet pótolni.”⁴

¹ Hadtörténelmi Intézet Könyvtára 3265/elN1vkf/1941. 3. l.

² Uo.

³ Uo.

⁴ Uo.

„A vezetés színvonalára legjelemezőbb, milyen helytelenül mérlegelte a finn hadszíntér földrajzi adottságait és az időjárás befolyását.”⁵ Vagyis nyilvánvaló, hogy az orosz katona is megfagy a hidegben, ha nincs megfelelő felszerelése.

Éles bírálatot kapott a magyar megfigyelőktől a Vörös Hadseregben dívó kettős parancsnoki rendszer. Véleményük szerint nem vált be a gyakorlatban „az a rendszer amely a hadműveletek irányítását és vezetését a katonai parancsnok és a politikai megbízott között osztja meg... Súlyos idővesztés és zavar keletkezett abból, hogy minden parancs végrehajtásához a politikai vezető előzetes hozzájárulása volt szükséges, mindenek előtt azonban kerékkötőjévé vált a kezdeményezésnek, és megszüntette a felelősség érzetét.”⁶ Azt viszont elismerte, hogy „a politikai korbács” a fegyelem fenntartásában sokszor igen fontos szerepet játszott. „A politruk, ha erélyes és ügyes volt, kiméletlen fegyelmet tartott, minden mulasztás vagy hiba azonnal megkapta a büntetést.”⁷ Az észrevétel jogosságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a háború folyamán a későbbiekben ezt a rendszert megszüntették.

A parancsnoki kar bírálatát folytatva a dokumentum leszögezi, hogy „a Vörös Hadsereg tisztikara kiméletlennek és a veszteségekkel szemben egykedvűnek, ugyanakkor azonban, különösen a felsőbb rendfokozatokban lassúnak, merevnek és formákhoz ragaszkodónak mutatkozott”.⁸ A megfigyelők megállapították, hogy ezek a tulajdonságok az alacsony műveltségi színvonalnak tudhatóak be. Ugyanis a vörös tisztikar zöme eszének, erőszakosságának és „politikai igazhivőségének” köszönhetően a rendfokozatát és beosztását. De azt is hozzátették, hogy a vörös parancsnokok „általában bátor emberek voltak”, és a harc folyamán idegzetük rendben volt.⁹

A magyar tisztak viszont kívánnivalót találtak a vezérkar és általában a vezetés munkájában. Mint leírták: „a vezérkar, illetve a törzsek munkájával maguk az oroszok sem voltak megelégedve: annak zűrzavarát, és merevségét kifogásolták. Ha a vezérkar vezetési tevékenységében hibák is voltak, egyet azonban el kell ismerni: az anyagi ellátás még a legnehezebb közlekedési viszonyok mellett is kifogástalanul működött.”¹⁰

Ami a hadműveleti vezetést illeti: „szembetűnik annak merevsége és formákhoz való kötöttsége, valamint vér- és anyagkészletekkel szembeni legteljesebb nemtörődömsége.”¹¹

A hadműveleti vezetésről szólva a jelentés készítőinek feltűnt „annak merevsége és formákhoz való kötöttsége, valamint vér- és anyagvesztésekkel szembeni legteljesebb nemtörődömsége. A hadműveleti tervek egyszerűek voltak, elgondolásuk már kezdettől fogva átlátszó volt, emellett és ennek ellenére az eredeti tervhez még akkor is görcsösen ragaszkodtak, ha az a biztos megsemmisüléshez

⁵ Uo.

⁶ Uo.

⁷ Uo.

⁸ Uo.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

vezetett. Amikor a gyorsan változó helyzet azonnali új elhatározást, gyors és az eredeti tervtől lényegesen eltérő végrehajtást kívánt, az alkotó képesség hiánya azonnal kiütözött. Úgy látszik az orosz harcmodor megtartotta régi jellegét: most is szlávosan nagyvonalú és erőszakos, tékozló és nyugat európai szemmel nézve szellemtelen maradt.¹² További kritika a vezetéssel szemben, hogy „különösen a háború kezdetén az orosz vezetők nem egyszer szándékosan téves jelentéseket adtak le előljáró parancsnokságaiknak. Megtörtént például, hogy a támadási cél elérését jelentették, amikor attól még 10-15 kilométerre voltak a csapatok. Ez a felelőtlenség, vagy az egyéni érdek kidomborítása érdekében történt, vagy abból a félelemből fakadt, hogy a kapott feladat végre nem hajtása az érintett parancsnok »felszámolására« vezethetne. E súlyos hiba egyébként az orosz élet minden terén befészkelődött.”¹³ A magyar katonai elemzők ebben az utolsó sorban a sztálini rendszer lényegére tapintottak.

A fegyvernemek és harceszközök jellemzése során az orosz gyalogságról megállapították, hogy „híréhez méltónak bizonyult: bátor volt, kitartó és igénytelen, azonban kezdeményezésre képtelen és nagyon gyakran passzív”.¹⁴ Kiképzéséről megállapították, hogy „a hosszú szolgálati idő ellenére alacsony” színvonalú, „erkölcsi tekintetben pedig gyenge. Az önműködő fegyverek tüze, de a puskák tüze is pontatlan volt. A csapatok az erdőben vívandó harcban nagy gyakorlatlanságot mutattak, ezt igyekeztek is a lehetőségek szerint elkerülni. Az iránytűk és az órák hiánya súlyos következményekkel járt.”¹⁵

A finn és az orosz katona összehasonlítása során megállapították, hogy „a finn harcos a harc, és a harctéri szolgálat minden mozzanatában önálló egyéniség, aki mindig és elsősorban magában bízott. Az orosz harcos ezzel szemben tömegharcos, aki határtalanul bízott az új fegyverekben, elsősorban a harckocsikban, és a tömeg erejében.”¹⁶ A finn harceljárásról szólva megállapították, hogy „a legmesszebb menően felhasználta a finn harcosnak a tereppel és az éghajlattal való összeforrottságát. A finn harceljárást kis egységeknek elszigetelt helyzetben, önállóan vívott harca jellemzi. Zászlóalj, sőt néha század erejű különítmények merész előretörései az orosz haderő oldalába vagy hátába, nemcsak kerékkötői voltak az oroszok amúgy sem túlságosan szellemesen felépített támadási terveinek, hanem súlyos veszteségeket is okoztak. Ezek a finn vállalkozások rendszerint nélkülözték harckocsik, sőt gyakran tüzérség támogatását is. Sikerük alapja a résztvevők biztos terepismerete, kiváló harckiképzése és sítudása, nem utoljára azonban a finn harcos önfeláldozásig menő támadó készsége, merészsége és vitézsége volt.”¹⁷

Ami a harceljárásokat illeti, kijelentették, hogy „amilyen fontos szerepet vittek a harceljárásban a finn csatár harci erényei, ugyanolyan messzemenő önállóság

¹² Uo. 4. l.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

jellemzi a finn hadműveleti egységek vezetését is. Az orosz haderő hatalmas számbeli és felszerelésbeli fölénye szükségessé tette, hogy az orosz gőzhenger sebezhető pontjain támadják meg. Így kifejlődött egy finn viszonyokra annyira jellemző támadólagos védelem, melynek lényege: nagy térben kis erőknek rugalmas, a terep és az időjárás nyújtotta előnyöknek messzemenő kihasználásával folytatólagos részlettámadásokkal az ellenség zárt arcvonalát megbontani, erkölcsi erejét megtámadni, majd összefogott erőkkel az ellenséges harccsoportokat egyenként megverni. Csak az oroszok hatalmas túlsúlya miatt nem volt ennek a finn harcmodornak területi sikere is”,¹⁸ de mint az elemzők megállapították „erkölcsi sikere maradandó lesz a hadtörténelemben”.¹⁹

Azt is megállapították, „hogy a finnek egyéniséget kidomborító harcászataival szemben az oroszok tömegharcászata csak igen nagy vér és anyagi áldozatok árán jutott sikerhez. Különösen a háború elején voltak olyan nyílt terepen, vagy befagyott tavakon át nagy túlerővel végrehajtott támadások, amelyek alatt a gyöngge védő jól összefogott tűzfegyvereinek tüzevel a támadót csaknem az utolsó emberig kiirtotta.”²⁰

Az orosz katona jellemét tanulmányozva kijelentették: „sorsába megnyugodott nemtörődömséggel rohant a biztos halálba. Külső behatások iránt nem volt érzékeny, a balsikerrel sújtott csapatok lelki megrendülését rövidesen a balsiker után újra megnyugodott egyensúly követte”.²¹

A Vörös Hadsereg parancsnokairól szólva, azok alacsony műveltségi színvonalát emelték ki, ami „a kapott feladatok feldolgozásában és a végrehajtás megszervezésében igen nagy nehézségeket okozott”.²² Feltűnő volt viszont e téren a háború folyamán bekövetkezett jelentős javulás. Még hatalmasabb fejlődés volt tapasztalható „a fegyvernemek közötti összműködés megszervezésében, és magában a fegyvernemek közötti összműködésben. Amíg a háború elején előfordult, hogy a harckocsik az együttműködésre utalt gyalogságot messze otthagya, önállóan törtek az ellenséges védőállásra, majd támadási céljaikat elérve, visszafordultak, és a gyalogság ezek után teljesen magára hagyatva hajtotta végre a rohamot, addig a háború végén a harckocsik és a gyalogság közötti összműködésben odáig mentek, hogy gyalogságot szállító páncélos szánokat szereltek a harckocsik mögé, néha pedig a harckocsik tetejére is helyeztek el harcosokat.”²³

Az orosz gyalogság további jellemzése során külön kiemelték „azt a hihetetlen gyorsaságot, amellyel az orosz csatár a betörés után magát be tudta ásni, és azt a szívósságot, amellyel az orosz gyalogos egy már elért terepszakaszon kitartott”.²⁴

¹⁸ Uo. 4. l.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ Uo.

²⁴ Uo. 4.l.

Nagy hiányosságok mutatkoztak viszont a síkiképzésben. Az orosz harcos nem mutatott érdeklődést a síelés iránt az orosz hadvezetés minden igyekezete ellenére. „Megesett, hogy a síléceket tüzelőfának használták fel.”²⁵

Elismerően állapítják meg, hogy „védelemben az oroszok minden várakozást felülmúlóan kiválóan bizonyultak. Még a legreménytelenebb helyzetben is az utolsó emberig kitartott, elszigetelten, éhségtől és fagytól elcsigázottan hetekig védekezett.” Végezetül megállapítják, hogy „állások építésében és utász-munkában az oroszok felülmúlhatatlanok voltak”.²⁶

A harckocsik alkalmazása során a magyar megfigyelők joggal várták a Tuhacsevszkij marsall által kidolgozott mélységi hadviselés alkalmazását. Tuhacsevszkij azonban a sztálini személyi kultusz áldozata lett elméletével együtt. Nem véletlen tehát, hogy a magyar elemzők a szovjet páncélosok alkalmazásával kapcsolatban a következő megállapításokat tették: „A harckocsik alkalmazása terén az egész világ joggal várta a harckocsiknak nagy mélységbe tagozott tömeges bevetését. Hiszen az oroszok voltak azok, akik az utolsó tíz évben hirdették a harckocsiknak több hullámban összefogott, nagy tömegben megszervezett támadásának elháríthatatlan voltát. Az általános várakozástól eltérően nagyobb arányú harckocsitámadás nem fordult elő. A harckocsik bevetése a gyalogság helyi támogatásává fajult. Ebből kifolyóan az oroszok harckocsivesztesége igen súlyos volt. Finn nyilvántartás szerint az elpusztított, illetve zsákmányolt harckocsik száma meghaladja az 1500-at.”²⁷ Figyelemre méltó észrevételt tesznek azonban a kezelőszemélyzetet illetően, amikor megállapítják: „kiválóan bizonyult a harckocsik kezelő legénysége, amely még a legnehezebb viszonyok között is gyorsan, jól, és biztosan látta el feladatát. A személyzet válogatott emberekből állott, akik politikailag is teljesen megbízhatóak voltak.”²⁸ A harckocsianyagról azt állapították meg, hogy az „zömmel Vickers szerkesztésű” járművekből állt, amelyek nagyon jól beváltak. Megjegyezték, hogy „a finn tüzérség és páncél elhárító fegyverek elégtelensége miatt a finn hadvezetés kénytelen volt különleges páncélelhárító századokat szervezni. Ezek lesárlásból kézigránát kötegekkel és gyújtópalackokkal támadtak a harckocsikra. Ennek megakadályozására az oroszok acélhálókkal szerelték fel a harckocsikat, amelyekről a kézigránátok és gyújtópalackok visszahullottak. Az aknahatás kiküszöbölése céljából a harckocsik elé úthengerszerű készülékeket szereltek.”²⁹

Az orosz tüzérség alkalmazásáról megállapították, hogy annak fő jellemzője „a tüzérség és a lőszer szokatlan bősége. A gyalogezredekhez tartozó úgynevezett ezredtüzérségen és a hadosztályok könnyű tüzérezredén kívül a legtöbb hadosztályhoz még két nehéztüzérezred is tartozott. Emellett az oroszok hadtest, és hadseregközvetlen tüzérséggel is rendelkeztek. Végül bevetették ama hadosztályok

²⁵ Uo. 5.I.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

tüzérségét is, amelyek maguk a hadműveletekbe nem kerültek bele. A tüzérség felszerelése túlnyomó részt korszerű volt.”³⁰

A tüzérség tevékenységét úgy értékelték, hogy az „a háború első hónapjaiban rendszertelen volt, az ütegek rendszerint önálló tűzharcot folytattak. Később azonban a tüzérség tevékenysége korszerű színvonalra javult. Tűzőszponzósításokat nem gyors célpontváltoztatással, hanem tömeges alkalmazással szervezték meg. A háború folyamán a lövések pontossága javult. Ez főleg a levegőből történő előnyös tűzvezetési lehetőségnek lehet tulajdonítani. A légi főlény birtokában az oroszok a tűzvezetést léggömbökről és repülőgépekkel végezheték.” Különlegességként említi meg, hogy „a tűzvezető maga a támadó gyalogság első lépcsőiben haladt könnyű rádiótávbeszélő készülékkel, minden személyzet nélkül, vagy esetleg harcokocsiról irányította a tüzet. Előszeretettel használták a tüzérséget közvetlen lövésre. Állandó jellegű erődítéseket, anyagot és időt nem kímélő tömegtűzzel küzdötték le.”³¹

„Noha az orosz tüzérség alkalmazása – állapítják meg az elemzők – bizonyos mértékben tervszerűtlennek volt mondható, mégis éppen a szokatlan nagy tömegben bevetett tüzérség hatása adta meg az alapokat a hadműveletek továbbvitelére. Mozgó harcban azonban előreláthatólag az orosz tüzérség csak alárendelt szerephez fog jutni. A légvédelmi tüzesszközökkel való ellátás szintén bőséges volt. A földi légvédelmet nagy tömegű zárótűzzel szervezték meg.”³²

A magyar vezérkar számára készült elemzést a légierő és az ejtőernyős csapatok jellemzése zárja. Előljáróban leszögezi, hogy „általános csalódást keltett az orosz légierő sikertelensége. Mindenki feltétlen túlerőre, az ipari gócnak, a közlekedési hálózatnak azonnali szétrombolására számított. Ez azonban nem következett be. „Az orosz légierő a hadjárat folyamán nem tudott döntő tényezővé válni. A csapatok ellen végrehajtott bomba- és alacsony támadások különösen az első időkben csak átmeneti hatást váltottak ki, a finn lakosság ellen végrehajtott légi hadműveletek eredményessége pedig megtört a finn nép fegyelmén és előkészítettségén. Mindazonáltal a polgári lakosság súlyos károkat szenvedett a háttországban, ahová összesen mintegy 110.000 bomba hullott, több mint 7,5 millió tonna összszúlyban. Az orosz légierő a közlekedési hálózaton sem tudott jelentősebb károkat okozni. Igaz ugyan, hogy a finnek kénytelenek voltak a forgalom nagy részét éjjelre korlátozni, és ilyenkor is néha meg-megszakadt a közlekedés, végeredményben, noha a vasutak pontossága kérdésessé vált, azok teljesítőképességé nagyban és egészben megmaradt. Kisebbségi megszakításokkal a finn hadiipar is meg tudta őrizni termelőképességét.”³³

Az orosz légierő a fentiekben vázolt sikertelensége mellett még jelentős veszteségeket is szenvedett. Finn számvetés szerint 900-on felül állt az orosz repülőveszteség. E nagy veszteségi százalék azonban nem az orosz repülőanyag rossz minőségére vezethető vissza, hanem a gépvezetők hiányos harcászati kiképzésére,

³⁰ Uo. 5. l.

³¹ Uo.

³² Uo.

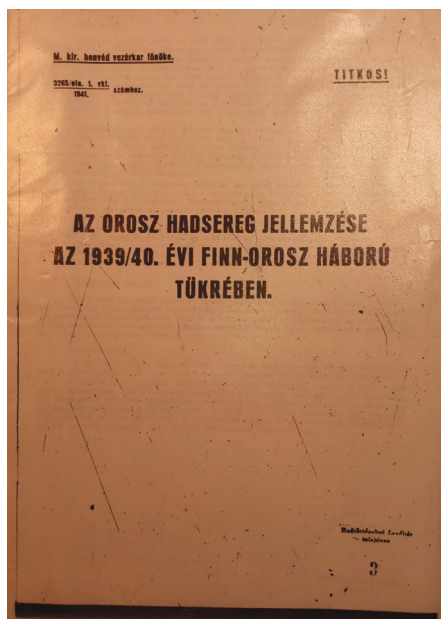
³³ Uo.

és a repülőkötelékek merev, gondolatmentes alkalmazására”.³⁴ E téren azonban a háború folyamán jelentős javulás volt észlelhető.

Ami az ejtőernyős csapatokat illeti, azokat csak szűk keretek között alkalmazták említésre méltó eredmény nélkül. A kemény tél ugyanis „az ejtőernyősök tömeges alkalmazását lehetetlenné tette, miért is a 105 napos hadjárat tapasztalatai az orosz ejtőernyősök harcértékére nem nyújtanak elegendő alapot”.³⁵

Végezetül a jelentés készítői leszögezik: „a 105 napig tartó, a hadviselő felek legteljesebb egyenlőtlensége jegyében lezajlott háború az orosz hadvezetésnek és az orosz hadseregnek magának is felbecsülhetetlen leckét adott. A kiváló harceszközökkel felszerelt, hadianyaggal korlátlanul rendelkező orosz végerő anyagi felkészültsége ellenére, vezetési és kiképzési hiányosságok miatt igen súlyos áldozatokra volt kényszerítve emberben, hadianyagban és erkölcsiekben egyaránt. Azonban a javulás az orosz hadsereg ütőképességében a néhány hónapos hadjárat alatt annyira szembeötlő, hogy feltételezhető, miszerint az orosz államvezetés a veszteségeket pótolva, a tapasztalatokat kiértékelve, e háborút az orosz hadseregre nézve jelentős pozitívummá fogja kiépíteni.”³⁶

FÜGGELÉK

Kép: Az orosz hadsereg jellemzése. Az 1939/40. évi finn-orosz háború tükrében

³⁴ Uo. 6. l.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

FORRÁSOK

Hadtörténeti Intézet Könyvtára: Az orosz hadsereg jellemzése. Az 1939/40. évi finn-orosz háború tükrében. 3265/el1vkvf/1941. 3. l.

ÁLTALÁNOS IRODALOM

Commager H. S. 1995: A második világháború története.

Gosztonyi Péter 1993: A Vörös Hadsereg. Budapest.

Keegan, John 2008: A második világháború. Budapest.

Lukács, John 1995: Az európai világháború 1939-1941. Budapest.

Mannerheim, G. 1997: A téli háború (1939-1940). Budapest.

Messenger, Charles 1995: A háború évszázada. Debrecen.

KRISTÓF ILONA

A KEGYESSÉG KÉSŐ KÖZÉPKORI EGRI PÉLDÁI*

„*Caritas est dilectio qua diligitur Deus propter se, et proximus propter Deum vel in Deo.*”¹

A középkori teológia egyik igen népszerű művéből, Petrus Lombardus *Quatuor libri sententiarum/ Sententiae in IV libris distinctae* című munkájából vett idézet tisztán mutatja a középkori irgalmasság természetét. Az embertársaink testi és lelki bajairól való gondoskodást elsődlegesen nem az emberi szegénység, elesettség, nyomor vagy betegség iránti együttérzés váltotta ki, hanem az Isten iránti szeretet és végső soron az Isten előtti érdemszerzés.² A hívekre általánosan vonatkozó elvárásokon túl, a 8-9. századtól az egyházi testületeket és méltóságokat intézményes keretek között is buzdították a szegénygondozásra. Szent Chrodegang (715 k. – 766) metzi püspök a világi papság számára készített regulájában hangsúlyozta a püspök és káptalani tagok karitatív tevékenységének szükségességét. Jámbor Lajos (778–840) rendelete alapján a frank birodalomban a püspökök kötelesek voltak ispotályt emelni a szegények és idegenek számára, amelyek fenntartásából a káptalanoknak is részt kellett venniük.³

Jelen munkám első felében azokat az információkat foglalom össze, amelyeket a középkori Eger jótékonyági intézményeiről, szegénygondozásáról tudunk. A továbbiakban pedig a késő középkori számadáskönyvekből kinyerhető adatok révén a püspöki kegyesség jellemzőit kívánom megvizsgálni.

A középkori ispotályok elsősorban szegényházak voltak, nem kórházak – a betegellátás másodlagos feladat volt, néha javadalmasként is éltek ott, akik teljes ellátásban részesültek. Az ispotályok állandó és időleges lakói között egyaránt szerepeltek szegények, öregek, árvák és zarándokok is, azonban a betegek és a testi fogyatékosok bizonyosan jóval kevesebben voltak.⁴

A magyar kutatás általában a városiasodás egyik bizonyítékaként tekint az ispotályok meglétére.⁵ A legtöbb, ismert dátumhoz köthető, magyarországi ispotályt a 14-15. században alapították, illetve sok új alapítást őriztek meg a 15-16. század fordulóján keletkezett források, azonban a legkorábbiak, a késő 12-kora 13.

* A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatta.

¹ Lombardus 1971. Liber III. XXVII. distinctio.

² Somogyi 1941: 9–10.

³ Somogyi 1941: 74–75.

⁴ Kubinyi 1999: 261–262., Kubinyi 2004: 188., Pásztor 2000: 50., de Cevins 2003a: 54., de Cevins 2003b: 61., Somogyi 1941: 4., Majorossy-Szende 2008: 429.

⁵ Kubinyi 2004: 187., Majorossy-Szende 2008: 417., Fügedi 1972: 69. skk.

századi alapításúak nem mindig maradtak fenn.⁶ A legújabb kutatások 128 ispotályt tartanak nyilván a középi- és kora újkori Magyar Királyság területén, 92 településen, melyeknek több mint a fele királyi és püspöki centrumokban működött.⁷ Az esetleges forráspusztulást figyelembe véve is egyértelmű, hogy a magyarországi városfejlődéssel párhuzamos a karitatív intézmények fejlődése, a 14. század eleje és a 15. század vége között megkétszereződött a számuk. Azonban ennek a jelenségnek az értelmezése már nem egyértelmű. Marie-Madeleine de Cevins a megkésett magyar városfejlődés utolsó, fellendülő szakaszában, a 15. század közepétől egy demográfiai válsággal párosuló gazdasági visszaesést érzékelt, amely problémák miatt valószínűleg megnövekedett ezekben a helységekből a rászorulóknak száma, fokozódott a lakosság mobilitása, s így újfajta szükségletek keletkeztek a gondozásban.⁸ Ennek ellenére azonban a magyar kórházak a középkor legvégéig egészen szerény méretűek voltak, számításai szerint 4000 városlakóra jutott egy, általában 20 fő befogadására alkalmas ispotály, azaz az általa leírt válságjelenségek ellenére is csak mérsékelten növekedett a rászorulóknak száma.⁹ Ezzel szemben Majorossy Judit és Szende Katalin az urbanizációs folyamat másféle értelmezésével indokolták az ispotályok relatív alacsony számát. A városias funkciót betöltő települések alacsony népességszámát (3000-5000 fő) hangsúlyozva kiemelték, hogy a teljesen nincstelen, család nélküli bevándorlók létszáma is elég alacsony volt, ugyanis általában a környező falvakból érkeztek, ezért nem volt túl nagy igény az ispotályokra, eléggé elterjedt az otthoni gondoskodás gyakorlata.¹⁰ Valamint feltételezhetően a városok és a közeli falvak közötti kapcsolat is a probléma megoldását szolgálta, ugyanis több városban, pl. Besztercebányán, Debrecenben csak a helyi illetőségű szegényeket fogadták be. Azaz a városba érkező nincsteleneket inkább kiköltöztették a környező településekre, és csak a 16. század végére vált általános gyakorlattá, hogy a hajléktalanokat az ispotályokba költöztették.¹¹ Minden, az ispotály fogalma alá eső intézmény az adott település földesurának alapításával vagy engedélyével jött létre, aki lehetett a király, a püspök, egy egyházi testület vagy maga a város.¹² A fent említett 92 település 128 ispotályát jelzi, hogy döntő többségükben egyetlen karitatív intézmény működött. Szinte teljes egészében kivételt képeznek a püspöki székhelyek, mivel 11 püspöki centrumból 21 ispotályt ismerünk.¹³ A püspöki városokban azért létezett több intézmény, mert különböző egyházi testületek, a káptalanok, szerzetesrendek, de legtöbbször maguk a püspökök is alapítottak ispotályokat.¹⁴ A 15. századra az ispotályok egy része városi

⁶ Majorossy–Szende 2008: 417–418., de Cevins 2003a: 47.

⁷ Majorossy–Szende 2008: 418.

⁸ De Cevins 2003a: 48., de Cevins 2003b: 49.

⁹ De Cevins 2003b: 50.

¹⁰ Majorossy–Szende 2008: 419.

¹¹ Majorossy–Szende 2008: 433.

¹² Kubinyi 1999: 260.

¹³ Kubinyi 1999: 262.

¹⁴ Majorossy–Szende 2008: 421.

kezelésbe került, jellemzően a szerzetesrendektől vették át fokozatosan a városok a működtetést. A püspökök és káptalanok azonban a székhelyüknek otthont adó városokban igen aktívak maradtak egészen a középkor végéig, és az alapítóknak a város életére gyakorolt befolyása miatt a kezükön maradtak az intézmények.¹⁵ Az ispotályok topográfiáját vizsgálva közös jellemzőjük, hogy a városok szélén helyezkedtek el, általában a városkapuk környékén, sok esetben a városfalakon túl, de mindenféleképpen főutak mentén a könnyű megközelíthetőség miatt, és igen gyakran vízközelben. A periférikus elhelyezkedésben valószínűleg az orvosi és vallási tabuk játszották a legfontosabb szerepet.¹⁶

A középkori Egerben is hasonló volt a helyzet. Két ispotályt ismerünk, a Szent Jakab és a Szent László tiszteletére felszenteltek.¹⁷ Egészen biztosan a **Szent Jakab-ispotály** a régebbi alapítású, és a patrocíniuma is példa nélküli az országban. Templomokat ugyan szenteltek Szent Jakab tiszteletére, de az ismert ispotályok közül ez az egyetlen.¹⁸ Ez a patrocínium nem annyira a betegápolásra, hanem inkább az intézmény zarándokjellegére utal, és nem nehéz összefüggésbe hozni az egri völgyben megtelepedett vallonokkal (latinusokkal), akik a templom körüli városrész, az Olasz utca névadói is voltak.¹⁹ De mindezeket túlmenően a korai, vallonokhoz köthető, 11. század végi alapítást sem régészeti, sem írásos adatokkal nem sikerült bizonyítani.²⁰ A Szent Jakab-ispotály első okleveles említése 1240-ből származik, amely oklevél a valamikor korábban alapított intézmény eredeti rendeltetésének visszaállításáról intézkedett. Az 1240. március 9-én kelt oklevélben IX. Gergely pápa újra visszaadta eredeti rendeltetésének az ispotályt, minthogy előzőleg egyes püspökök javadalomként világi papoknak adományozták, kizárva belőle a szegényeket és betegeket, holott kizárólag számukra alapították.²¹ Az oklevélből egyértelműen kiderül, hogy az ispotály felett a joghatóságot az egri egyház gyakorolta (*pleno iure*), és a visszaalakítás Klétus püspök kezdeményezésére a székeskáptalan jóváhagyásával történt, amelyet a pápa jóváhagyott az ispotály *rector*ának kérésére.²² Ebből következik, hogy az ispotály alapítását is közösen a püspöknek és a káptalannak tulajdoníthatjuk, szemben azzal a szakirodalomban megjelent véleménnyel, amely csak a püspökhöz köti.²³ A későbbiekben azonban a források csak a Szent Jakab-plébániatemplomot említik a 14. század első harmadából.²⁴ Ezek az adatok azonban nem zárják ki az ispotály további működését,

¹⁵ Majorossy–Szendé 2008: 420. skk., de Cevins 2003b: 49., 56., 67., Somogyi 1941: 60.

¹⁶ De Cevins 2003a: 49., de Cevins 2003b: 51., Majorossy–Szendé 2008: 446.

¹⁷ Kubinyi 1999: 264.

¹⁸ Kubinyi 1999: 262.

¹⁹ Kubinyi 2000: 107–108.

²⁰ Kakucs 2003: 162–163.

²¹ 1240. 03. 09. Theiner 1859: 175. CCCXIX.

²² Somogyi 1941: 75–76., 92., Majorossy–Szendé 2008: 427.

²³ De Cevins 2003a: 50., 52.

²⁴ Ipolyi–Fejérpataky (szerk.) 1887: 253., 337. 1332–1337 között üresedésben volt az egri Szent Jakab-plébánia, majd Tamás *sacerdos* adózott első évi jövedelméből.

hiszen az ispotályok igazgatói és a hozzájuk tartozó templomok plébánosai gyakorta nem voltak azonosak. Az alapítónak vagy a patrónusnak volt joga bemutatni az ispotályt vezető klerikust.²⁵ Az ispotályokat többféle egyházi helyzet is jellemezte. Esetenként a plébániáktól függetlenül működtek, kápolnájuk parochiális funkcióval bírt, és plébániatemplommá válhatott.²⁶ Ezzel szemben gyakran leányegyházként az adott plébániához is tartozhattak. A plébánia volt ugyanis a helyi lelkigondozás és joghatóság hordozója, az ispotály mestere csak az ott lakók lelkigondozását végezhetette, nem okozhatott anyagi kárt a plébániának olyan tevékenység végzésével, amely a plébánia káplánjainak volt fenntartva (pl. gyónatás, temetési jog szabályozása).²⁷ Az ispotályokban nemcsak a testet, hanem a lelket is táplálták. Mindenfajta rászorulóval ugyanabban az épületben gondoskodtak. Általánosságban az ispotály épülete egyetlen nagy teremből állt, amelyhez kapcsolódott egy kápolna, ez alakulhatott át a későbbi évszázadokban plébániatemplommá, ekkor már a templomhajóiban szállásolták el a rászorulókat.²⁸ Ha voltak külön szobák, valószínűleg a személyzet használta őket, esetlegesen külön térítés mellett a tiszteletreméltóbb vendégek nyerhettek elhelyezést ezekben a szobákban.²⁹ Azonban az ispotályok klerikus személyzetéről nem lehet tudni szinte semmit sem, orvosok sem szerepelnek a forrásokban.³⁰ Nem véletlen, hogy az intézmények nem szakosodtak, legfontosabb feladatuk nem a gyógyítás, hanem a szegények táplálása, fenntartása volt.³¹ A tehetősebb gyógyulni vágyók otthonaikban kúrálták magukat, a városokban működő orvosok nem kapcsolódtak az ispotályokhoz.³² Egerben a régészeti feltárások megerősítették azt a korábbi feltételezést, hogy a Szent Jakab-ispotály és plébánia a templom védőszentjéről elnevezett városrészben, a később egységesülő Eger város szélén helyezkedett el, viszonylagos távolságban a püspökvártól, a későbbi Cifrakapu környékén, a mai Tavassy Antal utcában.³³ 1957-ben a vízvezeték árkának ásása közben bukkantak középkori falmaradványokra, amelyeket a Szent Jakab-ispotály maradványaiként azonosítottak. Két egymással párhuzamos falmaradványt jegyzett fel az ekkor készült régészeti jelentés, amelyek egymástól való távolsága (16-18 m) valószínűleg egy nagy alapterületű csarnokra utal. A két fal között, az épület belterületéről előkerült még a kőlapokból kirakott padozat néhány darabja és egy lépcső indítása. Az északi fallal párhuzamosan előkerült egy más szerkezetű, kora gótikus fal vakolt maradványa, amely egy kerengőhöz hasonló rendeltetésű folyosó része lehetett. A közelmúltban 2014-ben és 2018-ban a Tavassy Antal utcában zajló

²⁵ De Cevins 2003a:52., 115.

²⁶ Somogyi 1941: 85.

²⁷ Somogyi 1941: 81–85.

²⁸ Kubinyi 2004: 192.

²⁹ Majorossy–Szende 2008: 435.

³⁰ Somogyi 1941: 5.

³¹ De Cevins 2003a: 53–54.

³² Majorossy–Szende 2008: 429–430.

³³ Kovács 1965: 79.

építkezések igényeltek régészeti szakfelügyeletet, és ekkor nyílt mód a régészeti megfigyelésre. A 2014. évi megfigyelés alkalmával faragott köelemek kerültek elő másodlagos helyzetben. Valószínűleg ez a régészeti megfigyelés a Szent Jakab-templom hosszházának területére lokalizálható, amint a 2018. évi régészeti megfigyelés alapján feltételezhető. 2018-ban falmaradványok, középkori sírok kerültek elő. Valószínűleg az ispotály Árpád-kori temploma szentélyfalának részei kerültek napvilágra. Egészen pontosan az egyenes záródású szentély keleti és déli falának sarkánál egy keletre és egy délre kiugró támpillért sikerült feltárni. A rendelkezésre álló adatok alapján feltételezhető egy 13. századi egyenes szentélyzáródású, tengelytámpilléres templomépület, mellette állt egy nagy méretű, vélhetően Árpád-kori csarnok, amelyet a későbbiekben egy külső oszlopsorra támaszkodó, árkádos kerengővel vehettek körbe. A lépcsőalapozásból arra lehet következtetni, hogy az épület kétszintes volt. A cserép- és kályhacsempe-töredékek alapján nemcsak a 16. századi használatra lehet következtetni, hanem az épület romba dőlését a 16. sz. második felére lehet datálni.³⁴ Feltehetően az 1552. évi ostrom során jelentős károkat szenvedhetett vagy akár el is pusztult a templom, azonban ezt egyértelműen kijelenteni nem lehet. Sem az írásos források, sem a régészeti feltárások nem teszik lehetővé a pontosabb datálást. Azonban az 1596. évi oszmán ostromról készült veduták jelentős részén feltüntették az ispotályt (templomot). Mindazonáltal a Barcsay Amant Zoltán által összegyűjtött Egerre vonatkozó ábrázolások nem egyértelműek. A II. tábla 3. sz. vedutája az 1596. évi ostromról a kórház épületét egy fogadóba helyezte el. Az ábrázoláson ez valójában egy fallal körülvett épületkomplexum.³⁵ Rákóczi Gergely szakdolgozatában ezt az épületet azonosítja az alább tárgyalandó Szent László-ispotállal.³⁶ Ez a feltevés viszont aligha állja meg a helyét, ugyanis a Szent László-ispotály – amint lentebb bemutatom – minden valószínűség szerint a várofalakon túl feküdt, és ezekben az évtizedekben pusztulhatott el Almagyar faluval együtt, így a metszetkészítők figyelmét sem keltette fel. A városból Maklár felé vezető út mentén kizárólagosan csak a meleg vizes fürdőt és az Eger-patakon épült malmokat tüntették fel. Az 1596. évi ostrom ábrázolásainak másik típusán az ispotály-templom viszont azonosítható a Szent Jakab-templommal és az ispotállal. A Cifrakapu közelében egy kelet–nyugati tájolású templomot ábrázolnak, a szentély feletti huszártoronnyal, és az épületet körülöleli északról és keletről egy-egy épületszárny, ami maga az ispotály lehet. Ez a típusú ábrázolás vált általánossá a 17. században. Mind az 1596. évi oszmán ostromot, mind az 1687. évi felszabadítást megörökítő vedutákon egy épségben álló templom látható.³⁷ Egyértelmű, hogy ezek a metszetek nem az alkotóik helyszíni tapasztalatain alapultak, hanem egymásra épülő másolatokról beszélhetünk. Talán megkockáztatható a kijelentés, hogy 1596-ban, ha

³⁴ DIV RAd 2519., 2572. Köszönöm Valasek Enikő és Rákóczi Gergely segítségét.

³⁵ Barcsay Amant 1938. A veduta legendájának H jele: *Spittal, der bei ein Wirtshaus*.

³⁶ Rákóczi 2020: 91.

³⁷ Barcsay Amant 1938. VII./12., VII./15., VIII./16., VIII./17., XIII./28., XI./24., XIV./31., XIV./33., XVI./37., XVII./39., XVII./40., XXII./48.

már romosan is, de még állhattak a Szent Jakab-templom falai, és a köztudat hozzákötötte az ispotályt, ami ekkor már lehetséges, hogy másik épületben működött. A tornyos templomépülettel jelölt ispotály az 1680-as évekre már biztosan csak egy toposz. Ugyanis az oszmán uralom alóli felszabadulás utáni első összeírásban (1690-ben) az egykori Szent Jakab-ispotály és -plébánia környékén egy romos templom szerepel lakatlan házakkal körülvéve.³⁸ Az összeírás szerint működött a városban ispotály, amely három ház összeépítésével jött létre, és mellette egy mecset állt.³⁹ Ezt az épületkomplexumot a kutatás a mai Széchenyi u. 29. szám környékére teszi. A lokalizációt támogatja, hogy az 1736-ban épült Szent Anna-kápolna építése során a mecsetet elbontották.⁴⁰ Rákóczi Gergely hívja fel szakdolgozatában a figyelmet egy 17. századi rézmetszetre, amelyen egy háromszög alakban egybeépített épületegyüttest jelöltek kórháznak.⁴¹ Csábító a feltételezés, hogy ez a metszet az 1690-ben működő ispotályt jelölte volna meg. De az elhelyezkedése nem támogatja ezt a lehetőséget, ugyanis ez az ábrázolás az Eger-patak bal partjára, a vár alatti területre helyezi az ispotályt, míg az összeírásban az ispotály azonosítható helye a patak jobb partjára esett. Másrészről ez a metszet több, Barcsay Amant által publikálttal mutat rokonságot, a háromszögletű épülettől északnyugatra felismerhető az a templomábrázolás, amelyet az 1596. évi ostrom ábrázolásai óta a Szent Jakab-templom és ispotályként lehet azonosítani. Sőt, ismerünk több olyan 17. század végi metszetet, amelyeken szerepel egyértelműen megjelölve az ispotály-templom és ez a bizonyos háromszögletű épület is.⁴² Eger városának hagyományos ábrázolásait figyelembe véve kijelenthető, hogy a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban őrzött metszeten a megszokotthoz képest valószínűleg tévesen jelölték meg az ispotály helyét. Mindent egybevetve a metszetek alapján annyiban lehetünk biztosak, hogy a török uralom idején is működött ispotály Egerben, és az emlékezet megőrizte az egykori Szent Jakab-templom képét, noha legkésőbb 1596-ra elpusztult az épület.

Az Egerbe vissza- és újonnan megtelepülő szerzetesrendek, a püspökség és a káptalan kényszermegoldásként használatba vette a középkori keresztény templomokra épült mecseteket, dzsámikat, amelyek helyén néhány évtized alatt új templomok épültek, így teremtve meg a szakrális helyek folytonosságát egészen napjainkig. Mivel a középkori templomok közül a Szent Jakab volt az egyetlen, amely muszlim imahely sem volt a 17. században, és a későbbiekben sem épült újjá,⁴³ így régészeti feltárása páratlan lehetőséget kínál a középkori ispotályok

³⁸ Kovács 2006: 149.

³⁹ Breznay szerint ez az ispotály az 1730-as évekig, az irgalmasrendi kórház megalapításáig ellátott orvosi feladatokat is, a későbbiekben szegényházként működött. Breznay 1934: 10. skk.

⁴⁰ Kovács 2006:46., 101.

⁴¹ Rákóczi 2020: 92. A metszet jelzete: Hadtörténeti Intézet és Múzeum G I h 154.

⁴² Barcsay Amant 1938. XIV./31., XIV./33., XVI./37., a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban őrzött metszettel szinte teljesen megegyeznek az alábbi metszetek: XVII./39., XVII./40.

⁴³ Mihalik 2014: 62.

tanulmányozására. Ugyanis hasonló feltárásokra csak Gyöngyösön, Pásztón és Telkibányán volt lehetőség, amely épületegyüttesek jóval szerényebb méretűek, elrendezésében pedig a telkibányai mutat hasonlóságokat az egrivel.⁴⁴

Amint fentebb említettem, a 15–16. századi források is hallgatnak a Szent Jakab-ispotályról. A püspökség számadáskönyveiben sem szerepel egyetlen, az ispotály fenntartására, támogatására vonatkozó kiadási tétel sem. Ez azonban nem egyedi eset, az ispotályokat általában ingatlanokkal látták el a biztos bevételi források reményében, másrészt pedig alkalmoszerű adományokban, alamizsnában részesültek.⁴⁵ Ezt támaszthatják alá a Szent Jakab-templom plébánosának, Pietro Maria Montelininek, Estei Hippolit megbízható *servitor*ának a levelei.⁴⁶ Montelini 1502 tavaszán nyerte el a kérdéses plébániát. Leveleiből tudható, hogy a plébánosi javadalomhoz tartozik „egy jó és kényelmes ház”, valamint nem túl sok bevétel. Mivel Montelini elsődlegesen Hippolit alkalmazottjának tartotta magát, és a szerencsését megcsinálni érkezett Magyarországra, nyilvánvalóvá tette leveleiben, hogy ura akaratától függően lesz úton a későbbiekben is, ezért maga helyett egy káplánt és egy diakónust kell alkalmaznia a liturgikus kötelezettségek ellátására, akiknek az ellátását a püspöki udvarra szerette volna terhelni.⁴⁷ Montelini leveleiben nem esik említés az ispotályról, ami azt valószínűsíti, hogy a plébániától anyagilag függetlenül működhetett, és a plébános nem volt azonos az ispotály *rector*ával. Azonban a források alapján lehet elképzelésünk az egri Szent Jakab-ispotály működéséről.

⁴⁴ Majorossy–Szendé 2008: 412–413., DIV Rad 2519.

⁴⁵ Somogyi 1941: 94., de Cevins 2003a: 83., Majorossy–Szendé 2008: 440–442.

⁴⁶ Montelini 1494 óta szolgálta Hippolitot Magyarországon. Kancellárként szerepelt az 1494. évi esztergomi számadáskönyvben. MTAK Ms. 4998.7/ASMo ASE AdP 702. A következő években is rendszeresen írt leveleket Magyarországról, Tommaso Fusco comacchiói püspök, Estei Hippolit titkára esztergomi kanonikátusának az ügyeit intézte, például a javadalmából származó bevétel átváltását és Itáliába juttatását. 1501. november 3. ASMo ASE Amb. Ungh. b.3/31/1, Vestigia Infocus 1613., MNL OL DF 294684, 1502. február 15. ASMo ASE Amb. Ungh. b.3/31,3, Vestigia Infocus 1623., MNL OL DF 294693. Fusco esztergomi kanonikátusa korábban 1495. május 19. és 1499. július 7. között volt adatolva. C. Tóth 2019. 203. Ez a megbízatás magyarázza Montelini szoros kapcsolatát Fuscóval a későbbiekben is. 1502-ben merült fel komolyabban, hogy magyarországi javadalommal jutalmazná meg ura. Ugyan Montelini egy kellemes kanonikátusra vágyott, de az előző plébános halála miatt frissen megürült egri Szent Jakab-plébániára ajánlotta Bakóc, a kormányzó Lardi támogatásával. 1502. március 20. ASMo ASE Amb. Ungh. b.3/31,4, Vestigia Infocus 1624., MNL OL DF 294694. 1502. május 18. ASMo ASE Amb. Ungh. b.3/31,5, Vestigia Infocus 1625., MNL OL DF 294694. 1502. május 20. ASMo ASE Amb. Ungh. b.3/31,6, Vestigia Infocus 1626., MNL OL DF 294696, ASMo ASE Amb. Ungh. b.3/31,7, Vestigia Infocus 1627., MNL OL DF 294697, ASMo ASE Amb. Ungh. b.3/31,8, Vestigia Infocus 1628., MNL OL DF 294698, 1502. június 5. ASMo ASE Amb. Ungh. b.3/31,9, Vestigia Infocus 1629., MNL OL DF 294699. 1505 után is kiváló kapcsolatban volt Lardival, mintaértékűen dolgoztak együtt, Montelini megbízhatóan járta meg többször az Eger–Ferrara utat – mint 1507-ben is. A Szent Jakab plébánosaként 1509. szeptember 18-ig biztosan adatolható: ASMo ASE Amb. Ungh. b. 4. 4/5.4, Vestigia Infocus 1752., MNL OL DF 294813. De szerepelt még Hippolit hagyatéki leltárában is. 1520: MTAK Ms. 4996.13

⁴⁷ 1502. május 18. ASMo ASE Amb. Ungh. b.3/31,5, Vestigia Infocus 1625., MNL OL DF 294694.

Az 1507. év a korábbiaknál mozgalmasabb volt Taddeo Lardi,⁴⁸ az egri püspök, Estei Hippolit⁴⁹ kormányzójának életében. Nem elég, hogy egyre jobban kínozta a köszvény, néha lábra sem tudott állni,⁵⁰ április közepe⁵¹ és július közepe,⁵² valamint október vége⁵³ és karácsony⁵⁴ között Esztergomban és Budán volt kénytelen tartózkodni, hogy ura érdekeit képviselje. Eközben három, a püspöki udvarhoz tartozó itáliai fiatalember rendre botrányba keveredett. Valójában négyen érkeztek 1506 végén Itáliából Egerbe, ugyanis Lardi 1506. december 13-án kelt levelében arra kért utasítást, hogy mennyi fizetést kapjanak az újonnan jöttek, mert nem volt tisztában a helyzetükkel, és nem volt könnyű kielégíteni az igényeiket.⁵⁵ Hármójuk, Giovanni Brocco, Bernardo Mantovano és Francesco Vergezino rövid, ám emlékezetes magyarországi tartózkodását ismerjük E. Kovács Péter tanulmányából.⁵⁶ A negyedik fiatalember Bigo Compagni lehetett, akit már a levélben is név szerint említett Lardi, továbbá szintén 1507 elején tűnt fel a számadáskönyvekben.⁵⁷ Feltételezett érkezési dátumát megerősíti 1507. június 15-én Egerből küldött levele, amelyben nem győzte megköszönni ura kegyét, hogy megbocsátott neki, és könyörgött, hogy visszatérhessen Itáliába, hiszen ekkor már jó 8 hónapja tartózkodott Magyarországon, ami számára a tisztítótűzzel is felért, mert a magyarok úgy tekintenek rá, mint az ördögre (ellentétben Lardival, akit viszont istenítenek).⁵⁸ Azonban a megbocsátást hamarabb tudta kieszközölni, mint a hazahívó parancsot. Compagni jó magaviselete ellenére – vagy pont ezért – még 1509-ben is a püspöki udvar hasznos tagjaként tevékenykedett.⁵⁹

⁴⁸ Lardi korábbi pályájára lásd Kristóf 2019., Kristóf 2020., Kristóf 2021., Kuffart 2018.

⁴⁹ Sugár 1984., Laczlavik 2003:222-228., Byatt 1993., Kristóf 2020., Kristóf 2018a.

⁵⁰ 1507. március 7. ASMo ASE Amb. Ungh. b.3/29,47, Vestigia Infocus 1671., MNL OL DF 294740, 1507. szeptember 14. ASMo ASE Amb. Ungh. b. 4/1.2, Vestigia Infocus 1705., MNL OL DF 294773.

⁵¹ 1507. április 10. E. Kovács 1992: 256.

⁵² 1507. július 12. E. Kovács 1992: 263.

⁵³ 1507. október 22. E. Kovács 1992: 271.

⁵⁴ 1507. december 25. E. Kovács 1992: 273.

⁵⁵ 1506. december 13. ASMo ASE Amb. Ungh. b. 3/29., 44., Vestigia Infocus 1669., MNL OL DF 294738.

⁵⁶ E. Kovács 2008.

⁵⁷ 1504. május 4. E. Kovács 1992: 256.

⁵⁸ 1507. június 15. ASMo ASE Amb. Ungh. b. 4/2.3., Vestigia Infocus 1739., MNL OL DF 294800.

⁵⁹ 1508. január 27-i bejegyzésben Bigo Compagnit és az olaszok utolsó kifizetését egy tételként könyvelte el Lardi, innen tudjuk, hogy az év elején Compagni török területekre indult lovat vásárolni. E. Kovács 1992: 308., 1508. augusztusi 11-i levelében jelezte, hogy Compagnit küldte Ferrarába. ASMo ASE Amb. Ungh. 3/29.55, Vestigia Infocus1682, MNL OL DF 294751. Azonban egy év múltán, 1509. szeptember 16-án Lardi ismét Compagnit küldte urukhoz üzenettel. ASMo ASE Amb. Ungh. b. 3/29, 62, Vestigia Infocus 1691, MNL OL DF 294759. 1509. szeptember 21-én Mirandola levelét Bigo Compagni szóbeli beszámolójával kívánja megtámogatni. ASMo ASE Amb. Ungh. b. 4/9.2, Vestigia Infocus 1788., MNL OL DF 294844. Compagni biztosan visszatért Itáliába, és Ferrarában szolgálta urát, feltűnik Ariosto Szatíráiban is. Catalano 1930: 189.

1507 májusában Bernardo Mantovano és Compagni Lardival Budán tartózkodtak, ahol Brandenburgi György emberei hamis kártyázással vádolták Mantovanót. Lardi urának jó hírére mentendő inkább fizetett.⁶⁰ Július 29-én azonban már a béliháromkúti apátságban voltak, ugyanis Vergezino megsebesített egy nőt Egerben, és a botrány elkerülése végett küldték őket a ciszterci szerzetesekhez. Azonban alig egy hónap múlva, augusztus 22-én Vergezino megsérült – nem tudni, kinek a hibájából, fogalmazott lakonikusan Lardi –, és visszatértek Egerbe. Hogy a még nagyobb botrányt elkerüljék, Szent Jakab házában (*in domo Sancti Jacobi*) szállásolták el őket.⁶¹ A kalandorok előéletét, kényes helyzetét és igényeiket ismerve egy biztonságos, elszeparált és kellemes helyre volt szükségük. A régészeti ásatások eredményei alapján mondhatjuk, hogy egészen biztosan az ispotálykomplexumban nyertek elhelyezést, amely ekkor még működhetett az írásos források hiányának ellenére. A feltételezett 16-18 m széles csarnok is igen impozáns alapterületű lehetett összevetve a korabeli magyar ispotályok maximum 20 fősre becsült befogadóképességével szemben.⁶² De az egykori lépcső maradványaiból feltételezhető emeleti szárny viszont ideális lehetett akár kisebb szobák kialakítására és a jobb anyagi helyzetben lévő lakók vagy a személyzet elkülönítésére. Az elkövetkező heteket itt töltötték mind a hárman minden bizonnyal a Szent Jakab-templom plébánosának, a megbízható Pietro Maria Montelininek a felügyelete alatt. Miután Vergezino állapota a gondos ápolásnak és táplálásnak köszönhetően jelentősen javult, szeptember 11-én Lardi az egész társaságot Montelini vezetésével két kocsin Budára küldte.⁶³ Végül a három bajkeverő egy bécsi kitérő után november végén hagyta el végleg Magyarországot. Lardi biztosra akart menni, hogy oly sok kiadás után végleg megszabadul tőlük, ezért Montelini társaságában tértek vissza Ferrarába.⁶⁴

A **Szent László-ispotályról** hasonlóképpen keveset tudunk. A Szent László lovagkirálynak való dedikáció általános népszerűségnek örvendett a templomok körében a középkori Magyarországon. Viszont kétségtelenül nem ispotályok védőszentjeként volt közzismert, mindössze három ilyen intézményt ismerünk.⁶⁵ A káptalan birtokában lévő Almagyar településen alapították a Szent László-templomot és oltárt. A templom 1331-ben már biztosan állt, amikor rectora, Domonkos a templom és oltárai minden jövedelmének harmadában részesítette társát, János klerikust.⁶⁶ Mivel a 15. század elején még csak a Szent László-egyházról van adatunk,⁶⁷ elképzelhető, hogy az ispotály maga csak későbbi alapítású, hiszen

⁶⁰ E. Kovács 1992: 256–257.

⁶¹ E. Kovács 1992: 265–266.

⁶² Majorossy–Szende 2008: 432–433., de Cevins 2003b: 50., de Cevins 2003a: 48.

⁶³ E. Kovács 1992: 268.

⁶⁴ E. Kovács 1992: 271.

⁶⁵ Majorossy–Szende 2008: 431.

⁶⁶ Fejér 1832: 543–544., MNL OL DF 209947

⁶⁷ 1407. szeptember 14. Márton fia Fábián a rector. Mályusz (szerk.) 1958: 5733.

első konkrét említése csak 1449-ből származik.⁶⁸ Ez a viszonylag kései alapítás illeszkedik a korábban felvázolt trendekhez. A Szent Jakab-ispotállyal ellentétben, ugyan szórványos adatokra támaszkodva, de kijelenthető, hogy a 16. század közepén még ispotályként működött. Az egri káptalan Szent János-könyve, amely kolligátum a 17. század folyamán készült különböző időszakokban és céllal lejegyzett összeírások és jogbiztosító iratok alapján, adja a legpontosabb képet a Szent László-ispotályról.⁶⁹ Alapszövege 1570-ben keletkezett, amely rögzíti az ispotály 16. század közepi bevételeit, egyúttal bizonyítja az ispotály korábbi folyamatos működését. A Szent János-könyv egyértelműen leszögezi, hogy az egyházat és ispotályt a káptalan alapította a káptalan birtokában lévő, Almagyar falu szélén.⁷⁰ Ez a falu Eger külső piackörzetéhez tartozott, az ispotály tehát a Maklár felé vezető úton, minden valószínűség szerint a későbbi városfalon kívül helyezkedett el. Ugyanis az 1552. évi török ostromot követően megépült városfal földrajzi okokból kettészelte a falut, amelynek egyik része így a megerősített város része lett. Azonban a töröktől való visszafoglalás után nem említették a város templomai között az egykori Szent László-ispotályt sem romként, sem muszlim imahelyként. Ebből következően feltételezhető, hogy a Szent László-templom és ispotály a falu városfaltól távolra eső szélén állt. Ugyanis Almagyar városfalon kívül rekedt része már a török hódítás előtt elnéptelenedett, ezzel összefüggésben a temploma is elpusztult,⁷¹ később sem építették újjá, és a modern beépítések miatt régészeti feltárássra nem került sor, tehát az ispotály hozzávetőlegesen pontos lokalizációjával sem rendelkezünk. A Szent János-könyv szerint az ispotály birtokában volt egy malom Makláron a templom közelében, egy-egy szőlő Eger határában a Szélhegyen és az Üvegesen. Mindezek mellett a *magister hospitalis* kapta meg a zempléni szerencsi tizedkerület kijelölt települései tizedének *quartáját* és *cat-hedratikumát*.⁷² A szakirodalomban felbukkanó adat szerint 1643-ban egy, a 16. századi eredeti nyomán készült másolat alapján a Szent László királyról nevezett egri ispotály templomának és a benne lévő 12 apostol oltárának adományozása a káptalanhoz, míg a Szent László király és a Háromkirályok oltároké a püspökhöz tartozott.⁷³ A névazonosság azonban félreértésre adhat okot, az ispotályt és az oltárt elkülöníteni szükséges egymástól. A Szent László király és a Háromkirályok oltára nemcsak adományozás szempontjából tartozott a püspökhöz, hanem a székesegyház oltárai között is kerültek említésre.⁷⁴

⁶⁸ 1449. április 18. káptalani küldött: Imre kanonok, a Szent László-ispotály *rectora*: MNL OL DF 212037,C. Tóth 2015, 65.

⁶⁹ Kovács (szerk.) 2005: XIX–XX.

⁷⁰ Kovács (szerk.) 2005: 65.

⁷¹ Kovács 1965: 83.

⁷² Kovács (szerk.) 2005: 65., 84.

⁷³ Somogyi 1941: 75–76.

⁷⁴ Kovács (szerk.) 2005: 66., P. Kovács 1996: 46., Lukcsics (szerk.) 1938: 874. „...*canonicatum et praebendam ecclesiae Agriensis (8 m.), vacantes per obitum Pauli Bidrig, necnon altare S. Ladislai (4 m.) in eadem ecclesia.*”

Az ispotályokkal kapcsolatban annyit érdemes még megjegyezni, hogy bár gyakran tartozott hozzájuk fürdő,⁷⁵ és az egri meleg vizes fürdők a 15. századtól adatoltak,⁷⁶ de a számadáskönyvi adatok szerint ezek a püspöki udvar kezelésében voltak.⁷⁷

A másoknak nyújtott segítség, a jótékonyság gyakorlása megjelent a középkori vallásos társulatok tevékenységei között is, noha korántsem kapott elsődleges szerepet. A kolostori közösségek példájára a világi klérus tagjai is törekedtek az egymással való közösségre, és minthogy ők alapvetően nem közösségben éltek mindennapjaikat, számukra a társulás (konfraternitás) még fontosabb volt. Magyarországon a középkor folyamán számos papi imaközösség jött létre. Kezdetben a világi hívők ezekbe a már létező papi társulatokba tömörültek, majd a 15. században figyelhető meg új társulatok alapítása nagyobb számban. Tevékenységüket két tényező határozta meg leginkább: egyrészt – a csoporton belüli segítségnyújtás példájaként – a társulat tagjai segítették egymást a földi életben, gondoskodtak elhunyt társaik közös temetéséről, másrészt imádkoztak az elhunytak lelki üdvéért. Vallásgyakorlatuk abban állt, hogy bizonyos időközönként összejöttek a templomban, imádkoztak az élő és elhunyt tagokért, vezekeltek a bűneikért.⁷⁸A rendelkezésre álló adatok szerint az Oltáriszentség tiszteletére létesült a legkorábbi magyarországi közösség Pozsonyban 1349-ben. Szintén a korai, 14. századi alapítású konfraternitások között található az egri **Krisztus Teste (Corpus Christi) Társulat** is. Ismert a társulat 1386. évi statutuma is, amely részletesen szabályozta a közösség működését.⁷⁹ A tisztán klerikus társulat egyik legjobb példája az egri konfraternitás. Csak a káptalan többségének beleegyezésével léphettek be papok, és a taglétszámot ötven főben határozták meg, noha a szabályzat lehetővé tette, hogy – amennyiben alkalmas személyek jelentkeznek – hatvan főig bővítsék a létszámot.⁸⁰ A Krisztus Teste tiszteletére alakult konfraternitások legfontosabb feladata az évi úrnapi szentmise és körmenet lebonyolítása volt, valamint hetente csütörtökönként a Krisztus Teste tiszteletére bemutatott szentmisén való részvétel.⁸¹ Egerben pedig a Szent János-oltárnál mutatták be csütörtökönként a szentmisét, mely alól csak a meszszire utazottak kaptak felmentést.⁸² A késő középkor egyik leglátványosabb vallási eseménye kétségkívül az úrnapi processzió volt, jöllehet Krisztus Teste

⁷⁵ Kubinyi 2004: 193., Majorossy–Szendé 2008: 437.

⁷⁶ Sugár 1965: 121–122. Itt kell megjegyezni, hogy Sugár félreértette a forrást, 1508-ban nem Hippolit fogadására készültek, és nem is ő vett fürdőt, hanem Bakóc. Ld. a következő lábjegyzetet.

⁷⁷ E. Kovács 1992: 253., 322.

⁷⁸ Pásztor 2000: 23–26., Erőss 2020: 9–10.

⁷⁹ Batthyány 1827: LXVIII. 281–285.

⁸⁰ Batthyány 1827: 283., Pásztor 2000: 24., Erőss 2020: 12., Solymosi 1992: 138., de Cevins 2003a: 134. Cevins véleményével szemben viszont egyértelmű, hogy az egri társulat csak klerikusokból állt.

⁸¹ Erőss 2020: 14–15., Fedeles 2007: 65., Pásztor 2000: 26.

⁸² Batthyány 1827: 282.

(Úrnapja) ünnepének bevezetésére csak a 13. század második felében került sor. Ennek hátterében az Eucharisztia iránti egyre fokozódó tisztelet figyelhető meg.⁸³ Általánosan vett értelemben a mély vallásos áhítat kifejezése mellett a processzióknak együttesen részt vevő klerikusok és laikusok mindenütt szigorú szabályok szerinti sorrendben követték egymást, ami az idegenek és a helyi lakosok számára egyaránt az adott település egyházi és világi hierarchiáját reprezentálták. A processziók szakralizálták az egész várost vagy annak egy részét, így az útvonalaknak mindenképpen nagy jelentőségük volt. Egyes városrészek, terek, utcák, templomok központi szerepet kaptak, mások a háttérben maradtak. A körmenetek útvonala kifejezte a városon belüli határokat is, így be- és kikapcsolhatott a közös ünneplésből plébániákat, városrészeket és népcsoportokat.⁸⁴ Erre kiváló példát adnak a középkori egri, úrnap körmenetek, amikor négy, az aznapi ünnepi misére kijelölt oltárospap a körmenet során elmondta a négy evangélium kezdetét a processzió kijelölt útvonalába eső négy templomnál, az alábbi sorrendben: Szent Jakab, Szent Miklós, Szent Mihály, és végül a körmenet visszatért a székesegyházhoz.⁸⁵ A vallásos társulatok belső életének, működésének, vallásgyakorlásának aprólékos szabályozásán túl a csoporton kívüli jótékonykodásra alig néhány rendelkezés vonatkozott. Általában pénzügyi támogatást nyújtottak a szegények vagy az útközben meghaltak temetéséhez, és meghatározott időpontban általában természetbeni adományokban részesítették a rászorulókat. Az alacsony fokú intézményesülés jele, hogy az alamizsnát nem az ispotályok kapták, hanem közvetlenül osztották a szegényeknek.⁸⁶ Az egri Krisztus Teste Társulat dékánja (a konfraternitás választott vezetője) minden évben mindenszentek másnapján a társulat költségén terített asztalnál megvendégelte a szegényeket, a statutumok szerint kétfogásos lakomát készítettek a számukra kenyérrel és borral, valamint a megvendégelt rászorulóknak közül néhányat fel is öltöztettek belátásuk szerint. Hasonlóképpen két fogással vendégelték meg a nélkülözőket mindenszentek octávján is, amikor is a társulat minden tagja összegyűlt ünnepi misére és közös lakomára.⁸⁷

Figyelemreméltó, hogy a világiak által életre hívott vallásos társulatok némelyikéből céhek fejlődtek ki. Például szolgál a kolozsvári mészárosok testülete, mely saját bevallása szerint a Szent Mihály arkangyal tiszteletére létrehozott konfraternitásból lett iparos testületté. Azonban az elszórt esetek ellenére nem beszélhetünk általános folyamatról, ugyanis a céhek esetében nem alakultak ki a foglalkozás szerinti állandó védőszentek.⁸⁸ Ellenben mindegyikükről elmondható, hogy alapvetően vallásos irányultságúak voltak. Ugyanakkor míg a céhek tagjai elsősorban gazdasági és politikai célok miatt léptek közösségre, addig a konfraternitások tagjait a vallási

⁸³ Fedeles 2007: 63., Balanyi 1953: 293–294.

⁸⁴ Fedeles 2007: 59., 73.

⁸⁵ Dobszay 2000: 338.

⁸⁶ Pásztor 2000: 58–59., de Cevins 2003b: 58.

⁸⁷ Batthyány 1827: 24.

⁸⁸ Pásztor 2000: 44.

cselekedetek közös végrehajtása ösztönözte.⁸⁹ A céhek vallásos irányultságát igazolja, hogy a szabályzataikat püspöki megerősítés legitimálta. Tevékenységük nem annyira karitatív jellegű volt, mint inkább a tagok közötti kölcsönös segítségnyújtás jellemezte.⁹⁰ Hasonló jelenségek figyelhetők meg az egri szabók és posztónyírók oklevelében is, amely többek között szabályozza a tagok részvételét az úrnapi körmeneten és a kijelölt évi nyolc ünnepi misén, viszont szociális értelemben a csoport tagjain kívülre tekintve érzéketlen.⁹¹

Visszaulva a korábban említett teológiai elvekre, a szegénygondozás alacsony fokú intézményesülésére, a 15-16. század fordulóján keletkezett egri püspöki **számadáskönyvek** képeznek egy olyan forráscsoportot, amely eddig fel nem dolgozott adatokat szolgáltat a késő középkori jótékonyosság témakörében.

A Bakócz-kódex számadáskönyvei az 1493–96. évkört ölelik fel.⁹² Az egyes évek számadáskönyvei hasonló struktúrában épülnek fel, mégis úgy tűnik, hogy az 1494.⁹³ és az 1496.⁹⁴ évi számadások töredékesen maradtak fenn. 1494-ből csak a szőlőtizedbérleteket, 1496-ból a bor értékesítéséből, a *taxa regia* és a *taxa extraordinaria* bevételeiből származó jövedelmet, ill. ezek felhasználását tartalmazza a kiadott forrás. A másik két vizsgált évben (1493,⁹⁵ 1495⁹⁶) az egyházi és földesúri bevételekkel kezdődnek a feljegyzések, majd a Bakóc Tamás részére történő, ill. az ő utasítására kiutalt kifizetések után következnek a püspöki udvar tagjainak fizetségei. A személyi kifizetések után a differenciált, eseti, dologi kifizetések között kaptak helyet a püspöki udvar és a birtokok hétköznapi működésének kiadásai, közöttük a jótékony célú adományok is (*ad diversa facta*).

Estei Hippolit számadáskönyvei az 1500. évvel kezdődnek. Az 1500–1501. évre vonatkozó kötetek (1500: *Libro degli introiti generali*,⁹⁷ 1501: *Introiti i denari per decime*

⁸⁹ Eröss 2020: 10.

⁹⁰ De Cevins 2003a: 135., 142–144.

⁹¹ De Cevins 2003a: 135. Cevins tévesen az egri tímár céh oklevelének tulajdonítja. A kiváltságokat biztosító oklevélben szereplő önelnevezés: *ceh seu confraternitas* is megerősíti tevékenységük vallásos irányultságát. Hédervári László püspök 1455. június 4-én megerősítette az egri szabókat régi szabadságukban (*antiquis libertatibus*), amely oklevélnek a szövegét Várdai Pál 1524. október 10-én átírta. Az 1524. évi megerősítés maradt fenn, amelyben Várdai hivatkozik már (Bakóc) Tamás püspök, királyi főkancellár korábbi megerősítésére is. A kiváltságokat kiterjeszti a szabók mellett a posztónyírókra is, illetve az Eger-patak völgyének egyaránt püspöki és káptalani birtokban lévő településeire is: Pusztaszikszó, Maklár, Nagytálya, Kistálya, Tihamér, Almagyar, Cigléd, (Eger)Bakta, Felnémet, mindkét Tárkány, Szarvaskő, Szőlőske és Harangozó, valamint Eger városának más városrészeire is. DIV Történeti Dokumentációs Gyűjtemény 81.41.1. Az oklevél 1550. évi Oláh Miklós általi megerősítését közölte Balassa Iván. Balassa 1969: 250–253.

⁹² Kandra 1888., MNL OL DL 94383.

⁹³ Kandra 1888: 51.

⁹⁴ Kandra 1888: 101.

⁹⁵ Kandra 1888: 3.

⁹⁶ Kandra 1888: 55.

⁹⁷ E. Kovács 1992: 7–61., ASMo ASE AdP 710.

di vini et frutta,⁹⁸ *Registri degli stipendiati militari et salariati*,⁹⁹ *Introiti per vini e frutta*¹⁰⁰) a (tized)bevételeken túl jobbára a püspöki udvartartás és a bandérium számára utalt kifizetéseket rögzítik. Ezekben a kötetekben az eseti kiadások, vásárlások sokkal kevesebb hangsúlyt kaptak. Az 1503-ban keletkezett, *Introitus et exitus*¹⁰¹ címet viselő, az 1507-ből fennmaradt *Entrate e spese*¹⁰² és az utolsó, 1508-ból származó, *Entrate e spese*¹⁰³ hasonlóan a korábbi kötetek felépítéséhez, elsőként a püspökség bevételeit taglalja, ezt követően részletezi a kiadásokat a fegyveresek zsoldjával kezdve, a napi kiadások után a salariumokkal zárva. Ez utóbbi három évből származó kötetek tartalmaznak jótékony célra tett kiadásokat is.

A fenti forrásadottságokat figyelembe véve az alábbi táblázat foglalja össze Bakóc Tamás és Estei Hippolit egri püspöki udvarának kegyes célú kiadásait. Bakócot minden valószínűség szerint 1492 nyarán–kora őszén nevezte ki II. Ulászló az egri püspökség élére, de csak a következő év őszén tudta birtokba venni,¹⁰⁴ 1493 őszén vette át Ósi György az egri püspökség jövedelmeinek az igazgatását Verebélyi Györgytől.¹⁰⁵ Ósi Bakóc familiárisaként, világi személyként látta el a jószágkormányzati feladatokat, ő állította össze a számadáskönyveket is.¹⁰⁶ 1494 és 1496 között az *administrator* (jószágkormányzó) és *provisor curiae* (udvarbíró) feladatait látta el egy személyben.¹⁰⁷ Ebből adódóan az 1494. évi bevételek és kiadások nem válnak el élesen az 1493. évi számadásuktól, és csak az 1493., 1494. és 1495. évi eseti jellegű kifizetéseket őrizte meg a forrás. Ezzel szemben Estei Hippolit püspöksége idején a püspöki udvart *gubernator* (kormányzó) vezette (1498–1501 között Ludovico Floreno,¹⁰⁸ 1501–1509, 1510–1511 között Taddeo

⁹⁸ E. Kovács 1992: 62–79., ASMo ASE AdP 712.

⁹⁹ E. Kovács 1992: 80–123., ASMo ASE AdP 713.

¹⁰⁰ E. Kovács 1992: 124–152., ASMo ASE AdP 714.

¹⁰¹ E. Kovács 1992: 153–222., ASMo ASE AdP 715.

¹⁰² E. Kovács 1992: 223–290., ASMo ASE AdP 716.

¹⁰³ E. Kovács 1992: 291–373., ASMo ASE AdP 717.

¹⁰⁴ Az ügyről részletesen lásd Neumann 2011.

¹⁰⁵ Neumann 2011: 360., Kandra 1888: 358., 376.

¹⁰⁶ A későbbiekben esztergomi administrator: 1502. július 4. MNL OL DL 46596, 1503. május 8. MNL OL DL 75720, 1507. július 19. MNL OL DL 59970. A család Újvásárról, Szlavóniából származott (Bónis 1997. 3902.). Úgy tűnik, hogy Egerből nem egyenesen követte Bakócot Esztergomba, 1498 és 1500 között Szlavóniában tűnik fel. György és testvére, László Lendvai Bánfi Miklós familiárisaként vett részt hatalmaskodásban (1498. szeptember 5., 1498. szeptember 10. MNL OL DL 106877, MNL OL DL 1500 d.n., MNL OL DL 102290). 1515. márc. 16-án a néhai Ósi György rokonai megegyeznek Kemedi Lajossal és rokonaival. Az Ósiek csere címén szerzett Baranya megyei birtokaival kapcsolatban megegyeztek: a Kemediek visszavonták ellentmondásukat, és az Ósieket a birtokba engedik (Bónis 1997: 4159.)

¹⁰⁷ Ezekben az években egyébként a püspöki uradalmak (Pusztaszikszó, Gyöngyöspüspöki, Patak) élén is udvarbírák álltak. Kandra 1888.

¹⁰⁸ C. Tóth 2017: 29., Bónis 1973: 92–93; Kristóf 2021: 188–189., Ludovico Floreno doct. decr; kormányzó, vikárius, 1498. február 9. MNL OL DF 229141. – 1501. június 11. MNL OL DF 229184.

Lardi¹⁰⁹), akinek ura távollétében többrétű feladatai voltak, mint *administrator* elődeinek. A mindenkori *gubernator*nak kellett ura érdekeit is képviselnie az udvarban, országgyűléseken. Rá hárultak a reprezentációs kötelezettségek is. Feladatai gyakran – hosszú időre is – elszólították Egerből, ezért az egri udvar igazgatásában ismét találkozunk az egyre fontosabb szerepet betöltő udvarbírókkal (*provisor de Agria*),¹¹⁰ akik az udvar állandó és alkalmi alkalmazottainak ügyein túl távollétében helyettesíthették a kormányzót is. Munkamegosztásuk követhető a Taddeo Lardi által összeállított számadáskönyvekben. Hasonlóan a korábbi esztergomi könyvvelti rendszerhez, amelyet Kuffart Hajnalka elemzett,¹¹¹ Egerben is több külön számadást vezettek napi szinten – a *gubernator* és a *provisor* bizonyíthatóan feljegyezte kiadásait –, ezeket összesítette a kormányzó egy könyvben, de ezek Ferrarában ugyanúgy nem kerültek magasabb szinten elkönyvelésre, mint ahogy az esztergomi számadások sem. Az 1503–1508 között keletkezett számadáskönyvekben a ferrarai adminisztráció egyes elemei a helyi gyakorlattal ötvözve jelennek meg, velük összehasonlítva kijelenthető, hogy az 1500–1501. évek számadásai töredékesen maradtak fenn. A Floreno vezette feljegyzések csak bizonyos típusú bevételeket és kiadásokat könyveltek, és úgy tűnik, hogy nem kerültek összesítésre sem Egerben, sem Ferrarában. Talán nem túl merész feltételezés, hogy Lardi korábbi, esztergomi feladatai és tapasztalata tükröződik az utolsó három kötet részletes feljegyzéseiben. Az 1496. évi számadásokban csak a tizedbevételekből juttatott jótékony célú kiadások jelennek meg, míg az 1500–1501. évi számadáskönyvek viszont az eseti kifizetésekről is kevés adatot őriztek meg, és egyetlen kegyes célú kiadást sem rögzítettek. Ezeket az éveket leszámítva egyértelmű, hogy az 1503. (részben taglalja az 1503. évi tizedbevételek 1504. évi szétosztását), 1507., 1508. években a kegyes célú adományozások enyhén emelkedő tendenciát mutatnak.

¹⁰⁹ Lardi először 1487-ben érkezett Magyarországra, az esztergomi itáliai familiárisok között udvarmesterként, az érsek budai házában háznagyaként (1487–1497) és kincstárnokként (1487–1497), ruhatárnokként (1489–1492) is szerepelt. Hosszú éveken át töltötte be az udvarmesteri és kamarási tiszteket (1487–1489, 1492–1497) is. Kuffart 2018: 39, 43, 67, 82, 95, 160, 170, 185–186. 1493–1502 között gömöri, ezzel egyszerre pankotai főesperes is volt, amelyet 1498-ban elcserélt az ungira. 1501-től egri gubernator, a káptalan tagja, 1501-től haláláig egri custos. C. Tóth 2015: 52., 61., C. Tóth 2017: 30., E. Kovács 2008: 157., Teke 2011: 136., Balogh 1956: 137., Kristóf 2021: 190., Taddeo Lardi doct. decr; egri örkanonok, kormányzó 1501. június 29. MNL OL DF 216503. – 1508. december 6. MNL OL DF 216965; 1510. október 21. MNL OL DF 278354. – 1511. december 8. MNL OL DF 272284. 1508-ban Hippolit utasítására átadta a kormányzói feladatokat Ercole Piónak. Domokos 2019., Domokos 2015., Domokos–Erős 2018. Majd Pio visszahívása után 1510–11-ben újra ellátta a kormányzói feladatkört. Az idős és beteges Lardi 1512-ben Kassán hunyt el. Reneszánsz sírköve a mai napig látható. E. Kovács 2008: 157–158., Berkovits 1941.

¹¹⁰ Vajai László kanonok, provisor (1498–1499), Stephanus de Ragusa provisor (1500–1501), Szóláti Balázs viceprovisor (1500–1501), provisor (1501–1508).

¹¹¹ Kuffart 2018: 13–16.

év	1493	1494	1495	1496	1500	1501	1503	1504	1507	1508
alkalom	36	0	24	4	0	0	30	4	44	42

A jótékony célú kiadások száma évenkénti bontásban
a számadáskönyvi bejegyzések alapján

A feljegyzett alkalmak mennyisége önmagában még nem sokat árul el azonkívül, hogy a székhelyüktől távol tartózkodó püspökök iránti, méltóságukból és kötelezettségeikből fakadó elvárásoknak igyekeztek megfelelni a püspöki udvar irányításával megbízott tisztségviselők. Az adományozások említése számszerű növekedésének okai a számadáskönyvekből levezethetők. Egyrésről Lardi könyvelési módszere jóval aprólékosabb volt az elődeiénél, gyakran egészen jelentéktelen összegeket is külön tételként kezelt, amelyek akár egy-egy kiadástípusként össze is vonhatók lettek volna. Másrésről Lardi feladatai összetettebbek voltak, sokat volt távol az egri udvartól, az 1507–1508. években hónapokat töltött Budán, Esztergomban és Pesten. Mindeközben az egri udvart Szóláti Balázs udvarbíró igazgatta, és többek között a szokásos alamizsnaosztás is ráhárult, amelyet fel is tüntetett a saját számadásaiban. A korábbi évekhez képest a növekményt egyértelműen az adja, hogy Lardi pedig az aktuális tartózkodási helyén is gyakorolta a kegyesség erényét. (Az 1507. évben az adományozások mintegy 25%-a helyileg nem kapcsolódott Egerhez.) Lardi egyébként is igyekezett minden elvárásnak megfelelni, kényesen ügyelt az ura és a maga jó hírére és törekedett a magyarországi viszonyok átlátására,¹¹² folyamatosan egyeztetett Bakóccal.¹¹³ A budai, esztergomi tartózkodások alatt tett kegyes adományok pedig a tőle elvárható nyilvános viselkedésnek egy olyan elemét alkották, amely alkalmas volt nemcsak a túlvilági, hanem már az evilági érdemszerzésre is. A kedvezményezettek

¹¹² 1505-ben ura érdekeire és a méltóságának kijáró megjelenésre hivatkozva utasította vissza a vádat, mely szerint túlságosan sokat költ egy-egy budai, esztergomi tartózkodása alatt. „Et come ò dicto per essere sua Reverendissima Signoria tanto dedita et diffensore de la ecclesia Sua d’Agria, anche publice et secrete per reverentia de Vostra Reverendissima Signoria mi presta tanto honore che è nocto sempre voria stesse cum lui et coram rege et aliis anche et questo fa (credo et sine dubio) per dare reputatione a Vostra Reverendissima Signoria.” Taddeo Lardi levele Estei Hippolitnak, 1505. január 9. ASMo ASE Amb. Ungh. b. 3/29, 27., Vestigia Infocus 1649., MNL OL DF 294719. Lardi a leveleiben többször adott hangot abbéli aggodalmának, hogy urának a körülmények nem ismeretéből adódó rossz döntései végleg lerombolhatják a reputációját. Például 1508-ban az új segédpüspök kiválasztása és felszentelése kapcsán ment szembe ura akaratával, Hámi Ákost támogatta az itáliai Rafael testvérrel szemben a helyi viszonyokra hivatkozva: „non essere de ette tal qual possi satisfare alo honore de questa ecclesia et anche per essere frate et italiano, perché simil soi pari bisogna che sapiano bene et expresse la lingua per la necessità deli populi e certo non ne sa multo, e perdonemi Vostra Reverendissima Signoria: se lo accepta non bisogna che ne aspetti altro che vergogna e mormuratione dale bande di qua et Deus pereat modo.” Taddeo Lardi levele Estei Hippolitnak, 1508. február 15. ASMo ASE Amb. Ungh. b.3/29,52., Vestigia Infocus 1678., MNL OL DF 294747.

¹¹³ Kristóf 2020., Kristóf 2018b.

részletesebb vizsgálatával már árnyaltabb képet lehet kialakítani az egri (jóság) kormányzókhöz és rajtuk keresztül a püspökhöz kötődő adakozási szokásokról.

A kedvezményezettek részletezésénél ki kell térnem arra, hogy az egyes csoportoknak juttatott alamizsnák számadáskönyvi bejegyzéseinek a száma rendre magasabb, mint amikor csak évenként rögzítettem a feljegyzett alkalmakat. A különbséget az adja, hogy a számadáskönyvi bejegyzésekben gyakran több csoportot is megneveznek egyetlen kifizetési tétel alatt, jellemzően a szegényeket és az iskolásokat szerepeltetik egyetlen kiadási tételben. Az alábbi táblázatban viszont külön-külön az adott csoportra vonatkoztatva adtam meg az adatokat, így kettébontottam néhány számadáskönyvi tételt a könnyebb tanulmányozhatóság kedvéért. A rendszeres kegyes adományban részesítettek felsorolását tekintve egyértelmű, hogy az érdemszerzés legegyszerűbb módja a közvetlenül a szegényeknek és iskolásoknak szétosztott alamizsna volt. Az adományok között minden évben a legtöbb alkalommal a szegényeknek kiosztott készpénzjuttatások voltak jelen. Ez az arány bizonytalansággal magasabb volt a táblázatban feltüntetettéknél, hiszen a nem nevesített kedvezményezettek között is szerepelhettek még a rászorulóak. Ennek a jelenségnek a hátterében az állhat, hogy a számadáskönyv összeállítója gyakran hónapokkal később összesítette a kiadásokat, amint ezt Taddeo Lardi többször meg is jegyezte.¹¹⁴ A kegyes célú összegeket ugyan feljegyezte minden alkalommal utalva a kifizetés céljára: *amore Dei*; de az idő távlatában a kedvezményezettek már nem voltak olyan fontosak, mint maga az érdem, amelyet az alamizsnákkal szerezni lehetett. A szegények számára juttatott adományok között első helyen állt a pénzosztás. Néhány alkalommal a számadásokat vezető tisztviselő megadta a fejenként szétosztott összeg mértékét is, így lehetséges a rászorulóak számát is becsülni. Akár az Ősi-, akár a Lardi-féle számadásokban a szegényekre fordított összeg 1 dénárt tett ki személyenként és alkalmanként.¹¹⁵ Amennyiben elfogadjuk azt a felvetést kiindulópontnak, hogy az alamizsna összege alapján (1 dénár/fő) becsülhető az aktuálisan alamizsnát kapók száma, úgy igen nagy szórás tapasztalható a kiosztott 10-15 és akár a 90 dénáros tételek között. A változatos, ám kisebb összegű adományok mögött a kormányzó vagy az udvarbíró *ad hoc* jótékonykodását feltételezhetjük, napi ügyintézésük, feladataik elvégzése, miselátogatásaik közben a saját és uruk méltóságából következően rutinszerűen gyakorolták az adományozást. Ezzel szemben a nagyobb összegű szegényeknek juttatott támogatások a jelentősebb egyházi ünnepekhez kötődtek, és gyakran hangsúlyozottan püspöki utasításra kerültek kiosztásra. 1493 karácsonján 87 dénárt osztottak szét a szegények között.¹¹⁶ 1493. márc. 24-én, Gyümölcsoztó

¹¹⁴ 1503. március 6-án Lardi több, különböző szegénynek több, különböző alkalommal történt kifizetést összegez. E. Kovács 1992: 184., 1508. március 17. Lardi több alkalommal fizetett kisebb adományokat összesített. E. Kovács 1992: 312.

¹¹⁵ 1493. február 2. Harminc szegény számára háromszori alkalommal 1 dénár alamizsnát könyvelnek el. Kandra 1888: 361. 1493. március 24-én Bakóc utasítására hatvan főnek osztanak ki 1-1 dénárt. Kandra 1888: 363. 1508. szeptember 4-re könyvelve: Item in festo nativitatis Marie (szeptember 8.) omnibus pauperibus cuilibet unum d. E. Kovács 1992: 318.

¹¹⁶ Kandra 1888: 359.

Boldogasszonyra készülve, Bakóc utasítására 60 szegény kapott 1-1 dénárt.¹¹⁷ 1507. vízkeresztjén, január 6-án Lardi 59 dénárt adományozott a szegényeknek.¹¹⁸ 1508. április 16-án, virágvasárnap minden szegény kapott alamizsnát Egerben, összesen 46 fő, húsvétkor pedig 50 fő.¹¹⁹ Nagy átlagban azonban 20-30 rászoruló jutott egyszerre alamizsnához. A középkori magyarországi ispotályok körülbelül 20 fős befogadóképességéből kiindulva úgy tűnik, hogy az intézményesített szegénygondozás csak a rászorulók töredékének nyújtott ellátást. Amint fentebb is említettem, a szűkös ispotálykapacitás ellenére nem növekedett az irántuk való igény, amint ezeken a példákon keresztül is látható, noha jóval nagyobb létszámú ember érezte magát vagy tartotta őt a környezete szegénynek. Azaz a város, a püspöki udvar és az egi völgy települései felszívhatták a legszerencsétlenebb sorsúakat a hétköznapokban. Minden valószínűség szerint a fenti alkalmakon is, és a nagyobb ünnepeken is köztudott volt, hogy a püspök nevében alamizsnát fognak osztani, így mindenki, aki szükségét érezhette, odagyülekezett, mint 1503. január 6-án, amikor a székesegyház kapujában (*in valvis ecclesie*) kéregettek, várakoztak az alamizsnára.¹²⁰ 1503. március 25-én Gyümölcsoltó Boldogasszony napján a vásár miatt tartózkodott sok szegény a városban (*propter forum erant multi pauperes alios*), ami arra utal, hogy nemcsak az egyházi ünnepek, hanem azok az események is vonzották a környékbeli nincsteleneket, ahol megnövekedett pénzforgalommal lehetett számolni.¹²¹ A székesegyházon és a vásárokon kívül a számadáskönyvek tanúbizonysága szerint a püspöki várban és az egi Szűz Mária-egyházban lehetett még támogatandó szegényekkel találkozni. Lardi 1503 januárjában 12 dénárt,¹²² márciusban 24 dénárt adományozott a székesegyháznál és a Szűz Mária-egyházban (konventuális ferences kolostor) tartózkodó, valószínűleg kéregető szegényeknek.¹²³ A számadáskönyvi bejegyzések arról is tanúskodnak, hogy a szegények a rendszeres és alkalmi alamizsnákon kívül időről időre a püspöki udvar szolgálatába szegődtek, pl. fűtőnek,¹²⁴ vagy takarítottak,¹²⁵ és megjelentek a nem rendszeres, de mégis munkabér jellegű kifizetések között. 1508-ból a kormányzóváltás kapcsán értesülhetünk arról, hogy mindezekon túl a püspöki udvar pusztán kegyes indokból is eltartott minimum három, a várban

¹¹⁷ Kandra 1888: 364.

¹¹⁸ E. Kovács 1992: 249.

¹¹⁹ E. Kovács 1992: 313., 315.

¹²⁰ E. Kovács 1992: 182.

¹²¹ E. Kovács 1992: 185.

¹²² E. Kovács 1992: 182.

¹²³ E. Kovács 1992: 185.

¹²⁴ 1507. augusztus 14. Item dedi pro ochreis disponendis uni pauperi, qui calefacit stubas et alia servitia facit, d. duodecim. E. Kovács 1992: 265.

¹²⁵ Az 1506. évi tűzvész után Lardi két napig takaríttatta a székesegyházat: Item feci per purgare ecclesiam per duos dies, quando sum reversus a Buda, quia adhuc erat propter incendium male scopata, dedi pauperibus d. sexaginta octo E. Kovács 1992: 329.

lakó szegényt, és többeknek juttatott prebendában kenyeret és bort.¹²⁶ Taddeo Lardi az Ercole Piónak átadott inventáriumban nemcsak az udvar személyi állományában jelezte az eltartandó nincsteleneket, hanem a bortized értékesítése kapcsán kötötte utóda lelkére, hogy az egyház és uruk dicsőségére ne sajnálja az esetlegesen kárba vesző maradékokat szétosztani a szegények között.¹²⁷ A pénzadományok mellett ritkán, de előfordult a szegények megvendéglésének aktusa is, hasonlóképpen a vallásos társulatok gyakorlatához. 1493. február 2-án, Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepén Bakóc utasítására 48 szegényt vendégltek meg, akik 1-1 dénárt is kaptak,¹²⁸ illetve június 24-én, keresztelő Szent János ünnepén 25 főt láttak vendégül, akik szintén kaptak pénzalamizsnát is.¹²⁹ Szintén a testvérületek tevékenységéhez hasonlóan, de csak egyetlen példánk van a szegények felruházására.¹³⁰ Az általános érdemszerzés mellett időnként más szándékok is szerepet kaptak a pénzadományok juttatásában. Ilyen jellegű *ad hoc* adományozást jegyzett fel Lardi 1503. szeptember 11-i dátummal, amikor értesült ura lábtöréséről, 20 dénárt osztott szét a szegények között.¹³¹ Úgy tűnik, hogy Hippolit lassan gyógyult, ugyanis 1503-ban halottak napján Lardi a megszo-
kotthoz képest egy jelentősebb összeget, 2 forintot osztott szét a szegények és a szerzetesek között ura gyógyulása érdekében.¹³² 1507. augusztus 29-én a szegényeknek szánt 35 dénárnyi alamizsna ismételen uruk jó egészségéért volt hivatott közbenjárni.¹³³ Hasonlóképpen 1507. december 14-én Pesten a ferencesek Szent Péter-kolostorában is ura egészségéért tett 1 forintnyi adományt, és valószínűleg buzgón imádkozott a fentebb említett szerencselovagok távozásáért is.¹³⁴ Sőt, 1508. április 15-én 1 forintot adott egy bizonyos Rómeónak, hogy Rómában

¹²⁶ E. Kovács 1992: 343.

¹²⁷ Aliquando pro honore Sancti Iohannis et illustrissimi domini Hippoliti, si ad repleturas vinorum, si ad acetum faciendum, sic etiam quanta vina stUlant et exerunt a vasis, quia semper non potest tanta cura adhiberi quid aliquando non cadat aliquid ad terram, si etiam quid datur pro sacrificio et pauperibus amore Dei cotidie et sic consideratis omnibus, in quibus ordo firmus teneri non potest propter varietatem temporum, debemus reddere, qui non parva quantitas vinorum est consumpta et quid defficit ad comparationem ipsius introitus non notatum, hic est pro nota videatur quantum defficit et cogitet unusquisque esse, sic et non aliter. E. Kovács 1992: 358.

¹²⁸ Kandra 1888: 361.

¹²⁹ Kandra 1888: 367.

¹³⁰ 1495. július 2. Sarlós Boldogasszony alkalmával kifejezetten a szegények felruházására költöttek 48 dénárt. Kandra 1888: 420.

¹³¹ E. Kovács 1992: 196–197. Hippolitot Firenzében érte lovasbaleset, és eltört a lába, amelynek következtében nem tudott részt venni a VI. Sándor pápa halála utáni konklávéban. Byatt 1993., Sanudo 1879: V. 77. Lardi megjegyzése viszont megerősíti Sanudo információját azzal a vélekedéssel szemben, hogy Hippolit lábtörése 1512-ben történt volna elkerülendő a II. Gyula pápával való személyes találkozást.

¹³² E. Kovács 1992: 199.

¹³³ E. Kovács 1992: 266. 1507-ben Hippolit, Modena frissen kinevezett püspöke a pápa hűbéreseivel szemben védte a várost. Byatt 1993.

¹³⁴ E. Kovács 1992: 272.

imádkozzon ura egészségéért.¹³⁵ 1508 októberében pedig egy bizonyos László atyának adott 1 forintot, hogy ura szerencséjéért imádkozzon.¹³⁶ Nem nehéz észrevenni, hogy Lardi a saját egészségi állapotának romlásával¹³⁷ párhuzamosan egyre bőkezűbben adakozott ura egészségéért és titkon talán a sajátjáért is. A nők csak nagyon ritkán jelennek meg az alamizsnás szegények között, jellemzően nagyon különleges helyzetben. 1493 januárjában egy vak asszony kapott 100 dénárt, hogy Bakóc egészségéért imádkozzon.¹³⁸ Illetve 1508-ban Lardi 1 forint alamizsnát adott az egi kertész lányának, aki a margitszigeti domonkos zárdába készült bevonulni, hogy vásároljon magának megfelelő ruházatot. Lardi saját bevallása szerint nem tudott ellenállni a szülők könyörgésének, és mivel a munkájukkal meg volt elégedve, úgy érezte, hogy ura javát is szolgálja egy leendő apáca támogatása.¹³⁹

A szegényeket az iskolások követik az alamizsnák kedvezményezettjeinek képzeletbeli rangsorában. Amennyiben támogatásuk időbeli megoszlását vizsgáljuk, az általánosan kimutatható növekedéssel szemben Lardi kormányzósága idején jelentős visszaesést tapasztalunk, kifejezetten azokban az években, amikor a *gubernatort* hosszú időre elszólították feladatai Egertől. Ez a kép könnyen lehet csalóka, hiszen ahogy fentebb is utaltam rá, ekkor nő meg azon adományoknak a száma, amelyek esetében nem nevesítették a kedvezményezetteket, akik akár szegények, akár iskolások is lehettek. A számadáskönyvek többnyire *scolares*, iskolások néven említik az alamizsnásokat, időnként a különbséget kihangsúlyozandó megjelenik a *procedens* elnevezés is a *scolares* mellett, de nem a szinonimájaként. A *procedens* elnevezést kispapként fordítja a liturgikus szakirodalom, azokat a fiatalembereket értjük alatta, akik a papi pályára készültek.¹⁴⁰ Az Ordinarius az iskolások (*scolares*) kategóriát tovább bontja *pueri* és *iuvenes* kategóriákra. Azaz kisiskolás gyermekekre és a felsőbb osztályokba járó ifjakra.¹⁴¹ Amennyiben a számadáskönyvek megjelölik az iskolások számára tett adományok okát, kizárólagosan énekes szolgálatuk került megjelölésre. Egyrészt templomi kórusbeli szolgálataik, másrészt az Egerbe érkező vendégek énekes köszöntése érdemesítette őket jutalomra.¹⁴² A káptalani iskolában a zenei képzés alapját a napi kórusszolgálat biztosította. A nagyobb ünnepek előtt általában két nappal (húsvét előtt már nyolc nappal), a délutáni óráktól gyakorolták a kiszabott *cantust*. A több elméleti és gyakorlati jártasságot kívánó tabulált ünnepeken már megjelentek az idősebb iskolások, az ifjak a kórus korátoraként, azaz vezetőjeként is. A liturgikus szolgálatokon együtt lévők összessége alkotta a kórust. Így becslések

¹³⁵ E. Kovács 1992: 313.

¹³⁶ E. Kovács 1992: 320.

¹³⁷ Fentebb említettem egyre romló köszvényét, ami gyakran ágyhoz kötötte.

¹³⁸ Kandra 1888: 360.

¹³⁹ E. Kovács 1992: 318.

¹⁴⁰ Dobszay 1995: 155.

¹⁴¹ Például karácsonykor: Dobszay 2000: 280–281.

¹⁴² 1495-ben Bakóc jelenlétében, 1495. augusztus 20-án Farkas Bálint váradi püspök tiszteletére énekeltek. Kandra 1888: 397.

szerint az egri Szent János-egyház kórusa a teljes káptalant, oltáros papokat, káplánokat, karbeli papokat és a mindenféle rangú iskolásokat is beleszámítva elérhette a 150 főt is.¹⁴³ Mezey László analógiák alapján úgy véli, hogy ennek a létszámnak körülbelül a felét teheték ki az iskolások, azaz megközelítőleg 80 főről beszélhetünk.¹⁴⁴ Amenyiben az adományosok létszámát az alamizna alapján próbálom megbecsülni, úgy ezt a létszámot igen nehéz megfeleltetni a szétszótott összegeknek. Bakóc püspöksége idején ugyan regisztráltak akár 2-3 forintos alamizsnát is, a kedvezményezettek között ezekben az esetekben a karpapok és kispapok között iskolások is feltűntek, illetve a fentebb említett püspöki látogatások idején.¹⁴⁵ Ezt leszámítva inkább a 10-20 dénáros adományok domináltak, amely szolid összegek kizárólagosak a Lardi-féle számadásokban is. Amennyiben a szegények esetében fejenként 1 dénáros alamizsnával számoltam, úgy feltételezhető, hogy ez a fejenkénti összeg érvényes volt az iskolásokra is. Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy az iskolásoknak juttatott alamizna azoknak járt, akik valamilyen kiemelkedő szerepet kaptak az adott ünnep liturgiájában. Például a nagycsütörtöki misén 4 ifjú segédkezett az olaj konzekrálásánál, nagypénteken nemcsak énekes szolgálattal tartoztak, hanem az iskolások egy része gyertyavivő, *ceroferarius* volt,¹⁴⁶ húsvétkor az úrkoporsó mellett folyamatosan zsoltárokat énekeltek,¹⁴⁷ és lehetne a sort folytatni az ordinarius rendelkezéseivel. Összességében megállapítható, hogy noha az iskolások minden nap végeztek énekes szolgálatot a székesegyházban, a püspöki támogatásuk mértéke messze nem érte el a nincsteléneknek nyújtott juttatásokat. Ez jutalom típusú alamizna volt, mintsem a hétköznapi létfenntartást szolgáló kegyes cselekedet.

kedvezményezettek	1493	1495	1496	1503	1504	1507	1508
pauperes	12	6	1	14		12	22
scolares	10	10		11		5	7
procedentes	2	4		3			
heremitae de Sancto Spiritu ¹⁴⁸	5	2+1	1				
fratres Sancti Francisci de Gyengyes ¹⁴⁹	3			1			
fratres Sancti Francisci de Berin ¹⁵⁰						2	

¹⁴³ Mezey 1979: 186–189., Békefi 1910: 278.

¹⁴⁴ Mezey 1979: 188.

¹⁴⁵ Kandra 1888: 356., 357., 363., 397.

¹⁴⁶ Dobszay 2000: 312–316.

¹⁴⁷ Kandra 1888: 397.

¹⁴⁸ Dédes (egri em.), pálos kolostor: F. Romhányi 2008: 24.

¹⁴⁹ Gyöngyös (egri em.), ferences (obszerváns) kolostor: F. Romhányi 2008: 34., P. Kovács 1996: 82.

¹⁵⁰ Jászberény (egri em.), ferences (obszerváns) kolostor: F. Romhányi 2008: 10.

kedvezményezettek	1493	1495	1496	1503	1504	1507	1508
fratres minores habuerunt capitulum generalem ¹⁵¹						1	
monachi S. Nicolai ¹⁵²					1		1
fratres Sancte Marie V. in clauastro Agriensi ¹⁵³				1	1		1
puella ortulani							1
fratres Cartusienses ¹⁵⁴	1						
fratres de Veres Marthon ¹⁵⁵						1	
heremitae de Sancta Maria Magdalena ¹⁵⁶	1	3	1		1		1
heremitae de Sancta Anna ¹⁵⁷	1						
monachi Sancte Anne (Esztergom) ¹⁵⁸						1	
monachi Sancti Martini (Esztergom) ¹⁵⁹						1	
heremitae de Wyzaz ¹⁶⁰			1				
heremitae Sancti Pauli de clauastro Sancte Marie in opido Wyhel ¹⁶¹				1			
duo fratres ord. Sancti Francisci				1			
unus monachus peregrinus						1	
fratres abbacie Trium Fontium ¹⁶²						1	

¹⁵¹ Karácsonyi 1922: 79.

¹⁵² Eger (egri em.), Ágoston-rendi remete kolostor a Szent Miklós-egyház közelében: F. Romhányi 2008: 26., Kovács 1966: 75–76.

¹⁵³ Eger (egri em.), ferences (konventuális) kolostor: F. Romhányi 2008: 26., Kovács 1966: 74–75.

¹⁵⁴ Tárkány, Segedelem-völgy (egri em.), kartauzi kolostor: F. Romhányi 2008: 96., Kovács 1966: 80–82.

¹⁵⁵ Veresmart (egri em.), pálos kolostor: F. Romhányi 2008: 106., Kovács 1966: 85–86.

¹⁵⁶ Felnémet, Almár-völgy (egri em.), pálos kolostor: F. Romhányi 2008: 31., Kovács 1966: 79–80.

¹⁵⁷ Tokaj (egri em.), pálos kolostor: F. Romhányi 2008: 99.

¹⁵⁸ Esztergom-Örmény (esztergomi em.), Ágoston-rendi remetekolostor: F. Romhányi 2008: 29.

¹⁵⁹ Esztergom – Királyi város (esztergomi em.), domonkos kolostor: F. Romhányi 2008: 29.

¹⁶⁰ Újház (Kurityán, egri em.), pálos kolostor: F. Romhányi 2008: 101.

¹⁶¹ Sátoraljaújhely (egri em.), pálos kolostor Szent Egyed tiszteletére(!): F. Romhányi 2008: 102., 1434-ben – a templom átépítése után – említették először kettős titulussal, a régi Szent Egyed patrocínium mellé felvették a szeplőtelen Szűz Máriát is. A 15. század végére szinte kizárólagosan Boldogasszony titulussal említették. Tringli 2011: 391.

¹⁶² Béalapátfalva (Bélháromkút, egri em.), ciszterci apátság: F. Romhányi 2008: 9., Kovács 1966: 74.

kedvezményezett	1493	1495	1496	1503	1504	1507	1508
fratres Sancti Johannis (Buda) ¹⁶³						1	
monachi Sancti Petris in Pesth ¹⁶⁴						1	
pater Ladislaus							1
monachi ordinis S. Dominici in Saruspatak ¹⁶⁵							1
familiares castris				1			
meg nem nevezett adomány (elemosina)	2	1		1	1	14	8
összesen	36	28	4	30	4	44	42

A kegyes adományok kedvezményezettjei évenkénti bontásban

A szegényeknek és iskolásoknak szánt adományokon túl jóval esetlegesebbnek tűnnek a különböző egyházi intézményeknek, szerzetesi közösségeknek fizetett támogatások. A táblázaton végigtekintve látható, hogy a bélháromkúti cisztercieken kívül, akik 1495 után már a püspöktől kapták *salariumukat*,¹⁶⁶ érthető módon kizárólag remete- és koldulórendi kolostorok, szerzetesek részesültek alamizsnában. A számukra juttatott adományok között rendszeresen szerepel 1-1 hordónyi bor a püspöki tizedbevételekből (1493., 1495., 1496., 1504.), de jellemzőbbek az alkalmoszerű pénzadományok. Sajnálatos módon ezek az adatok az adott intézmények gazdálkodása szempontjából értékelhetetlenek, inkább csak az adományozó szempontjából lehetnek fontosak. Azt a jelenséget viszont megerősítik a különböző koldulórendi számadások, amelyek szerint a különböző világi adományozók, városi testületek *ex officio* is támogatták a helyi, környékbeli kolostorokat.¹⁶⁷ Hasonlóképpen Eger esetében a püspök is kötelességének tartotta a kolostorok támogatását. A fenti táblázat adatai egyértelműen azt mutatják, hogy Bakóc Tamás, majd Estei Hippolit püspöksége idején a remete- és koldulórendi közösségek, szerzetesek támogatása enyhén emelkedő tendenciát mutatott, amely ráfelel a jótékony adományok mennyiségének általános növekedésére. A püspöki alapításnak köszönhetően a felnémeti (Almár-völgyi) Szent Mária Magdolna pálos kolostor biztosan számíthatott alamizsnára is a mindenkori püspöki kormányzó jóvoltából.¹⁶⁸ Azonban a Bakóc püspöksége idején támogatott kolostorok nagyon élesen válnak el a Hippolit kormányzói által támogatottaktól. A Bakóc által kedvelt kolostorok közül kiemelkedik a dédesi (Bükkszentlélek) pálos és a gyöngyösi

¹⁶³ Buda-Vár (veszprémi em.), ferences (obszerváns) kolostor: F. Romhányi 2008: 18.

¹⁶⁴ Pest (váci em.), ferences (obszerváns) kolostor: F. Romhányi 2008: 71.

¹⁶⁵ Sárospatak (egri em.), domonkos kolostor: F. Romhányi 2008: 78.

¹⁶⁶ Sugár 1984: 194., Kristóf 2018a:27.

¹⁶⁷ F. Romhányi 2014: 838–839.

¹⁶⁸ Fodor 1986., 1347-ben Dörögdi Miklós egri püspök alapította. Sugár 1984: 112.

ferences kolostor. A két szerzetesi közösség között más kapcsolat nem derül ki a számadásokból, mint a feltűnő gyakoriságú adományok. Támogatásuk mögött Bakóc birtokszerzési törekvéseit lehet sejteni. Fraknói kutatásai alapján ismert, hogy Bakóc a Rozgonyi-birtokokból szeretett volna minél többet megszerezni a család nőági leszármazottain keresztül. Ennek a hosszú, kitartó manőversorozatnak egyes elemei köthetők a gyöngyösi ferencesek támogatásához. Bakóc 1493-ban tűnt fel először a Gyöngyöst érintő birtokkérdések körül. 1493. október 9-én iktatta be az egri káptalan Kanizsai Györgyöt¹⁶⁹ Debrő várának, Gyöngyös egy részének és tartozékainak, többek között Tótfalu és Ároktó felének birtokába. Kanizsai a felesége, Bánfi Erzsébet révén jutott hozzá a fenti birtokokhoz, aki viszont elhunyt férje, Rozgonyi László¹⁷⁰ után örökölte azokat. A birtokba iktatásnál tanúskodott Bakóc is.¹⁷¹ Alig egy évvel később Bakóc már zálogba vette Kanizsaitól ároktói birtokrészét, amit hamarosan örökjogon meg is szerzett.¹⁷² Kanizsai 1495 végén újranősült. Bánfi Erzsébet 1495. augusztus 31-én még az egri káptalan előtt tett bevallást a Rozgonyi László révén hozzákerült semptei vár és tartozékai férjének történő átadásáról.¹⁷³ Alig néhány hónap múlva azonban Kanizsai Rozgonyi Klárával kötött házassága révén gyarapította birtokait. Rozgonyi Klára, csakúgy, mint Kanizsai frissen özvegyült meg, férje, Egervári László 1495 végén hunyt el.¹⁷⁴ Az esküvőt valószínűleg 1496 első felében tarthatták, Kanizsai gyors gyarapodása nyilván szemet szúrt többeknek, és a várható nehézségekre is készülve 1496 húsvétján Rozgonyi Klára elhunyt férje és Bakóc jó kapcsolatára hivatkozva a Rozgonyi-birtokokból 400 forint értékben örökjogon átadott birtokokat az egri püspöknek. De úgy tűnik, nem értek célta. Fraknói szerint ugyanis nem kértek *dispensatiót* a Rozgonyi Klára és Kanizsai első felesége, Bánfi Erzsébet közötti rokonság akadályától, ezért a házasságot törvénytelennek ítélték, és Kanizsait jószágvesztésre büntették, Bakóc pedig 1496. június 16-án adománylevelet kapott Gyöngyös egy részére és a debrői várra.¹⁷⁵ Talán nem túl merész feltételezés, hogy Kanizsai és Rozgonyi Klára a húsvéti birtokadománnyal próbálta megakadályozni a kiközösítést és a birtokelkobzást. Azonban 1496 nyarán még úgy tűnt, hogy Kanizsaiék minden igyekezete ellenére ennek a házasságkötésnek valójában Bakóc lesz az abszolút győztese. VI. Sándor azonban 1496. december

¹⁶⁹ Kanizsai György 1492–1497 pohárnokmester, 1497–1498, 1508–1510 horvát–dalmát-szlavón bán, 1499–1507 nándorfehérvári bán C. Tóth–Horváth–Neumann–Pálosfalvi 2016: 112., 98., 99., 146.

¹⁷⁰ Rozgonyi László kamarásmester 1490–1491, C. Tóth–Horváth–Neumann–Pálosfalvi 2016: 120., MNL OL DL 19814. 1496. március 20-án Rozgonyi Lászlót már néhaiként említik. MNL OL DL 46188. 1492. június 6-án már nemcsak Rozgonyi László, hanem a fia, István is meghalt.

¹⁷¹ 1493. október 9. MNL OL DL 20067.

¹⁷² Fraknói 1888: 122., 125. Ároktó, Margita és Polgári nevű birtokait 1501-ben adományozta az általa alapított egri székesegyház Szűz Mária-kápolnája számára.

¹⁷³ 1495. augusztus 31. MNL OL DL 20353.

¹⁷⁴ Egervári László 1474 a váradi püspökség kormányzója, 1476–1482, 1489–1493 dalmát–horvát–szlavón bán, 1493–1495. nov. 5. tárnokmester, C. Tóth–Horváth–Neumann–Pálosfalvi 2016: 51., 95., 96., 105.

¹⁷⁵ Fraknói 1888: 100.

18-án kiállította számukra a *dispensatiót*, amelyet 1497. április 28-án írt át Vitéz János veszprémi püspök, és megadta a házastársak számára a felmentést a kiközösítés alól.¹⁷⁶ Ennek következtében Bakóc sem tudta érvényesíteni birtokjogait Gyöngyös és Debrő vonatkozásában. Hiszen Kanizsai kegyvesztettsége is véget ért, birtokait visszakapta. A debrői várat például Kanizsai Drágfi Bertalannal cserélte el 1497-ben, bár az ekkor még élő Rozgonyi István, a Rozgonyi család utolsó férfitagja is igényt tartott rá.¹⁷⁷ Ez a fiasco természetesen nem szegte Bakóc kedvét, szívósan igyekezett gyarapítani vagyonát, a későbbiekben még zálogba vette több Rozgonyi leszármazott birtokrészeit. Többek között Rozgonyi Dorottya, Pálóci Imre¹⁷⁸ özvegye is 1000 forintért eladta neki birtokigényeit.¹⁷⁹ Azonban hosszas pereskedés után sem sikerült maradéktalanul az így szerzett javak birtokába lépni. Mindenesetre évtizedekkel később, kitartása eredményeképpen végrendeletében (1517) már Gyöngyös város negyedét bírta 3000 forint zálogértékben, és az egyik budai házát is megjelölte, amelyet szintén Rozgonyi Dorottytól szerzett.¹⁸⁰

A dédesi vár és uradalom 1438–1526 között a Pálóciaké volt.¹⁸¹ Pálóci István halála után (1491) fiai, Antal és Mihály közösen örökölték unokatestvérükkel János fia Imrével, a fentebb említett Rozgonyi Dorottya férjével. Azonban az unokatestvérek, majd Imre halála után a fivérek és az özvegy, Rozgonyi Dorottya közös birtoklása nem volt zavartalan.¹⁸² 1493-ban Pálóci Antal panaszt tett, hogy Imre örökösei a családi örökségre vonatkozó okleveleket eltulajdonították. 1495-ben II. Ulászló utasította az egri káptalant, hogy írja át Antal és Mihály számára a Dédesre vonatkozó okleveleket.¹⁸³ Talán nem véletlen, hogy pontosan ezekben az években fordult Bakóc figyelme a dédesi pálosok felé, esetlegesen számíthatott ebben az esetben is valamiféle birtokgyarapodásra Rozgonyi Dorottyan keresztül. Bár Pálóci Imre özvegye mindent megtett, hogy férje unokafivéreit kiszorítsa az örökségükből, nem járt sikerrel. A vitát ideiglenesen 1499-ben zárták le, amikor Rozgonyi Dorottya megkapta Újhelyet és Patak mezőváros felét.¹⁸⁴ Ez egyúttal azt is jelenti, hogy Bakócnak bármilyen tervei is voltak a dédesi uradalommal kapcsolatban, azok kudarcba fulladtak, csak Gyöngyösön tudott érdekeltséget szerezni a Rozgonyiakon keresztül. Mindkét esetben egyéni ambíciói támogatását is szolgálták a kolostoroknak tett adományok, a jóindulat megnyerésének lehettek egyfajta eszközei.

¹⁷⁶ 1497. április 28. MNL OL DL 20514.

¹⁷⁷ Horváth 2015: 247., Drágfi pályájáról bővebben: Neumann 2012.

¹⁷⁸ Pálóci Imre: pohárnokmester (1465–1468), lovászmester (1471–1483) C. Tóth–Horváth–Neumann–Pálosfalvi 2016: 111., 119.,

¹⁷⁹ Fraknói 1888: 120–121.

¹⁸⁰ Fraknói 1888: 127.

¹⁸¹ Nováki–Sárközy–Feld 2007: 33., Kertész 2015: 253., Bárány 2002.

¹⁸² Kertész 2015: 253.

¹⁸³ 1495. április 27. MNL OL DL 13215.

¹⁸⁴ Kertész 2015: 255.

Tovább vizsgálva a fenti táblázatot, megállapítható, hogy az Estei Hippolit püspöksége alatt a szerzeteseknek juttatott adományok semmiféle mintázatot nem követnek. Az egyes kolostorok általában egyszer, a felnémeti pálosokon kívül csak az egri illetőségű Ágoston-rendiek és ferencesek kaptak több éven keresztül egy-egy alkalommal alamizsnát. A többi támogatott intézmény között meglehetősen nagy földrajzi szórás is tapasztalható. Lardi budai, esztergomi tartózkodásaihoz köthető kegyes adományokat leszámítva nem meglepő módon az egri egyházmegye különböző intézményei voltak a kedvezményezettek. Ezekben az években nem kimutatható, hogy bármelyik kolostor is a püspök kitüntetett kegyét élvezte volna. Az adatok alapján kijelenthető, hogy Lardi azoknak a szerzeteseknek adott alamizsnát, akik kértek. A számadáskönyvi bejegyzések alapján gyakran nem tartották fontosnak megjegyezni, hogy melyik kolostorhoz, sőt néha azt sem, hogy melyik rendhez tartoznak.

A kolostorok támogatására szánt összegek esetében is kettéválasztható Bakóc és Hippolit kormányzóinak tevékenysége. Bakóc püspöksége idején rendszeresek voltak a nagybőjtben juttatott adományok, a bortizedből adott alamizsnák, amíg ezek a későbbiekben esetlegessé váltak. Sőt, 1495-ben Bakóc utasítására Ósi a püspökség számára beszedett királyi adóból is juttatott a felnémeti és a dédesi pálosoknak. Ósi rendszeresen könyvelte, hogy milyen célra adtak alamizsnát a kolostoroknak. Bőjtben általában hal és olaj vásárlásra kaptak pénzt, jellemzően 100-200 dénárnyi, azaz 1-2 forintnyi összeget.¹⁸⁵ A római liturgia szerint és az ordinarius tanúbizonyosága alapján is a nagycsütörtöki misén végezte a püspök az olajszentelést. A 16. század eleji Egerben megkülönböztették a krizmát, a betegek és a katekumenek olaját.¹⁸⁶ A szerzetesek pedig ebben az időszakban szerezhették be rendházuk számára a szükséges szent olajat. Mivel a székesegyház fenntartásáért és a liturgia tárgyi feltételeinek a biztosításáért a káptalan felelt, így az olajvásárlásra szánt adományok végeredményben a számukra jelentettek bevételt. Ezenfelül a felnémeti és a gyöngyösi kolostor építkezéseire szántak nagyobb összegeket. 1493-ban 200 dénár értékben vetetett téglát Bakóc a gyöngyösi kolostor építéséhez.¹⁸⁷ Hasonlóképpen a számadáskönyvben szereplő minden évben külön tételként kezelte a felnémeti pálos kolostor építkezésére fordított adományt. 1493-ban Szent Jakab napján (aug. 5.) 1 forintot, 1495-ben a királyi adóból 12 forint adományt tett az építkezésre.¹⁸⁸ A bortizedből október végén, közvetlenül a szüret után juttattak egy-egy hordó bort a támogatandó kolostoroknak.¹⁸⁹ Lardi kormányzósága idején a szerzeteseknek tett adományok jóval kevesebb tudatosságot, tervszerűséget mutatnak. Az egri, illetve az Eger környéki Ágoston-rendiek, ferencesek és pálosok kaptak többször alamizsnát, de olyan tervszerű, szisztematikus támogatás, mint ami Bakóchoz volt köthető,

¹⁸⁵ Kandra 1888: 358., 361., 417.

¹⁸⁶ Dobszay 2000: 314–316.

¹⁸⁷ Kandra 1888: 368.

¹⁸⁸ Kandra 1888: 368., 448.

¹⁸⁹ Kandra 1888: 367., 436.

nem figyelhető meg, sem az adományok időbeli megoszlásában, sem a felhasználás célzatosságában. Ezentúl a támogatások összege is szerényebb. Elvértve tett természetbeni adományt, 1-1 hordó bornyi alamizsnát osztott ki 1504-ben az előző évi bortizedből készült újborból a helyi, egri kolostoroknak: az Ágostonrendieknek, ferenceseknek és pálosoknak.¹⁹⁰ Illetve 1503-ban kaptak a gyöngyösi ferencesek 1 hordó patai és a felnémeti pálosok 1 hordó bort a püspök gyöngyöspüspöki pincéjéből, ezúttal azonban nem a püspöki adóbevételek terhére, hanem mindkét tétel a *salariumok* között szerepelt.¹⁹¹ Elképzelhető, hogy a könyvelés ez esetben követte a kifizetések valódi körülményeit, és Lardi egyszerűen az aznapi borban fizetendő járadékok között a boralamizsnát is elkönyvelte. Általában 25-50 dénárt adott ki Lardi egy-egy alkalommal. Így például a pataki domonkosok leégett kolostorának újjáépítésére is 50 dénárt adományozott 1508-ban,¹⁹² amely összevetve a kolostorépítésekre szánt korábbi adományokkal, nem túl nagylelkű megnyilvánulás. Ezenkívül több, igen alacsony összegű, akár 2-3 dénáros, szerzeteseknek adott alkalmi juttatást könyvelt el Lardi, például 1508 novemberében több alkalommal is 3-3 dénáros adománnyal támogatott közelebbről meg nem nevezett szerzeteseket szenteltvízvásárlás céljából.¹⁹³ Az 1503 utáni évek jelentősebb jótékonyági kiadásait azok az alamizsnák jelentették, amikor a kegyes szándékon túl az adomány Estei Hippolit egészségének javulását is szolgálta. Ezek a felajánlások kivétel nélkül elérték az 1 forintos összeget.¹⁹⁴ Az esemény nagyságánál és jelentőségénél fogva a minoriták 1507. évi pünkösdi egri generális káptalanja érdemelte ki a legnagyobb összegű támogatást. Lardi utasítására Szóláti Balázs provisor összesen 5 forint értékben adott át a számukra két hordó bort, valamennyi sót, rozsot, és vásárolt két sózott sertést és ökröt.¹⁹⁵ Az egyetlen nem koldulórendi szerzeteseknek juttatott adománnyal vissza is utalnék a már korábbiakban is ismertetett történetre. Lardi 1507. augusztus 14-én egy kifejezetten gáláns összeget, 1 forintot könyvelt el a bélháromkúti ciszterciak számára. Az általában szűkszavú alamizsnabejegyzésekhez képest hosszasan magyarázta az adomány okát. Egyrészt a kolostor temploma védőszentjének, Szűz Máriának a közelgő ünnepére hivatkozott, másrészt az adomány céljául azt jelölte meg, hogy a szerzetesek boldogan éljenek (*possent laute vivere*).¹⁹⁶ Mint tudjuk, a bélháromkúti szerzeteseknek egyébként nem volt oka az aggodalomra, miután birtokaik az egri püspök kezébe kerültek, ők maguk kanonoki jövedelmet élveztek.¹⁹⁷ Azonban pontosan ezekben a napokban tartózkodtak a bajkeverő itáliai ifjak a kolostorban arra várván, hogy az általuk okozott botrány elcsitul.

¹⁹⁰ E. Kovács 1992: 178.

¹⁹¹ E. Kovács 1992: 214., 219.

¹⁹² E. Kovács 1992: 322.

¹⁹³ E. Kovács 1992: 320–322.

¹⁹⁴ E. Kovács 1992: 192., 272., 320.

¹⁹⁵ E. Kovács 1992: 259.

¹⁹⁶ E. Kovács 1992: 265.

¹⁹⁷ Sugár 1984: 194., Kristóf 2018a: 27.

A kormányzó megérzése helyes volt, szükség volt erre a nagylelkű adományra, hogy ura reputációját megőrizze, hiszen a botrány nemhogy elült volna, hanem tovább dagadt, és néhány nap múlva, augusztus 22-én verekedés tört ki a szerzetesek és a kalandorok között, amelynek köszönhetően Francesco Vergezino komolyan meg is sérült – amint a történeteket fentebb már ismertettem.

Az adományok kedvezményezettjein és az összegeken túl az alábbi táblázatban az alamizsnák rendszerességét próbáltam meg összefoglalni. Ebben az összeállításban csak azokat az ünnepeket tüntettem fel, amelyek pontos dátummal legalább két alkalommal szerepelnek alamizsnaosztás kapcsán a számadáskönyvekben. Ugyanis az adatok feldolgozásánál figyelembe kellett venni a pontos dátum nélküli bejegyzéseket, illetve többször megfigyelhető, hogy egyes összegek könyvelése utólag történt meg a napi számadások összesítése után, így a kiadások valódi időpontja bizonytalan maradt.¹⁹⁸ A bizonytalan és a biztos dátumokat külön-külön és együttesen is vizsgálva az az általános kép alakult ki, hogy egy-egy év során arányos volt az adományozás megoszlása. Emellett azért néhány érdekes jelenségre szeretném felhívni a figyelmet. Modern gondolkodásunkban az egyházi év legfontosabb ünnepei a karácsony, a húsvét és a pünkösd, hiszen hétköznapi életünk ritmusát is ezek adják meg, hozzájuk igazodnak a tanszünetek, szabadságok. Az alamizsnaosztás intenzitásában az általam vizsgált években ezek az ünnepek egyáltalán nem jelentettek kiugró időszakot. Ezzel szemben tavasszal, február–márciusban, és nyár végén, augusztus–szeptemberben figyelhető egy-egy olyan időszak, amikor visszatérően ugyanazokon az ünnepeken osztottak alamizsnát a püspökség kormányzói. Előrebocsátható, hogy ez a két periódus a Jézus életútjának, feltámadásának ünnepein túl zömmel a Mária-kultusz jeles napjai köré szerveződött. Visszaültnék arra, hogy ezek azok az ünnepek, amelyek előtt napokon keresztül készültek az iskolások az énekes szolgálatra,¹⁹⁹ és ezzel összefüggésben jelennek meg az iskolások az ismétlődő adományosok között is. Az év többi hónapjában sokkal kevésbé lehet ismétlődő jelleggel ugyanazokhoz az ünnepekhez kötni az adományozást, sokkal inkább *ad hoc* jellegűnek, a mindenkori kormányzó lehetőségeitől, szándékaitól függőnek tűnnek. A liturgikus év elején a karácsony mellett a székesegyház védőszentjének, Szent János evangélistának az ünnepe élvezett kitüntetett figyelmet a liturgiában,²⁰⁰ kegyességben viszont csak Bakóc idején kapcsolható ehhez a naphoz rendszeres adományok.²⁰¹ Lardi minden évben január 5-én elkönyvelte az *offertorium crucis* nevű adományt, kínosan ügyelt arra, hogy minden alkalommal meg is jegyezze, hogy

¹⁹⁸ Egy példa a sok közül: 1508. augusztus 28-án, Egerben jegyezte fel Lardi az alábbiakat: „Notavi hic vel notabo aliqua, que exposui elapsis temporibus etc., dum fui Vienne, tempore elapso dedi Lodovico Compagnio pro suis necessitatibus fl. unum.” Ebből a bejegyzésből biztosan annyit tudunk, hogy Lardi augusztus 28-án már Egerben volt, de a továbbiakban részletezett kiadások esetében ez csak a könyvelés dátumát jelentette. E. Kovács 1992: 316–317.

¹⁹⁹ Békefi 1910: 278.

²⁰⁰ Dobszay 2000: 285.,

²⁰¹ Kandra 1888: 360., 414.

az elvárásoknak megfelelően cselekedett (*ut mos est, ut moris est*), noha a felajánlások összege évről évre csökkent (1 forintról 15 dénárra).²⁰² Érezhetően ez az adomány kívül esett a komfortzónáján, hiszen minden évben hangsúlyozta, mintegy üzente urának, hogy itt ez a szokás. Valóban, már Galeotto Marzio is kuriózumként emlegette a magyarok vízkereszt-i szokásait, amikor is a papok miseruhában járták a házakat, maguk előtt keresztet tartva, mintegy a befogadását kérve, és egyúttal adományokat is gyűjtöttek.²⁰³ A káptalani statútumok is egyértelműen nyilatkoznak a vízkereszt-i adományról. A váradi statútum szerint a vízkereszt vigíliáján a püspök vagy a famíliája által a keresztre tett adományok a napi osztalékba számítottak bele.²⁰⁴ Esztergomban vízkeresztkor a főpapi *curiában* tett felajánlások hasonlóan a váradi gyakorlathoz az egész káptalant illették, míg az egyéb adományokat az aznap szolgálatot végző prebendáriusok között osztották szét.²⁰⁵ Ezek alapján Lardi valóban a püspök kötelességének tett eleget január 5-én, és ezzel együtt vízkereszt napján is minden évben támogatta az iskolásokat és szegényeket. Február 2-vel, Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepével kezdődött egy, az adományozások szempontjából intenzív időszak, amely természetesen a böjtöt is magába foglalta, és a szegények és iskolások gyámolításán túl ekkor kaptak ismétlődő jelleggel a különböző szerzeteskolostorok is alamizsnát, amint fentebb már bemutattam. Hasonlóan intenzív időszak a Havas Boldogasszonytól (aug. 5.) Szent Mihályig (szept. 29.) tartó majd két hónap. Ennek az időszaknak a ritmusát a Mária-ünnepek és Szent István király ünnepe adja, amelyek a püspök személyétől függetlenül fontos szerepet kaptak a liturgiában is, és a kegyes érdemszerzésben is. Feltűnő, hogy a húsvét, az Úrnapja, mindenszentek jelentéktelen szerepet töltöttek be a püspöki adakozásban. Talán összefüggésbe hozható ez a jelenség a konfraternitások tevékenységével? Az ünnepélyes misék, az úrnap-i körmenet alkalmával lehetősége nyílt a laikus és klerikus résztvevőknek is az irgalmasság gyakorlására, valamint az egri társulat a szabályzata szerint mindenszentek másnapján vendégelte meg a szegényeket, amint fentebb bemutatam. Amennyiben helyes a feltételezésem, a különböző egyházi testületek közötti együttműködés, akár munkamegosztás sejthető itt, amelynek célja a folyamatos érdemszerzés keretein belül a rászorulóknak rendszeres segélyezése volt. A rendszeresen visszatérő ünnepekhez köthető pénzadományoknak (kivéve a bortizedből juttatott bort) a kedvezményezett csoportjai a szegények és az iskolások voltak, elvértve akadtak közöttük szerzetesek. A szerzetesi közösségek számára a célzott és alkalmi jellegű adományok alig-alig köthetők a legjelentősebb ünnepekhez. Meg kell még említeni olyan ünnepeket, amelyek vagy Bakóc, vagy Estei Hippolit adminisztrációja számára voltak fontosak. Bakóc idején évente október 21-én osztottak alamizsnát a bortizedből többek között az arra érdemesített szerzeteseknek. Valószínűleg nem véletlen, hogy ezen a napon ünnepelték a tizenegyezer

²⁰² E. Kovács 1992: 182., 249., 309.

²⁰³ Kardos 1977: 88–89.

²⁰⁴ Bunyitay 1886: 60.

²⁰⁵ Kollányi 1901: 32–33.

szűz mártíromságát, közülük kettőnek a fejereklyéjét a székesegyházban őrizték, így ezekben az években a misén éneklő iskolások és a szegények is alamizsnában részesültek.²⁰⁶ A *captatio benevolentiae* egyik kifinomult formája, hogy az ura egészségéért célzatosan osztott alamizsnákon túl Lardi minden évben augusztus 13-án, Szent Hippolit napján osztott adományt a szegényeknek és az iskolásoknak. Mivel Hippolit pápa napja a magyar liturgiában nem volt sem *colendum*, sem tabulált ünnep, így az aznapra eső, az Úr színeváltozásának nyolcadnapi miséjén részt vevő iskolások és az ott jelen lévő rászorulóknak élvezhették Lardi egyébként nem túl bőkezű figyelmét (1503: 16 dénár, 1507: 12 dénár, 1508: 87 dénár).²⁰⁷

	1493	1495	1496	1503	1507	1508
Karácsony (dec. 25.)	+				+	
Szt. János evangélista (dec. 27.)	+	+		+		
Vízkereszt (jan. 6.)				+	+	+
Nagyböjt	+			+	+	+
Gyertyaszentelő Boldogasszony (febr. 2.)	+			+	+	+
Gyümölcsoltó Boldogasszony (márc. 25.)	+			+	+	+
Pünkösöd				+	+	
Szentháromság (pünkösöd után az 1. vasárnap)	+			+	+	
Szent János (jún. 24.)	+	+				
Sarlós Boldogasszony (júl. 2.)	+					+
Apostolok oszlása (júl. 15.)		+			+	
Szent Hippolit (aug. 13.)				+		+
Havas Boldogasszony (aug. 5.)		+			+	
Nagyboldogasszony (aug. 15.)				+	+	
Szent István király (aug. 20.)	+				+	+
Kisboldogasszony (szept. 8.)	+	+			+	+
Szent Mihály (szept. 29.)				+	+	
Tizenegyezer szűz (okt. 21.)	+		+			

Az alamizsna ünnepek szerinti megoszlása

A számadáskönyvek alamizsnára vonatkozó adatainak vizsgálata nagy vonalakban egy kiegyensúlyozott képet mutat az egész korszakban, évenkénti bontásban közel állandó intenzitású, arányos eloszlású, az egész periódusra vonatkoztatva egy enyhén emelkedő intenzitású jótékonytságot figyelhetünk meg. Azonban a részleteket vizsgálva jóval differenciáltabb kép bontakozik ki előttünk. Ugyan a kérdéssel foglalkozó a számadáskönyvi adatcsoport a teljes számadásokhoz képest igen

²⁰⁶ Kandra 1888: 371., 377., 436.

²⁰⁷ E. Kovács 1992: 197, 266., 317.

csekély, de alkalmas arra, hogy megállapításokat tegyünk a könyvelés, a püspöki udvar működése, a (jóság)kormányzók feladatai, a velük szemben támasztott elvárások vonatkozásában. Viszont ezek a bejegyzések nem alkalmasak az alamizsnások (akár a hétköznapi létfenntartást, akár a jutalmazást szolgálták az adományok) megismerésére, hiszen őket az adományozók szemüvegén keresztül látjuk, akiket valójában az érdemszerzés motivált. Ezen típusú forrásból a szegénység fogalma sem társadalmi, gazdasági szempontból nem értelmezhető. Megfordítva a kérdést, az számított szegénynek, akit a környezete alamizsnára érdemesnek tartott. Ezzel szemben az adományozók szándékai állnak előttünk világosabban. Az enyhén növekvő tendencia mögött a könyvelési technikának és a gubernator feladatainak a változását kell keresnünk. Ősi György elsődleges feladata az egri püspöki udvar és a püspöki birtokok és bevételek igazgatása volt, ritkán hagyta el székhelyét, az ő könyvelése deklaráltan Bakóc utasításain alapult. Taddeo Lardi viszont nemcsak a püspöki jóságok, bevételek és az udvar igazgatását kapta feladatául, de gyakran kellett ura érdekeit is képviselnie akár az udvarban, akár az országgyűléseken. Ugyan egyéltelmű, de sokkal általánosabb érvényű instrukciókat kaphatott, amelyek jobbára a bevételekre összpontosítottak, a püspöki udvar hétköznapi és kevésbé hétköznapi ügyeiben saját magára, a tapasztalataira, illetve segítőire támaszkodhatott. Ebből is, és a ferrarai könyvelést egy bizonyos mértékig figyelembe vevő elvárásból is táplálkozott az a könyvelési gyakorlat, hogy a püspöki udvar különböző tisztviseleik kiadási feljegyzéseit összesítve a korábbiaknál jóval részletesebb számadáskönyvek keletkeztek, amelyek az általam vizsgált kérdésben az alamizsnaosztások nominális növekedését adták. Másrésztől viszont összecszerűen egy jelentős csökkenés mutatható ki. 1493-ban 23 forint 39 dénárt, 1495-ben 27 forint 58 dénárt, 1503-ban 9 forint 75 dénárt, 1507-ben 16 forint 83 dénárt, 1508-ban 13 forint 50 dénárt fordított a püspöki udvar jótékony célra. A 90-es évek ritkábbnak tűnő, de összességében bőkezűbb adományai mögött a püspök jól átgondolt tervei sejlenek fel. A Bakóc által elrendelt támogatások anyagilag legjelentősebb tételeit az általa kedvelt kolostorok kapták, amely esetben valószínűsíthető, hogy a kegyes célok mellett a saját birtokszerzési terveinek szolgálatába állította a püspöki feladataiból fakadó adományozási kötelezettségeit is. Ugyanakkor ezek az adatok alátámasztják azon korábbi megállapításaimat is, hogy Lardi inkább alkalmi jelleggel adományozott, egyre több alkalommal ugyan, de csekély összegeket. Kormányzóságának a sikerességét lemérhetjük az általa tett adományokon is. Sikerült megtalálnia az egyensúlyt a püspök kötelességei látszatának megőrzése és a kiadások lefaragása között. Hiszen legfontosabb feladata ura képviselete, jó hírének fenntartása és ezzel együtt a bevételek maximalizálása volt. Lardi hosszú magyarországi tartózkodásának, a helyi viszonyok ismeretének és jó kapcsolatainak köszönhető Bigo Compagni megállapítása a kormányzóról, ami noha kissé túlzó lehet, de mindenképpen alátámasztja, hogy mindig ura volt a helyzetnek: „a kormányzót úgy imádják, mint egy istent.”²⁰⁸

²⁰⁸ 1507. június 15. ASMo ASE Amb. Ungh. b. 4/2.3., Vestigia Infocus 1739., MNL OL DF 294800. „el signore governatore che adorato como un dio”.

FORRÁSOK

- MNL OL DL – DF: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Levéltár – Diplomatikai Fényképtár
ASMo ASE: Archivio di Stato di Modena Archivio Segreto Estense
Amb.Ungh.: Ambasciatori Ungheria
AdP: Amministrazione dei Principi

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balanyi György 1953: Középkori magyar Úrnapok. *Vigilia* (18.) 6. 292–299.
Balassa Iván 1969: Adatok az egri szabó céh történetéhez. *Az Egri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensis* 249–267.
Balogh Jolán 1956: La capella Bakócz. *Acta Historiae Artium* (3.) .
Bárány Attila Pál 2002: „Von Rittern zu Magnaten. Aufstieg ins Baronat im spätmittelalterlichen Ungarn: das Beispiel der Pálóci”. *East Central Europe/L’Europe du Centre-Est* (29.) 1-2. 213–221.
Barcsay Amant Zoltán 1938: *Eger vár és város régi ábrázolásai (1597-1900)*. I. kötet. Az egri várásatás és vármúzeum, Eger.
Batthyány Ignác 1827: *Leges Ecclesiasticae Regni Hungariae Et Provinciarum Adiacentium*. 3. kötet. Gyulafehérvár.
Békefi Remig 1910: *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*. Budapest.
Berkovits Ilona 1941: La pietra sepolcrale di un umanista ferrarese a Cassovia. *Corvina* (4.) 12. 164–174.
Bónis György 1973: Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korában és a Beneéthy-formuláskönyv. *Levéltári Közlemények* (44–45.) 89–101.
Bónis György (szerk.) 1997: *Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bírászkodás történetéhez a középkori Magyarországon*. (ACTA JURIDICA ET POLITICA Tomus LI.) Fasciculus 1. kötet. Szeged.
Breznay Imre 1934: *Eger a XVIII. században*. 2. kötet. Eger.
Bunyitay Vince 1886: *A váradi káptalan legrégebbi statutumai*. Nagyvárad.
Byatt Lucy 1993: Ippolito I d’Este. In: *Dizionario Biografico degli Italiani*. 43. kötet.
Catalano Michele 1930: *Vita di Ludovico Ariosto ricostruita su nuovi documenti*. I. kötet. Olschki, Genf.
de Cevins Marie-Madeleine 2003a: *Az Egyház a késő-középkori magyar városokban*. Szent István Társulat, Budapest.
de Cevins Marie-Madeleine 2003b: A szegények és a betegek gondozása a középkor végi magyar városokban. *Korall* 47–74.
Dobszay László 1995: „Pueri vociferati.” Gyermekek az egri székesegyházban. *Magyar Egyházzene* (III.) 2. 155–162.
Dobszay László 2000: *Liber Ordinarius Agriensis (1509)*. (Musica Danubiana Subsidia 1.) Budapest.

- Domokos György 2015: A pestis és a gepárd: Ercole Pio, Estei Hippolit egy ügynökének beszámolója Magyarországról, 1508–1510. In: *Vestigia. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban*. PPKE BTK, Piliscsaba, 185–196.
- Domokos György 2019: *A Jámbor Herkules. Estei Hippolit bíboros egri kormányzója, Ercole Pio beszámolója Magyarországról 1508–1510*. Balassi, Budapest.
- Domokos György – Erős Katalin M. Renáta 2018: Ercole Pio és az egri székesegyház építésének ügye. In: Horváth István (szerk.): *Fejezetek az ezer éves egri egyházmegye történetéből*. (Egri Érseki Gyűjtemények Kiadványai.) Eger, 21–47.
- Eröss Katalin Renáta 2020: A középkori Krisztus Teste társulatok néhány jellemző vonása. *EUCHARISZTIA ÉS ÚRVACSORA A MAGYARORSZÁGI VALLÁSI KULTÚRÁBAN* (2.) 9–20.
- Fedeles Tamás 2007: Vallásos áhítat, közösségtudat, reprezentáció : a késő középkori körmenetek főbb jellemzői. *Aetas* (22.) 3. 59–82.
- Fejér Georgius 1832: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. (VIII.) 3. kötet. Buda.
- Fodor László 1986: Rövid összefoglalás az almárvölgyi kolostor feltárásáról. *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* (24.) 36–40.
- Fraknói Vilmos 1888: Bakocs Tamás prímás birtokszerzeményei. *SZÁZADOK* (XXII.) 97–126.
- Fügedi Erik 1972: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. *SZÁZADOK* (102.) 1. 69–96.
- Horváth Richárd 2015: Legendás várak nyomában. In: C. Tóth Norbert – Neumann Tibor (szerk.): *Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországról*. (Magyar Történelmi Emlékek.) MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 235–271.
- Ipolyi Arnold – Fejérpataky László (szerk.) 1887: *Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tizedszedők számadásai. 1281–1375*. (Monumenta Vaticana Hungariae I.) 1. kötet. Budapest.
- Kakucs Lajos 2003: Szent Jakab emlékhelyek Magyarországon. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* (3-4.) 151–193.
- Kandra Kabos 1888: *Bakócs-kódex. Bakócs Tamás egri püspök számadó-könyve 1493-6. évekről*. (Adatok az egri egyházmegye történelméhez.) 2. kötet. Szolcsányi Gyula Bizománya, Eger.
- Karácsonyi János 1922: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Kardos Tibor 1977: Galeotto Marzio. In: Kardos Tibor (ford.): *Galeotto Marzio: Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*. Ford. Kardos Tibor. Helikon, Budapest, 111–115.
- Kertész Róbert 2015: A középkor végi Szolnok és méltatlanul elfeledett földesura: Pálóci Imre. *TISICUM a Jász-Nagykun-Szolnok megyei múzeumok évkönyve* (XXIV.) 245–293.
- Kollányi Ferenc 1901: *Visitatio Capituli E. M. Strigoniensis Anno 1397*. Budapest.
- Kovács Béla 1965: Eger középkori utcái. *Az Egri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensi* 73–93.

- Kovács Béla 1966: Elpusztult középkori kolostorok Heves megyében. *Az Egri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensi* 71–97.
- Kovács Béla (szerk.) 2005: *Az egri káptalan Szent János könyve*. (Az egri egyházmegye történetének forrásai 5.) Heves Megyei Levéltár, Eger.
- Kovács Béla 2006: *Agria recuperata. A töröktől visszafoglalt Eger újjáépítésének első éve*. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 13.) Eger.
- E. Kovács Péter 1992: *Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei (1500-1508)*. Heves Megyei Levéltár, Eger.
- E. Kovács Péter 2008: Léhűtők Egerben. Mindennapi élet Estei Hippolit egri püspök udvarában. In: *Memoria rerum – Tanulmányok Bán Péter tiszteletére*. Eger, 157–178.
- Kristóf Ilona 2018a: Az egri püspöki udvar a 15-16. század fordulóján. In: Horváth István (szerk.): *Fejezetek az ezer éves Egri Egyházmegye történetéből*. (Egri Érseki Gyűjtemények Kiadványai ; 1.) Egri Érseki Vagyonkezelő Központ, Eger, 15–30.
- Kristóf Ilona 2018b: I rapporti tra Tamás Bakóc ed Ippolito d'Este. *VERBUM: ANALECTA NEOLATINA* (19.) 1–2. 201–220.
- Kristóf Ilona 2019: Bortizedbérlok a késő középkori egri számadáskönyvekben. *ACTA UNIVERSITATIS DE CAROLO ESZTERHÁZY NOMINATAE: SECTIO HISTORIAE* (Tom. XLVI.) 221–237.
- Kristóf Ilona 2020: „Nostro protectore e benefactore singulare”. Bakóc Tamás és Estei Hippolit kapcsolata (1496-1520). In: Domokos György – W. Somogyi Judit – Szovák Márton (szerk.): *Italianista tanulmányok a magyar humanizmus és a tizenöt éves háború idejéről*. (Vestigia ; 3.) Balassi Kiadó, Budapest, 66–82.
- Kristóf Ilona 2021: UTAZÁS ITÁLIÁBA 1501 NYARÁN. EGY SZÁMADÁSKÖNYV TANULSÁGAI. In: Pap József – Verók Attila (szerk.): *Akit Clió elbűvölt. In honorem Romsics Ignác*. EKE Líceum Kiadó, Eger, 187–209.
- Kubinyi András 1999: Orvoslás, gyógyszerészek, fürdők és ispotályok a késő-középkori Magyarországon. In: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. (METEM könyvek 22.) METEM, Budapest, 253–269.
- Kubinyi András 2000: *VÁROSFEJLŐDÉS ÉS VÁSÁRHÁLÓZAT A KÖZÉPKORI ALFÖLDÖN ÉS AZ ALFÖLD SZÉLÉN*. (DÉL-ALFÖLDI ÉVSZÁZADOK 14.) Szeged.
- Kubinyi András 2004: Ispotályok és városfejlődés a késő középkori Magyarországon. In: *Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 187–195.
- Kuffart Hajnalka 2018: *Modenában őrzött esztergomi számadáskönyvek és az esztergomi érsekség udvartartása*. PhD. Budapest.
- Laczlavik György 2003: Estei Hippolit. In: Beke Margit – Adriányi Gábor – Mudrák Attila (szerk.): *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szent István Társulat, Budapest, 222–228.
- Lombardus Petrus 1971: *Sententiae in IV libris distinctae*. III. kötet. Collegium S. Bonaventurae, Quaracchi.
- Lukacsics József (szerk.) 1938: *XV. századi pápák oklevelei*. (A Római Magyar Történeti Intézet kiadványai 2. (Olaszországi magyar oklevéltár).) 2. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

- Majorossy Judit – Szende Katalin 2008: Hospitals in Medieval and Early Modern Hungary. *Hospitals and Institutional Care in Medieval and Early Modern Europe* 409.
- Mályusz Elemér (szerk.) 1958: *Zsigmondkori oklevéltár*. (Forráskiadványok 4. II. [1400-1410].) Második rész (1407-1410). kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mezey László 1979: *Deákság és Európa. irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mihalik Béla Vilmos 2014: Rácok, hajdúk, újkeresztények Egerben (1687-1699). In: Kántor Balázs – Mihalik Béla Vilmos – Zarnóczki Áron (szerk.): *Tanulmányok Badacsonyból*. 2. kötet. Fiatal Levéltárosok Egyesülete, Budapest, 53–61.
- Neumann Tibor 2011: Győr és Eger között. Egy püspöki áthelyezés története. In: C. Tóth Norbert – Cabello Juan (szerk.): *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére*. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Múzeumok Igazgatósága, Nyíregyháza, 357–366.
- Neumann Tibor 2012: Drágfi Bertalan politikai szerepe II. Ulászló király idején. *A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század) (277.)* 213–237.
- Nováki Gyula – Sárközy Sebestyén – Feld István 2007: *BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYE VÁRAI AZ ŐSKORTÓL A KURUC KORIG*. (BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYE RÉGÉSZETI EMLÉKEI 5.) Castrum Bene Egyesület – Herman Ottó Múzeum, BUDAPEST–MISKOLC.
- P. Kovács Melinda 1996: Malmok az egri völgyben a 16. század végéig. *Archívum – A Heves Megyei Levéltár közleményei* (14.) 39–53.
- Pásztor Lajos (szerk.) 2000: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*. METEM, Budapest.
- Rákóczi Gergely 2020: *Mozaikok Eger történetéből Régészeti adatok a város középkori és kora újkori történetéhez*. Budapest.
- F. Romhányi Beatrix 2008: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon [Monasteries and Collegiate Chapters in Medieval Hungary]*. Arcanum, Budapest.
- F. Romhányi Beatrix 2014: Késő középkori számadáskönyvek, a kolulórendi kolostorok gazdálkodásának tükröi. In: Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél (szerk.): *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. II. kötet. Budapest–Debrecen, 837–855.
- Sanudo Marin (szerk.) 1879: *I Diarii di Marino Sanuto (1496–1533) dall'autografo Marciano Ital. Cl. VII Cod. CDXIX–CDLXXVII*. Visentini, Venezia.
- Solymosi László 1992: Az egri káptalan dékánválasztási statútumai a XV. századból. *Levéltári Közlemények* (63.) 1-2. 137–156.
- Somogyi Zoltán 1941: *A középkori Magyarország szegényügye*. (PALAESTRA C A L A S A N C T I A N A P I A R I S T Á K DOKTORI ÉRTEKEZÉSEI AZ 1932. ÉV 37.) Budapest.
- Sugár István 1965: Az egri melegvízű fürdők története I. (1448–1790). *Agria – Az Egri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensis Az Egri Múzeum Évkönyve* 119–145.
- Sugár István 1984: *Az egri püspökök története*. Szent István Társulat, Budapest.
- Teke Zsuzsa 2011: Egy firenzei kereskedőtársaság áru- és pénzhitelei a Jagelló kori Magyarországon. *Numizmatikai Közlöny* (110–112.) 133–139.

- Theiner Augustinus 1859: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. (1, Ab Honorio PP. III. usque ad Clementum PP. VI. 1216-1352.) 1. kötet. Roma.
- C. Tóth Norbert 2015: Az egri káptalan archontológiája 1387–1526. *TURUL* (88.) 2. 48–72.
- C. Tóth Norbert 2017: *Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig*. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai, Források, feldolgozások 27.) Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr.
- C. Tóth Norbert 2019: *Az esztergomi székes- és társaskáptalanok archontológiája. 1100–1543*. (Subsidia ad Historiam Medii Aevi Hungariae Inquirendam.) Budapest.
- C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás 2016: *Magyarország világi archontológiája, 1458–1526*. (Magyar Történelmi Emlékek – Adattárak.) I. Főpapok és bárók. kötet. MTA BTK TTI, Budapest.
- Tringli István 2011: Sátoraljaújhely egyházai a reformáció előtt. In: C. Tóth Norbert – Cabello Juan (szerk.): *Erősségénél fogva várépítésre való / Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére*. (A Jósza András Múzeum kiadványai 68.) Nyíregyháza, 377–397.

MAKAI JÁNOS

A HAGYOMÁNYOK ÁPOLÁSA AZ EGRI FŐISKOLA FÖLDRAJZ ÉS TÖRTÉNELEM TANSZÉKEIN

Városunk tanárképző főiskolájának elődjét 1948-ban Debrecenben kezdték megszervezni, de az oktatás 1949 októberétől Egerben folytatódott.¹ Az intézmény vezetői, dolgozói, illetve történetének kutatói így két dátumhoz is igazíthatták/igazíthatják az évfordulós megemlékezéseket. Ez a tanulmány nem a főiskolai szintű ünnepeket, kiadványokat vizsgálja, hanem azt, hogy az érintettek (a tanszékek, oktatók, hallgatók) hogyan viszonyultak a földrajz és a történelem szak múltjához.

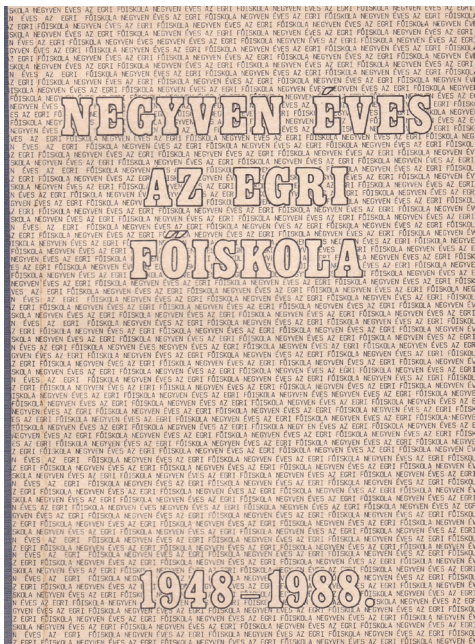
A két tanszék helyzete az 1980-as évek második felében

A szerző ismeretei szerint 1988 őszén, a negyvenéves évforduló alkalmából jelent meg az első olyan kiadvány, amely a főiskola tanszékeinek, illetve szakjainak helyzetét mutatta be.² A kötetből egyértelműen nem derül ki, csak feltételezhető, hogy az adatok az 1987–1988-as tanévre vonatkoznak. Ebben a szerény kivitelezésű, sokszorosítással készült könyvben Bodnár László tanszékvezető főiskolai tanár foglalta össze a Földrajz Tanszékkel kapcsolatos tudnivalókat. Megállapításai közül az alábbiakat érdemes kiemelni: az oktatás földrajz–testnevelés, földrajz–rajz és földrajz–biológia szakon folyt, és évente mintegy 50 hallgató fejezte be tanulmányait. A végzetek az általános iskolákon kívül középiskolákban, sőt más intézményekben is elhelyezkedtek. Mivel az 1980-as években a tanszék generációváltást élt át, az oktatók átlagos életkora 37 év volt. A tanszékvezető mellett Tóth Géza főiskolai docens, Roncz Béla, Pozder Péter, Mosolygó László főiskolai adjunktus, Bárdosné Greskovits Zsuzsanna és Sándor József főiskolai tanársegéd, továbbá Király Etelka adminisztrátor és Kis Sándorné technikus alkotta az oktatási egység személyi állományát. Bodnár László úgy vélekedett, hogy az oktató-nevelő munkára termékenyítően hat a Földrajz Tanszéken folyó tudományos munka, melynek szakmai és tantárgy-pedagógiai eredményei beépülnek az előadások, szemináriumok és gyakorlati foglalkozások anyagába. Ezt követően ismertette a rutinosabb oktatók kutatási témáit. Kitért azokra a rendezvényekre, amelyek az oktatási egység tanárai és a hallgatói vettek részt, végül pedig felsorolta az oktatók tanórán kívüli elfoglaltságait, megbízatásait.³

¹ Bartók–Makai–Nagy A. 2019: 111–112.

² Nagy J.–Fekete–Pelle (szerk.) 1988.

³ Bodnár 1988: 50–60.

1. kép: A főiskola tanszékeinek helyzetét bemutató, 1988-ban megjelent kiadvány borítója. Forrás: Történelemtudományi Intézet

A különböző elnevezésekkel illetett Történelem Tanszékkel kapcsolatos információkat Nagy József tanszékvezető főiskolai tanár foglalta össze. Rámutatott, hogy a történelem szakkal a magyar, orosz, ének-zene és népművelés szakokat lehetett párosítani, s megadott két statisztikai adatot, melyek szerint az 1986–1987-es tanévben a tanszék 328 nappali és 210 levelező hallgató oktatását látta el. Az 1987–1988-as tanévben az oktatási egységnek a tanszékvezetőn kívül hét, teljes óraszám-ban foglalkoztatott tanára volt: Kaló Ferenc főiskolai docens, Kozári József,

Feketéné Cselényi Zsuzsanna, Kriston Pál és Csesznokné Kukucska Katalin főiskolai adjunktus, Bozsik Rafael és Makai János főiskolai tanársegéd. Az ügyintézői és tanszéki könyvtárosi munkát Szabó Gyuláné látta el. Nagy József szerint az oktatók mindenkor fontosnak tartották szűkebb hazánk, Heves megye és Eger történetének kutatását, de a helyzetértékelést megelőző években változás következett be a kutatási profilban. A nyolc fő közül azonban négy továbbra is helyi témával foglalkozott, konkrétan a megye 19. századi történetének kérdéseivel. A tanszékvezető fontosnak tartotta a hallgatók tudományos tevékenységét is. Megemlítette, hogy évente 15–20 aktív tag dolgozik a történelem TDK-ban, s ők nemcsak a szakdolgozatírásig jutnak el, hanem eredményesen szerepelnek az OTDK rendezvényein, továbbá a megkezdett tudományos munkát többségük tovább folytatja a főiskola elvégzése után is. Nagy József szintén teret szentelt kollégái egyéb megbízatásainak, s azt állapította meg, hogy a tanszék 8 oktatójának 14 főiskolai és főiskolán kívüli funkciója van.⁴

Nagy változások 1991 és 2001 között

A Földrajz Tanszék évtizedekig a Liceum tornyában működött. A nagy múltú, 50 férőhelyes, 100-as számú előadót úgy rendezték be, hogy az előadásokhoz, gyakorlatokhoz az akkori körülményeknek megfelelően biztosítsák a feltételeket.

⁴Nagy J. 1988: 141–145.

Az 1970-es években a terem a 11-es (XI-es) sorszámot viselte.⁵ 1991-ben a tanszék a Líceum tornyából az Almagyar-dombra, a főiskola Leányka úti, újonnan épült, D jelű épületébe költözött. A régi hely a fejlesztésnek, laborkiépítésnek, az új oktatók elhelyezésének igényeit már nem tudta kielégíteni. A D épületben az oktatók megnyugtatóbb körülmények közé kerültek, 2-3 fő kapott egy-egy tanári szobát. A laborok kialakítását viszont csak kisebb átalakításokkal sikerült megvalósítani, mivel az oktatási egység rendelkezésére átadott helyiségeket eredetileg a nyelvi képzés céljaira tervezték.⁶

2. kép: Az Eszterházy Károly Főiskola D épülete az 1990-es években. Forrás: EKKE Fotótár

1992 nyarán Nagy József, a Történelem Tanszék vezetője és Kaló Ferenc, az Egyetemes Történeti Szakcsoport vezetője az oktatók nevében azt javasolta Orbán Sándor főigazgatónak, hogy az akkori szervezeti egység 1992. szeptember elsejével váljon ketté. A kérdés ezután viszonylag gyorsan megoldódott, mivel a főiskola szenátusának 1992. októberi határozata alapján 1993. január 1-től létrejött a Magyar Történeti és az Egyetemes Történeti Tanszék. A Magyar Történeti Tanszéket megalakulásakor Nagy József főiskolai tanár vezette, az Egyetemes Történeti Tanszék élére pedig Kaló Ferenc főiskolai docens került. A személyi állomány intézményi szinten erősnek számított, a távlati cél, az egyetemi szintű oktatás megvalósításához azonban a minősítettség még nem volt elegendő.

⁵ Bodnár 2009: 32.

⁶ Pozder 2009: 35.

A szervezeti átalakulást követően a munkakörülmények javultak. Az Egyetemes Történeti Tanszék oktatói 1994-ben a Líceum (mostani számozás szerinti) 324-es terméből a II. emelet délkeleti sarkán elhelyezkedő könyvtári raktárból kialakított három tanári szobába költözhettek, míg Szabó Gyuláné ügyintéző az egykori feldolgozó helyiséget vehette birtokba. Ha a szerző memóriája nem csal, a fenti változásokkal egy időben Nagy József tanszékvezető az egykori könyvtárigazgatói szobába (a jelenlegi 321-esbe) tette át a székhelyét, s ezáltal az oktatói helyiségek száma az egységek között arányosan (3-3) oszlott meg. Ez még akkor is tisztességes elhelyezést jelentett, ha figyelembe vesszük, hogy a következő években nőtt a főállásúak létszáma, illetve a mellékállású oktatókról is gondoskodni kellett.⁷

Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskolán az 1990-es évek második felében már olyan lépések történtek, amelyek előkészítették az egyetemmé válást. A 1997 októberében a Főiskolai Tanács támogatta négy egyetemi szak, köztük a történelem indításának tervét, s ezzel összefüggésben új szervezeti egységek létrehozásáról döntött. Így jött létre a Történeti Segédtudományok Tanszéke is. További négy év múlva összesen öt történelem tanszék működött. Közben intézményi szinten is jelentős szervezeti változások zajlottak. 1998-ban a főiskolán kvázi karokként működő fakultások alakultak. A három fakultáson belül hat új intézet és tizenhárom új tanszék jött létre. Ezek az újítások a történelem szakos képzést végző oktatókat is érintették. A Bölcsészettudományi Fakultás vezetője Kaló Ferenc főigazgató-helyettes lett. A frissen megszervezett Történelemtudományi Intézet Gebei Sándor irányításával a Magyar Történeti (Történelem) és az Egyetemes Történeti Tanszékeket, valamint a Történeti Segédtudományok Tanszékét foglalta keretbe. Az 1990-es évek végére a minősítettségi mutatók jelentős javulása miatt a Történelemtudományi Intézet egyetemi szintű képzésre esélyes egységgé lépett elő, sőt 2001-ben – a főiskola történetében elsőként – meg is szerezte azt. A magasabb szintű képzést engedélyező határozat a főiskola vezetésének hathatós támogatásával és erős szakmai ellenszélben született meg. A nagy eredmény azonban aligha lett volna elérhető Gebei Sándor egyetemi tanár, szakfelelős töretlen hite, hihetetlen munkabírása és szinte minden részletre kiterjedő szervező tevékenysége nélkül.⁸

Névadó ünnepek

Mindkét oktatási egység ikonikus személyiségekkel, tudós tanárokkal büszkélkedhet. Közülük kettőről előadótermet neveztek el. Udvarhelyi (Kendoff) Károly (1903–1992) a magyar földrajztanítás kiemelkedő egyénisége volt. A Székelyföldön született, tanítói képesítését Kolozsváron, földrajz–biológia–kémia–testnevelés szakos tanári oklevelét Budapesten szerezte meg. 1924-től Mátészalkán polgári iskolában, 1929-től a Budapestről Szegedre telepített Polgári Iskolai Tanárképző

⁷ Makai 2020: 52–54.

⁸ Makai 2020: 53, 60, 64.

Főiskola gyakorlóiskolájában tanított. Az utóbbi helyen földrajzból szakvezető tanár volt. Már a szegedi időszakában módszertani jellegű publikációi jelentek meg. A *Földrajztanítás a cselekvő iskolában* című, 1934-ben kiadott könyvében összegezte azokat a tapasztalatokat, amelyeket kísérleteiből, gyakorlati munkájából leszűrhetett. 1948-ban megbízást kapott a Debreceni Pedagógiai Főiskola Földrajz Tanszékének vezetésére, 1949-ben pedig az intézménnyel együtt Egerbe költözött. A Líceumban már az 1950-es évek elején biztosítani tudta az oktatás számára szükséges felszerelést. A földrajztanítás terén tevékenysége országos jelentőségű volt. Az általános iskolák földrajztankönyveinek többségét ő írta. Egerben több mint tíz éven át ő végezte a földrajz szakos hallgatók tanításra való felkészítését, irányította a szakvezető tanárok munkáját, és tartotta a módszertani előadásokat. Megírta *A földrajztanítás módszertana* című főiskolai jegyzetet, amelyben a földrajztanítás valamennyi problémájával foglalkozott. Az 1964-ben és a következő években forgalomba került, az 1962-ben életbe lépett reformtanterv által ösztönözött, társszerzővel írt füzetei még több lehetőséget adtak az önálló tanulómunkára. Udvarhelyi Károly 1941-ben egyetemi doktori minősítést szerzett, 1962-ben pedig a földrajztudomány kandidátusa lett. Ezt követően egyéb produktumok mellett ő szerkesztette és részben írta az 1968-ban megjelent, *Magyarország természeti és gazdasági földrajza* címet viselő tankönyvet. 1970-ben nyugállományba vonult, de munkáival továbbra is az általános iskolai földrajztanítás fejlesztését segítette. Hangoztatta, hogy a szülőföld, a lakóhely szeretetére kell nevelni a tanulókat, és a közvetlen környezet táguljon a haza megismerésére, szeretetére. Utólag is úgy nyilatkozott, hogy örül a pályaválasztásának.⁹

3. kép: Az Udvarhelyi Kendoff Károly Terem felirata a D épületben 2021-ben.

A szerző fotója.

Udvarhelyi Kendoff Károly főiskolai tanár 89 évet élt. Születésének 100. évfordulója alkalmából 2003-ban megemlékezést tartottak az Eszterházy Károly Főiskola D épületében. A Földrajz Tanszék alapítójának életútját és szakmai tevékenységének legjelentősebb állomásait Pozder Péter, az akkori tanszékvezető vázolta,

⁹Köves 1992: 101–103.

a visszaemlékezések után pedig Hauser Zoltán rektor és Orbán Sándor kari főigazgató leplezte le Udvarhelyi Kendoff Károly emléktábláját.¹⁰ A fenti rendezvényre, amely egyben előadóterem-avatás volt, a Földrajz Tanszék a földrajztanítás nagy alakjának három lányát is meghívta.¹¹

A 2003. november 19-én megrendezett ünnepségen az egykori tanszékvezető Katalin nevű lánya, aki maga is földrajtanár lett, egyebek mellett az alábbiakat fogalmazta meg: „1953–55-ben, az akkori Egri Pedagógiai Főiskola hallgatójaként minden előadása élmény volt számomra. Már félig felnőtt fejjel egy másik apát ismertem fel! A fogalmak, a folyamatok, összefüggések egyszerű, világos és pontos megfogalmazása könnyen megjegyezhetővé tette az anyagot. Színes, pontos szabadkézi táblai rajzai bámulatosak voltak. Magyarázataiból érezni lehetett a szeretetet Földünk és jelenségei iránt, valamint azt, hogy ezt szeretné hallgatóiban is felébreszteni... Mint tanárnő az ő könyveivel, munkafüzeteivel, transzparenszeivel és a Tőle tanult foglalkoztató módszereivel óráimat élvezetessé, eredményessé tudtam tenni magam és tanítványaim számára.”¹²

4. kép: Kiállítás a földrajz szakosoknak szánt pólókból az Udvarhelyi Kendoff Károly Terem előtti vitrinben. A szerző 2021-ben készült fotója.

A Történelem Tanszék korai időszakának meghatározó személyisége Szántó Imre tanszékvezető volt, aki másfél évtizedig (1950–1966) irányította az egység munkáját, és öt évig (1961–1966) az egész főiskolát is igazgatta. Egri éveinek

¹⁰ Emléktábla 2003: 3.

¹¹ Pajtókné (szerk.) 2009: 20.

¹² Farkas Lajosné 2013: 36–37.

eseménydús históriáját a Líceum Kiadó 2022-ben jelentette meg.¹³ A Szántó Imre távozása utáni évtizedekben Nagy József (1929–2013) vált az egri főiskolai történelem szak ikonikus alakjává. 1949-ben Debrecenben érettségizett, s Adler Miklós, Bihari József és Kálmánchey Zoltán is a tanára volt. Az utóbbiak az 1948 őszi megalakult pedagógiai főiskolán szintén tanítottak, és Nagy Józsefet ők győzték meg arról, hogy tanulmányait ott folytassa. Így nyert felvételt még Debrecenben az intézmény magyar–történelem szakára, de mivel közben minisztériumi döntés alapján a főiskolát Egerbe helyezték át, tanulmányait itt kezdte meg.¹⁴ Nagy József 1952-ben végzett,¹⁵ de már 1951. augusztus 1-jén Szántó Imre javaslatára a Történelem Tanszékre került gyakornokként. Az egységben az 1950-es évek elején kevesen dolgoztak, ezért egy-egy oktatónak a tantárgyakat váltogatva az ókortörténettől a legújabb kori magyar történelemig mindent kellett tanítania, vagyis nem lehetett egy korszakra specializálódni. Ő azonban ennek hasznát is látta, mert a korábbinál magasabb szinten volt kénytelen megismerni az egész történelmet. 1956–1958 között az Eötvös Loránd Tudományegyetemen elvégezte a történelem szakot, 1961-ben pedig doktorált, és tanársegédből adjunktus lett. A következő öt év tanári pályafutásának egyik legszebb időszaka volt, mert lehetősége nyílt a specializálódásra, s már csak újkori és legújabb kori magyar történelmet tanított. 1966-ban Szántó Imre a szegedi egyetem Középkori Magyar Történelmi Tanszékén folytatta munkáját, s az egri Történelem Tanszék vezetésével, főiskolai docensi beosztásban Nagy Józsefet bízták meg. Ezt a feladatot 1992-ig látta el, 1995-ig pedig a Magyar Történelmi Tanszék élén állt. 1966-tól 1984-ig Szűcs László mellett főiskolai igazgatóhelyettes, illetve főigazgató-helyettes is volt. Hat évig a nappali tagozat munkáját irányította, tizenkét évig pedig a levelező képzést és a tudományos munkát. 1971-ben kandidált, s ekkor kapta meg a főiskolai tanári kinevezést is. Pályája első évtizedeiben elsősorban Heves megye történetét tanulmányozta, majd az 1970-es években Eger múltjának feltárásával kezdett foglalkozni, s 1978-ban országos kiadónál, nagy példányszámban megjelent az *Eger története* című kötete, amely a város históriája iránt érdeklődők számára még mindig hasznos kézikönyv. Az 1980-as és 1990-es években érdeklődése a két világháború közötti, illetve az 1975 utáni agrártörténet felé fordult. Saját bevallása szerint ezt a sokirányú munkát csak úgy tudta eredményesen és hosszú időn keresztül ellátni, hogy mögötte egy szakmailag és pedagógiaileg jól képzett tanszéki gárda állt, amely különösebb irányítás nélkül is ismerte és végezte a feladatát. Tevékenységét felsőbb szinten is méltányolták: 1984 és 2002 között négy országos kitüntetést kapott. Miután 1984-ben lemondott a főigazgató-helyettesi posztról, több ideje jutott tanszéki kötelezettségeinek ellátására. 1996-ban vonult nyugdíjba, de azt követően is részt vett a főiskola és a tanszék életében.¹⁶

¹³ Szántó 2022.

¹⁴ Nagy J. 2003: 187.

¹⁵ Hauser–Kis–Tóth (prod.) 1999.

¹⁶ Nagy J. 2003: 187–188.

5. kép: A Nagy József Terem avatása 2014. december 19-én.

Forrás: Történelemtudományi Intézet

Nagy József nyugodt és derűs személyisége sok nehézségen átsegítette a Történelem Tanszéket. Az ő több évtizedes munkája is hozzájárult ahhoz, hogy a korábban általa vezetett oktatási egység – már intézetként – 2001-ben megkapta az egyetemi szakindítási engedélyt. Hat évtizedig (2012-ig) nemcsak oktatója és/vagy kutatója volt az intézménynek, hanem ő volt az egyetlen, aki személyes tapasztalatai és a források alapján átlátta az egri főiskola egész történetét, és arról publikációkat jelentetett meg. Egy évvel 2013-ban bekövetkezett halála előtt már nem járt be a Történelemtudományi Intézetbe, ekkor régi kollégái látogatták őt otthonában. Nagy József tekintélyes személyes könyvgyűjteménnyel rendelkezett, s kötetei jelentős részét az intézetre hagyta. 2014. december 19-én, miután a hagyatéka elhelyezésre került a Líceum 322-es termében, ugyanott ünnepségre került sor, amelyre az ifjabb Nagy József is meghívást kapott. A rendezvényen Pap József intézetigazgató emlékezett meg a történelem szakos képzés ikonikus alakjáról. Ezt követően a Makai János méltatta egykori tanárát és tanszékvezető elődjét, majd leleplezte azt a táblát, amely szerint a Líceum 319-es előadóterme Nagy József nevét viseli.

6. kép: Egyetemes történelmi szeminárium a Nagy József Teremben 2021. szeptember 28-án, a Covid-járvány alatt. A falon halványan az egykori tanszékvezető portréja látható.

Fotó: Szomszéd Márton

Jubileumi ünnepek és kötetek

A Földrajz Tanszék 2009. október 15–17-én ünnepelte az egri főiskolai képzés megindulásának 60. évfordulóját, egyúttal az oktatási egység 60. születésnapját. Október 15-én az intézmény Természettudományi Karának (TTK) C épületében színvonalas ünnepségre került sor, amelyet zeneszámok és fotók tettek még emlékezetesebbé. A főiskola vezetése nevében Mátyás Ferenc tudományos és nemzetközi rektorhelyettes méltatta a jubileumot, majd Liptai Kálmán, a TTK dékánja köszöntötte az oktatási egységet. Pajtókné Tari Ilona tanszékvezető rövid prezentáció segítségével mutatta be a 60 évet, főként a korábbi vezetők (Udvarhelyi Károly, Futó József, Köves József, Bodnár László és Pozder Péter) érdemeit hangsúlyozva. A bemutató utalt a jelen és a közeljövő feladataira, továbbá a frissen elkészült ünnepi almanachra is. A tanszékvezető köszöntőjét a *Változásban a földrajztanítás* című kiállítás megnyitása követte. A kiállítást Ütőné Visi Judit oktató ajánlotta az érdeklődők figyelmébe. A falakon a Főegyházmegyei Könyvtár földrajzi vonatkozású relikviáinak másolatai, míg a vitrinekben az iskolai földrajzoktatáshoz kapcsolódó tárgyak voltak láthatók. A második napon a *Változó Föld, változó társadalom, változó ismeretszerzés* című tudományos konferencián szerepelhettek a rokon területek hazai élvonalbeli kutatói. A regisztrált, tényleges

szakmai résztvevők száma 51 volt. A vendégek elégedetten megállapították, hogy a szervezők minden, előzetesen beérkezett írásműnek 15–20 perces szóbeli bemutatást biztosítottak. A harmadik napon a résztvevők terepbejáráson vettek részt. Megtudhatták, hogy a természet kövei miként tudnak egyszerre tájszépítő, életterek és rejtélyek forrásai lenni. Kiderült, hogy a bor kiváló minőségéhez nem elég a jó fahordó és a pince sötétje, hanem az is kell, hogy az űrt vulkáni tufa vegye körül.¹⁷

A Pajtókné Tari Ilona által szerkesztett és a 2009. októberi programokra elkészült ünnepi almanach a *Hatvanéves az Eszterházy Károly Főiskola Földrajz Tanszéke* címet kapta. A kötet a főiskola történetét tanulmányozók számára két vonatkozásban is kiemelkedő jelentőségű: egyrészt ez az első kiadvány, amely egy konkrét évfordulóhoz kapcsolódva viszonylag részletesen – bár nem szisztematikusan – taglalja valamely oktatási egység múltját, másrészt sok adat segítségével mutatja be a Földrajz Tanszék 2009-es helyzetét. Sokszínűsége tartalmának a teljesség igénye nélküli, rövid ismertetésével is érzékeltethető: a szerkesztői előszót a rektori, dékáni és egyházi köszöntő követi. Az utóbbit Dolhai Lajos, az Egeri Hittudományi Főiskola rektora írta. Az első, nagyobb részegységben

a vezetői-oktatói névsorok és a tanszékvezetők bemutatása után két szakaszban (1980–1991, 1991–2008) a tanszék működéséhez kapcsolódó események olvashatók. A földrajzos munka a gyakorlóiskolában címet viselő fejezet két gyakorlóiskolai földrajztanár írását tartalmazza. Valamilyen ok miatt itt kapott helyet Kozári Józsefnek, a Történelemtudományi Intézet oktatójának a Szabad Eger Rádióról szóló, érdekes tanulmánya is. A téma szerepeltetése a kötetben teljességgel indokolt, mivel az 1956-os forradalom idején a rádió a Líceum tornyában, a Földrajz Tanszék helyiségeiben működött, s egyik vezető munkatársa, Langmár Ilona, a tanszék oktatója volt.¹⁸

7. kép: Az EKF Földrajz Tanszéke ünnepi almanachjának borítója 2009-ből. A szerző fotója.

Az ünnepi almanachban négy diák visszaemlékezései olvashatók. Kettőből következék egy-egy részlet. Magyarázatot egyik sem igényel. Tóth Dezső, 1967-ben végzett biológia–földrajz–mezőgazdasági ismeretek és gyakorlatok

¹⁷ Pajtókné 2009: 2.

¹⁸ Pajtókné (szerk.) 2009: 5–50.

szakos hallgató Udvarhelyi Károly méltatása után így fogalmazott: „A tanszéki munka sikeréhez természetesen az ott dolgozók valamennyien nagyban hozzájárultak. Mostanság divatos szlogennel élve, igen jól összerakott csapat volt. Dr. Futó József érdekesítő előadásai megelevenítették a távoli kontinenseket, Dr. Zétényi Endre emberközelsége, Erdős Mária, Strbák István hallgatóközpontúsága, nagyszerű terepgyakorlat-lebonyolításai, velünk szemben támasztott igényességük, dr. Köves József módszertanból nyújtott igen praktikus tanácsai tették számunkra igazán felejthetlenné, hasznossá az ott töltött négy évet.”¹⁹ Német Gábor, aki 1998 és 2002 között volt a főiskola földrajz-történelem szakos hallgatója, az alábbi momentumokra emlékezett: „... egymás után villan fel – mint egy diafilm kockája – a gólyatábor fergeteges hangulata, az albérletkeresés nyúge és érdekes eredményei, a számtalan közös túra, kőzet- és ásványgyűjtés, terepbejárás naplók, térképek és földtani térképek éjszakákba nyúló készítése, a rendszeres sprintek a hegyre fel vagy le, a szerdai főiskolás multságok, a poharazgatások közben folytatott, világmegváltó eszmecserék, a közös nyári programok és utak tervezése, a vizsgák előtti örült és álmatlan napok, a térképekkel és földrajzi nevekkal kitápézott kollégiumi szobák, a város fényei, kisebb és nagyobb szerelmek, a véget nem érő, országot átszelő ingázások a szülői ház és az új, kis életem színtere között, kedves és gyakran »érdekes« oktatóim szavai...”²⁰

A születésnapi kötet újabb fejezetében Pajtókné Tari Ilona és Mika János összeállítása olvasható a Földrajz Tanszékkal kapcsolatos oktatási, kutatási és infrastruktúra-bővítési kérdésekről. A következő részegység két, Egerhez kapcsolódó tanulmányt tartalmaz, illetve itt kapott helyet egy, a fentebb már említett, *Változásban a földrajztanítás* című kiállítást is érintő írás. A 141 oldalas ünnepi almanachban csaknem 30 oldalt tesz ki a tanszék oktatóinak publikációkkal kiegészített tudományos életrajza, amely még így sem teljes. A tanszék oktatói „elismeréseinek, tisztségeinek és kapcsolatainak” felsorolása szintén külön fejezetben szerepel. Az utolsó három, rövid részegységet Dávid Árpád írta, illetve állította össze. Ezek közül az első kettő az aktuális terepgyakorlatokat és a tudományos diákköri munka eredményeit ismerteti, míg a harmadik a tanszéki hagyományok (az első évfolyamosok avatási szertartása, a tudomány napi előadások, a földrajzi szakhét és a földrajz szakest) bemutatását tartalmazza. A függelékben a 2009-es év főiskolai és természettudományi kari vezetőinek, tisztségviselőinek megnevezése szerepel.²¹

A jubileumi eseményekre való felkészülés különleges eredménye volt, hogy a konferenciára készült előadások anyaga Pajtókné Tari Ilona és Tóth Antal szerkesztői munkájának köszönhetően már a megnyitó ünnepségre megjelent nyomtatott formában. A *Változó Föld, változó társadalom, változó ismeretszerzés* című kötet az előszó mellett négy részből áll. Az elsőben az öt plenáris előadás írásos változata olvasható. A további részekbe a szerkesztők 13 természetföldrajzi, valamint 11-11 társadalomföldrajzi és területfejlesztési tárgyú dolgozatot soroltak be.

¹⁹ Tóth D. 2009: 52.

²⁰ Németh 2009: 55.

²¹ Pajtókné (szerk.) 2009. 57–141.

A legtöbb írás (15) a földrajzi ismeretszerzés, vagyis az oktatásmódszertan területéről érkezett. A tanulmányok szerzőinek száma (75) több mint figyelemreméltó. Az utóbbiak száma a tanszék szerteágazó kapcsolatainak bizonyítéka. Terjedelmes lenne a lista, amely azt tartalmazná, hogy a földrajzképzésben érdekelt egyetemek és főiskolák szakemberei mellett mely hazai és határon túli intézmények képviselői szerepelnek szerzőként a kötetben.²² Jelen sorok szerzőjének a fenti kiadványokhoz mindössze két megjegyzése van. Egyrészt nem világos számára, hogy Ambrózy Pálnak, az Országos Meteorológiai Szolgálat nyugalmazott intézetigazgatójának ugyanaz a tanulmánya miért szerepel az ünnepi almanachban és a konferenciakötetben is. Másrészt kompetencia hiányában ugyan nem vállalkozhat az írások szakmai értékelésére, egy dolgozatot mégis alaposan elolvasott. Ez Kürti Líviának a Lascaux-barlangról szóló tanulmánya volt, s történésként érdekesítőnek találta, hogy természettudományos eszközökkel hogyan próbálják megmenteni az őskori művészek remekműveit a környezeti hatások és a modern kor emberének tömeges érdeklődése által okozott károktól. Nem ünneprontásként, de meg kell említeni, hogy a tanulmány egyik mondata – talán a nyomda ördögének aknamunkája nyomán – befejezetlen maradt.²³

A Történelemtudományi Intézet a Földrajz Tanszékhez képest késésben volt. Makai János 2018-ban határozta el, hogy megszerkeszti az oktatási egység 1949-hez képest 70 éves történetét. Az eredmény 2020-ra érett be, amikor elkészült *Az egri történelem szakos képzés 70 éve* címet viselő kiadvány, amely azóta is az intézmény – akkor már Eszterházy Károly Egyetem – első, a történettudomány elvárásainak mindenben megfelelő szak-, tanszék-, illetve intézettörténete. Három fő részre tagolódik. A kronologikus történetben szereplő öt fejezet közül a kötet csaknem kétharmadát kitevő négyet a szerkesztő, az ötödiket Pap József intézetigazgató írta. A tematikus fejezetek témája a Történelem TDK, a régésztábori munka, az egyetemi képzéshez vezető út és az EKF/EKE Történelemtudományi Doktori Iskolája, amely szintén elsőként kezdte meg működését az intézményben. A harmadik nagy egység, amelyet a szerkesztő állított össze, képes ízelítőt ad a konferenciákból, és statisztikai adatokkal szolgál. A 70 éves szaktörténetet részletes bibliográfia, a szerzők bemutatása és személynévmutató egészíti ki.²⁴

A kötet a kutatásban bekövetkezett változásoknak is ékes bizonyítéka. A kronologikus rész első három fejezete alapvetően nyomtatott művek alapján készült, a negyedik megírásakor már nem lehetett mellőzni az internetes forrásokat, az ötödik fejezet pedig túlnyomóan digitális anyagok felhasználásával íródott. Ugyanez a kettősség figyelhető meg a második, a tematikus rész esetében is. A négy szerző közül három egyáltalán nem vagy csak ritkán támaszkodott a digitális forrásokra, a negyedik viszont döntő módon azokra alapozva írta meg saját fejezetét. A tanszék(ek) munkája, a történelem szakos hallgatók képzése az országos, részben a helyi politikai helyzet, az oktatási törvények és az egri felsőoktatási

²² Pajtókné-Tóth A. 2009.

²³ Kürti 2009: 108.

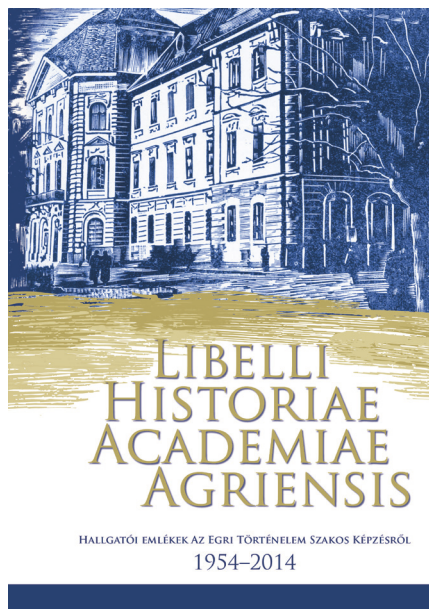
²⁴ Makai (szerk.) 2020.

intézmény lehetőségei által meghatározott körülmények közepette zajlott. Ezért nem a véletlen műve, hogy az olvasó nemcsak a téma tudományos igényű feldolgozásával, hanem a történelmi és intézményi háttérrel is megismerkedhet. Szakmai szempontból aligha lenne indokolható, ha az adott fejezet szerzője nem írna például az egri főiskolai szintű pedagógusképzés 1949-es megszervezésének politikai háttéréről, az 1956-os forradalom városi eseményeiről, a rendszerváltás oktatási következményeiről vagy a Bologna-rendszerű képzés bevezetését kísérő vitákról.²⁵

8. kép: A történelem szakosok visszaemlékezéseit tartalmazó, 2021-ben kiadott kötet borítója.

Forrás: EKKE Líceum Kiadó

2021-ben a Történelemtudományi Intézet, s azon belül az Ókori, Középkori és Kora Újkori, valamint az Új- és Jelenkori Történelmi Tanszék a *Hallgatói emlékek az egri történelem szakos képzéséről, 1954–2014* című kötettel járult hozzá a hagyományok ápolásához. Ez a 2020-ban megjelent, hivatalos história színes, változatos, élvezetes és izgalmas kiegészítése. A szerkesztő elképzelése ezúttal az volt, hogy régi és újabb kollégáinak, az intézmény egykori hallgatóinak szemszögéből fogja bemutatni a szak 60 éves történetét, s ezt úgy kell érteni, hogy a legidősebb visszaemlékező 1954-ben kezdte el tanulmányait, míg a legfiatalabb 2014-ben fejezte be azokat. A kötetben szereplő memoárok forrásértékűek, amit a gyakori hivatkozások is alátámasztanak. Ugyanez érvényes a fotókra, amelyek változatos témái (felvonulás, étkezési jegy, sítábor, tanulmányi kirándulás, előfelvételi időszak, szerenád, leckekönyv, régésztábor stb.) tovább árnyalják a szerzők által festett képet. A papíralapú képek néhány generációnyi idő alatt minden bizonnyal az enyészet zsákmányává váltak volna, digitalizálva viszont sikerült megőrizni őket az utókor számára. A visszaemlékezések és dokumentumok nemcsak a történelem szak múltjáról szólnak, hanem esetenként adalékokkal szolgálnak a tágabb környezet történetéhez is.²⁶

²⁵ Makai (szerk.) 2020: 7.

²⁶ Makai (szerk.) 2021: 5–6.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bartók Béla – Makai János – Nagy Andor 2019: Az egyetemi tervektől az egyetemmé válásig. A Líceumhoz kötődő egri oktatás története. Eger.
- Bodnár László 1988: A Földrajz Tanszék munkája. In: Nagy József – Fekete Péter – Pelle Béla (szerk.) 1988: Negyven éves az egri főiskola, 1948–1988. Eger, 50–60.
- Bodnár László 2009: A Földrajz Tanszék eseményeiből 1980-tól 1991-ig. In: Pajtókné Tari Ilona (szerk.) 2009: Hatvanéves az Eszterházy Károly Főiskola Földrajz Tanszéke. Ünnepi almanach. Eger, 32–33.
- Emléktábla a Földrajz Tanszék alapítójának. Líceumi Paletta, 2003. december. 3. o. (aláírás nélküli cikk)
- Farkas Lajosné Udvarhelyi Katalin 2013: Édesapám és tanárom egy személyben. In: Szecskó Károly (tanulmány, szövegvál., bibl.): Udvarhelyi Kendoff Károly. Tudós tanárok – tanár tudósok sorozat. [Budapest] 35–37.
- Hauser Zoltán – Kis-Tóth Lajos (producer) 1999: A végzetek névsora, 1952. In: 50 éves a tanárképzés Egerben. Multimédia CD. Készült az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Multimédia Kutatólaboratóriumában. Eger.
- Köves József 1992: In memoriam Udvarhelyi (Kendoff) Károly (1903–1992). Földrajzi Közlemények (XL). 1–2. 101–103.
- Kürti Livia 2009: Lascaux, egy barlang kálváriája. In: Pajtókné Tari Ilona – Tóth Antal 2009: Változó Föld, változó társadalom, változó ismeretszerzés. Tudományos konferencia az EKF Földrajz Tanszék 60 éves jubileumához kapcsolódva. Eger, 104–110.
- Makai János (szerk.) 2020: Az egri történelem szakos képzés 70 éve. Eger.
- Makai János 2020: A bizonytalanság hosszú évtizede (1989–2001). In: Makai János (szerk.): Az egri történelem szakos képzés 70 éve. Eger, 45–65.
- Makai János (szerk.) 2021: Hallgatói emlékek az egri történelem szakos képzésről, 1954–2014. Libelli Historiae Academiae Agriensis-sorozat. Eger
- Nagy József 1988: A Történelemtudományi Tanszék. In: Nagy József – Fekete Péter – Pelle Béla (szerk.) 1988: Negyven éves az egri főiskola, 1948–1988. Eger, 141–145.
- Nagy József – Fekete Péter – Pelle Béla (szerk.) 1988: Negyven éves az egri főiskola, 1948–1988. Eger
- Nagy József 2003: [Önéletrajz]. In: Bodó László – Nagy József (szerk.): Ha hív a csengőszó... Az első egri aranydiplomások, 1951–2001, 1952–2001. Eger, 187–189.
- Németh Gábor 2009: „Óvakodj az egri leánykáktól és a lankák mámorító nedűjétől!” In: Pajtókné Tari Ilona (szerk.) 2009: Hatvanéves az Eszterházy Károly Főiskola Földrajz Tanszéke. Ünnepi almanach, 1949–2009. Eger, 55–56.
- Pajtókné Tari Ilona 2009: Születésnap a Földrajz Tanszéken. Líceumi Paletta, 2009. november. 2. o.
- Pajtókné Tari Ilona (szerk.) 2009: Hatvanéves az Eszterházy Károly Főiskola Földrajz Tanszéke. Ünnepi almanach, 1949–2009. Eger.

- Pajtókné Tari Ilona – Tóth Antal 2009: Változó Föld, változó társadalom, változó ismeretszerzés. Tudományos konferencia az EKF Földrajz Tanszék 60 éves jubileumához kapcsolódva. Eger.
- Pozder Péter 2009: A Földrajz Tanszék eseményeiből 1991-től 2008-ig. In: Pajtókné Tari Ilona (szerk.): Hatvanéves az Eszterházy Károly Főiskola Földrajz Tanszéke. Ünnepi almanach. Eger, 34–39.
- Szántó Endre 2022: Szántó Imre egri évei, 1950–1966. Makai János (szerk.). Libelli Historiae Academiae Agriensis-sorozat. Eger.
- Tóth Dezső 2009: Csak töredék a négy évből... In: Pajtókné Tari Ilona (szerk.): Hatvanéves az Eszterházy Károly Főiskola Földrajz Tanszéke. Ünnepi almanach, 1949–2009. Eger, 51–52.

MISKEI ANTAL

ADALÉKOK RÁCKEVE KÖZVETÍTŐKERESKEDELMÉHEZ A 16. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Ráckeve, a szultáni hászváros

A Csepel-sziget délkeleti részén fekvő Ráckevét – pontosabban annak előtelepülését, Szentábrahámtelkét – az al-dunai Keve városából, valamint a vele szomszédos Bálványos és Szkorenovc falvakból érkezett, zömében délszláv népcsoportok hívták életre a 15. század folyamán. A jövevények a magukkal hozott kiváltságlevelaik tartalmát csak részben tudták a gyakorlatba átültetni, ennek ellenére szálláshelyük viszonylag rövid időn belül mezővárosi rangra emelkedett.¹

A kora újkorban Kovinnak, Kuvinnak, Kevinek, Ráckevinek nevezett település a török időkben szultáni hászvárosi jogállást élvezett, s egyben a Kuvin-szigeti náhije központja lett, ahová az adószedés zökkenőmentes lebonyolítása és a közbiztonság fenntartása érdekében egy kádi, néhány hivatali személy és pár fős katonai egység került.²

A hódítók elsődleges kötelességüknek az adó- és vámszedést tekintették, ezért Buda elfoglalása (1541. augusztus 29.) után rövidesen nekiláttak az uralmuk alá tartozó népesség anyagi javainak nyilvántartásba vételéhez. Az összeírások (*tahrir-defter*) az adószedés megkezdése előtt készültek, mégpedig azért, hogy felmérhessék a lakosság gazdasági teljesítőképességét, s ez alapján az adót behajthassák.³

Egy adott pénzügyigazgatási egységet (*mukátaa*) három évig egy megbízott vállalkozó, az ún. *emin-i mültezim* – röviden: *emin* – kezelte, aki a visszaélések elkerülése végett kezeseket állított ki, s hogy elszámolhasson a kádi előtt, a beszédett jövedelmekről az ügyintéző (*ámil*) és az írnok (*kjátib*) segítségével jegyzéket vezetett. Az emin addig maradhatott hivatalában, amíg a szerződésben vállalt kötelezettségének eleget tudott tenni. Ellenkező esetben a kádi elbocsáthatta. Leválthatták őt akkor is, ha időközben valaki az eredeti bérleti díjnál többet ígért. Ilyenkor a megbízást azonnal az új vállalkozóra ruházták át, azzal a feltétellel, hogy elődje hátralékát is kifizeti. A befizetéseket tartalmazó pénztári naplók forrásértéke tehát lényegesen megbízhatóbb, mint a szandzsáköszeírásoké, mert

¹ Az al-dunai Keve, illetve Bálványos és Szkorenovc menekült lakói csupán ideiglenes tartózkodási helynek tekintették Csepel-szigeti szállásukat, ezért helyesebb úgy fogalmazni, hogy Ráckeve nem alapítással, hanem külső erők által kikényszerített belső vándorlás eredményeként jött létre a 15. század folyamán. Minderről lásd: Miskei 2016: 16–23.

² Makkai 1958: I. 105.; Sinkovics 1987: 458–461.; Hegyi 1995: 124.; Hegyi 2001: 270, 299.

³ Káldy-Nagy 1970a: 9–24.

– ellentétben az utóbbiakkal – nem a beszedendő, hanem a már beszedett adó-mennyiséget tartalmazzák.⁴

Ráckeve jómódú kalmárjai 1543-tól 1546-ig Bokdán Gyurkó (Gyurkó Bogdán) és Iván Borik vezetésével 709 000 akcséért bérelték ki a Kúvin-szigeti mukátaa adó- és vámbevételét. A kezeseket a hászváros leggazdagabb polgárai adták. Nevezetesen: Iva Borik, Dimitri Ranit, Vuk Radsev, Marko Rankovik, Lukács Borgo, Jano Vilarik, Koszta Vilarik, Jovan Rajnovik, Marko Jovit, Jovan Vikovit, Vuk Jovit, Nikola Fodrik, Jovan Borik, Gyurko Jehovik, Dimitri Bradovik, Jana Markovik, Dimitri Jalit, Jovan Jasik, Vendel Jakanik.⁵

1546-ban Dimitri és Albert kevei bírák Bagoszlav Nikola, A[n]tal] Radosevik, Marko Rankovik, Gyura Cservenik, Koszta Balazovik, Jovan Rezanovik, B[alázs?] Kordik, Tomás Kalmár, Jovan Borik és Jako Anosik ráckevei, Hegedűs Gergely és Török Martin szőlősi, Takács János és Takács Tamás szigetszentmiklósi, O[r]bán bíró és Mészáros Péter csepeli, Vas Gyuró és Mácsi János laki, Lőrinc bíró és Csáni Benedek hárosi, Ambrus bíró és Tót Martin tököli, Kozma bíró szentmihályi, Kozma Gergely, Lukács Imre és Kozma Tamás szigetújfalui, B[író] Ambrus és Rába Bertalan sziget-szentmártoni, Vesztő Miklós és Viski János szigetbecsei, Lövvő Imre és Sas Benedek gyálai, Földvári Antal és Földvári György makádi, Nagy István és Hegedűs Benedek simonfalvai, Borbás Bolgár és Kilit Lőrinc lórévi kezesek segítségével hajtották be az adót.⁶

A település neve	1546	1559	1562	1580	1590
Csepel	2690	20 583	20 583	38 029	38 029
Gyála	1836	11 674	24 872	24 194	24 194
Háros	3050	9652	26 577	26 564	26 564
Lak	520	320	300	1728	1728
Lórév	1412	9210	9210	9698	9698
Makád	1828	9587	15 770	15 970	15 970
Ráckeve	328 433	221 484	270 034	174 484	174 484
Simonfalva	513	1414	1784	1784	1784
Szentmihály	835	5322	8032	7382	7382
Szigetbecse	1335	18 313	16 899	11 805	11 805
Szigetcsép	?	576	576	?	?
Szigetszentmárton	2256	7558	10 979	18 448	18 448
Szigetszentmiklós	4069	15 575	41 586	48 111	48 111

⁴ Fekete-Káldy-Nagy 1962: 597–601.; Káldy-Nagy 1970a: 11.; Káldy-Nagy 1970b: 73–74.

⁵ Velics-Kammerer 1890: II. 10.

⁶ Velics-Kammerer 1890: II. 57.

A település neve	1546	1559	1562	1580	1590
Szigetújfalu	1640	4705	7058	10 356	10 356
Szőlős	1436	13 897	23 008	20 159	20 159
Tököl	4147	15 670	33 848	32 768	32 768
ÖSSZES	356 000	365 540	511 116	441 480	441 480

1. táblázat: A Csepel-szigeti települések várható földesúri és kincstári adói akcsében kifejezve (1546–1590)⁷

1548. december 2-án Mohamed bin Murad szpáhi és Dzsfar ulufedzsi az eredeti összegre 100 000 akcsét ráígért, így a szóban forgó adóközvet kincstári jövedelmének szedése előbb iszlám hitű (Abdurrahman, Kászim, Sabán, Mimár Türki), majd nem sokkal később zsidó (Píri Ali, Ibnjamín) üzletemberek kezébe került, ami az adóterhek növekedését eredményezte. Elképzelhető, hogy a kevei „rácok” és görögök – akik közül az utolsó név szerint ismert adóbérlő (*publicanus*) az 1572-ben elhunyt Latomus volt – mégsem szorultak ki teljesen ebből a nagy haszonnal kecsegtető üzleti vállalkozásból, ám ezt a feltevést pillanatnyilag nem lehet igazolni.⁸

⁷ Káldy-Nagy 1985: 111, 181, 183, 276, 295, 399, 405, 419, 507, 528, 583, 588, 594, 614, 658, 665. A török defterekben előforduló településneveknek kivétel nélkül a mai nevét fogjuk használni. Ennek megfelelően Becse = Szigetbecse, Csép = Szigetcsép, Csepel = Csepel (Budapest része, XXI. kerület), Lóré = Lórév, Kovin = Ráckeve, Makád = Makád, Szentmárton = Szigetszentmárton, Szentmiklós = Szigetszentmiklós, Újfalva = Szigetújfalu, Tököl = Tököl. Gyála, Háros, Lak, Simonfalva, Szentmihály és Szőlős napjainkban már nem létező települések.

⁸ Makkai 1958: I. 106.; Kathona 1974: 114, 143. Az oszmán hivatalnokok engedélye értelmében Ráckeve polgárai a két legfontosabb adófajtát, a kincstári fejadót és a földesúri kapuadót egy összegben, átalányadó módjára fizethették. Az 1590-ben készített defter az alábbi módon rögzítette a hódítók részére beszolgáltatandó járadékokat és azok nagyságát: „A méhkasok után minden tíz kasból 1 kas tizedképpen szedendő, ha tíz kasnál kevesebb volna, kasonként 2–2 akcse szedessék. Két juh után 1 akcse szedendő. Az egy évesnél öregebb disznók után 2 akcse szedessék, ha egy éves nem múlt el, semmi se szedessék. Az asszonyoktól a fejükön piacra vitt kenyér, sajt és zöldségféle után semmi sem szedendő. A ház melletti kertek után semmi sem szedendő. Azok, akik egész héten a piacon árusítanak, hetenként 0,5 akcse helypénzt fizessenek. Hordóadó címén évenként 15 000 akcsét fizessenek. Széna- és tűzifaadó címén pedig 10 000 akcsét adjanak évenként készpénzben, de senki ne szolgáltatassa őket [ti. széna és fa hordatásával]. Élelmüket és kocsjukat pénz nélkül senki ne vegye el. Amikor szultáni szolgálatra kerülne sor, pénzüket megadva szolgáltatassák őket. A templomba járásban senki ne akadályozza őket. A Duna folyón levő malmok után 50—50 akcse szedendő. A szőlőjükből nem eladásra hozott bor után semmi sem szedendő. Ha eladásra hozták volna és a fizetett vámról nyugtájuk megvan, semmi ne szedessék, de ha nyugtájuk nincs, a vám beszedendő. Ha pedig hordóval eladásra ki [a városon kívül] vinnék, az [a hordóadó] a fent említett módon fizetett átalányösszegbe beszámíttatott, ismét ezért ne szedessék. Amikor a nevezett alattvalók közül valaki meghalna, holmiját akinek akarja – akár az egyháznak, akár másnak – hagyományozza s abban őt senki ne akadályozza. Mivel törvényük, hogy monopóliumot nem tartanak, ezentúl se tartanak. Elrendeltetett, hogy a Duna folyóban fogott hal után tized szedendő. Mindezek az új defterben így [a fenti módon] jegyeztettek fel.” (Káldy-Nagy 1985: 507.)

Időpont	Adóbevétel három évre		Adóbevétel egy évre	
	akcse	forint	akcse	forint
1543–1546	709 000	14 180	236 333	4727
1546–1549	1 060 000	21 200	353 333	7067
1556–1559	1 203 000	24 060	410 000	8020
1559–1562	1 600 000	32 000	533 333	10 666
1563–1566	1 540 500	30 810	513 500	10 270
1566–1569	1 481 500	29 630	493 833	9877
ÁTLAG	1 265 666	25 313	421 889	8438

2. táblázat: A Csepel-szigeti pénzelszámolási kerület adóbevételei (1543–1569)⁹

Az isztambuli vezetéssel és a budai beglerbégekkel egyaránt szívélyes viszonyt ápoló ráckevei bírák Nagy Szulejmán szultántól (1520–1566) 3000 akcse értékű tímárbirtokot kaptak – 1559-ig a Kúcsi- és a Szentiváni-pusztát, attól fogva a Kúcsi-pusztá használatát –, amelyért cserébe felfegyverzett katonákat kellett az oszmán seregbe küldeniük. A törökök tehát nemcsak meghagyták hivatalukban a mezőváros elöljáróit, hanem kisebb szolgálati birtok(ok) adományozásával még támogatták is azok munkáját.¹⁰

A kevei átmenőforgalom intézményei (rév, hetivásár, üzlethelyiségek)

Amikor az al-dunai Keve lakóinak egy csoportja 1440. október 10-én megérkezett a Csepel-szigetre, I. Ulászló király (1440–1444) az említett napon engedélyt adott nekik arra is, hogy új szállásterületük közelében révet állítsanak fel. Az oklevél vonatkozó fejezete magyarul így hangzik: „Mi, Ulászló...megengedtük, hogy ők [ti. a rácok] a Duna folyón szállás- vagy lakóhelyük közelében és azok határain belül révet állítsanak fel, és azt hajókkal s csónakokkal megerősítsék, s azon minden utazót és bármilyen más embert ezentúl innen tulajdonaikkal és javaikkal hajón átvigyenek, és ugyanezt a révet, más révek jogsérelme nélkül örökre megtartsák és birtokolják. Ennélfogva a jelen oklevéllel nektek, híveinknek, az összes kereskedőnek, kalmárnak, utazónak és bármilyen állapotú más embernek biztosítjuk és bizonyossá tesszük, hogy mostantól fogva a jövőre nézve az említett révben

⁹ Velics–Kammerer 1890: II. 10–11, 56–57, 187, 259, 295.; Fekete–Káldy-Nagy 1962: 602–603. Káldy-Nagy Gyula a Csepel-szigeti mukáta 1556–1559 közötti bevételeit 1 173 000 akcséra becsülte (Káldy-Nagy 1970a: 64. 32. jegyzet).

¹⁰ Velics–Kammerer 1886: I. 165.; Komáromy 1907: 435–436.; TMO 1914: 48.; Szakály 1997: 108.; Hegyi 2001: 301.

minden holmijaitokkal és javaitokkal a megfelelő hajópénz lefizetése után, ezt követően emberi félelem nélkül, valahányszor szükséges, áthajózhattok.”¹¹

A legújabb kutatási eredmények megkérdőjelezik az idézett diploma hitelességét, mivel – szól az érvelés – a *navigacionis tributum*ot nem révvámként, hanem a folyón hosszanti irányban – pontosabban: a víz folyásával párhuzamosan – közlekedő hajók után kellett fizetni.¹² Ez a megállapítás kétségtől igaz, de nem szabad elfelejteni, hogy V. László király (1440/1452–1457) 1455. július 1-jén kibocsátott hiteles diplomája szerint Ráckeven valóban működött rév,¹³ másrészt a 18. századi másolatban ránk hagyományozódott okiratban máig tisztázatlan okokból nem egyértelmű a megfogalmazás.

A *navigacionis tributum* kifejezés „hajóvám” értelmét felesleges vitatni, ám a kiváltságlevél szövegének végére odaillesztett *naufretum* (jelentése: „hajón való átvitel”, „csónakkal való átszállítás”) szó¹⁴ előfordulása azt sejteti, hogy a 15. század derekán uralkodói engedéllyel mégiscsak felállításra került a ráckevei rév. Ott a mezővárosi önkormányzat alkalmazásában álló révészeknek „hajóbért”, „révpénzt”, „viteldíjat” (*naulum*) – Skarica Máté szavaival élve: portót¹⁵ – fizettek mindazok, akiket átszállítottak a Duna túlsó oldalára vagy éppen onnan a szigetre.¹⁶ Éppen ezért úgy véljük, helyesebb lenne, ha I. Ulászló király 1440. október 10-én kelt oklevelét romlott szövegű és nem hamis iratként kezelnék a témával foglalkozó szakemberek.¹⁷

Bármilyen jó munkát is végeztek a helybéli ácsok és molnárok, az általuk készített csónakok, ladikok és sajkák egy idő után felújításra szorultak. A 16. századi pénztári naplók bejegyzései szerint a kiselejtezett vízi járműveket 1549. február 28-án Mevlana Mahmud ráckevei kádi 34 400 akcséért megvásárolta, s Ali Cselebi budai defterdár engedélyével 5501 akcséért kijavíttatta. Az újonnan összeszerelt

¹¹ „*Nos Uladislaus...concedimus, ut ipsi in fluvio Danubii prope huiusmodi descensum seu locum habitationis eorum et intra metas eorum vadum instituere, eundemque navibus et carinis fulcire ac in eodem universos viatores et alios quoslibet homines, hinc inde cum eorum rebus et bonis navi ducere, eundemque vadum perpetuo tenere valeant et possidere, absque tamen praeiudicio iuris vadorum aliorum. Quocirca vos fideles nostros, universos mercatores, institores, viatores et alios cuiusvis status homines, praesentibus affidamus et certificamus, quatenus a modo in posterum cum omnibus rebus et bonis vestris absque formidine humana in dicto vado soluto iustae navigationes tributo, hinc inde toties quoties necesse fuerit naufrutum.*” (Magdics 1888: 24–25. Nr. XII.; Miskei 2015: 31–32. Nr. 9.)

¹² C. Tóth 2021: 29–35, 46.

¹³ ÁM Dok. gyűjt. 70.81.; Magdics 1888: 32–34. Nr. XVII.; Miskei 2015: 45–47. Nr. 14.

¹⁴ Bartal 1901: 436.

¹⁵ Magdics 1888: 88.; RMKT 1999: 244. Skarica Máté költeményének 1700-ban készült másolatát az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi (OSzKK Fol. Hung. 2904. 2–5. fol.).

¹⁶ Weisz 2013: 14. A „*naulum*” szót a latin szótárak rendszerint „hajóbér”, „révbér” értelemben adják vissza (Melich 1906: 81.; Calepinus 1594: 161.; Páriz Pápai 1782: 371.; Márton 1818: 212. hasáb). A Du Cange-szótár a „*naulum*” szinonimájának a „*flectagium*” szót tekinti (Du Cange 1762: 383. hasáb).

¹⁷ Végső soron C. Tóth Norbert elismerte, hogy V. László király 1455. évi (hiteles) oklevele szerint működött rév Ráckevénél a Dunán, ahol a mezőváros polgárai „*éppenséggel szedhették az átkelésért járó összeget*” (C. Tóth 2021: 82.).

„hajóhidat” 1565-ben bocsátották vízre, ahol a vám összege ugyanazon év márciusában 1018,5 akcsét, áprilisában 1425 akcsét tett ki.¹⁸

A hódítók által üzemeltetett rév a 18. század első negyedében szűnhetett meg. Mikó István főbíró 1722-ben Bécsből egy 20-25 méter hosszú és 6-7 méter széles új kompot vásárolt a településnek, hogy az áru- és személyszállítás továbbra is zökkenőmentesen bonyolódjon le.¹⁹ Ám úgy tűnik, ez az elképzelés sem váltotta be hosszabb távon a hozzá fűzött reményeket, mert az előljáróság 1764-ben kötél-sodronyos komphíd létesítését határozta el. Ekkor a két part között – egymástól nagyjából egyforma távolságra – pilótagerendákat vertek le a vízfenék alá. A tartóelemeket akasztófaszerű karókkal összekötötték, majd ezekre hosszú, erős kötelet feszítettek ki, hogy annak segítségével át lehessen jutni az alföldi oldalra.²⁰

Számos elszórt adat árulkodik arról, hogy a Csepel-szigeti hászváros révállomása a török uralom első évszázadában is megőrizte jelentőségét.²¹ Devecseri Choron (Csóron) András 1549 novemberében elfogta Török János két szolgáját, akik bevallották, hogy Gyulaffy László embereivel három törököt hurcoltak el Ráckeveéről. A fogságba került személyeket a latin *provisor* („ügyintéző”), *vernacula* („szolga”) és *decurio* („tizedes”) szavak jelölik. A felsoroltak közül a provisor a kádira (esetleg az eminre vagy az ámilra), a vernacula – akit a törökök „cselebi”-nek („úr”) szólítottak – a betűvetésben és olvasásban jártas írrokra vonatkozhat. A decurio szó viszont minden bizonnyal katonai rendfokozatra utal.²²

Az oszmán polgári és katonai tisztviselők ráckevei jelenlétét a kortársak beszámolóit is alátámasztják. Reinhold Lubenau német gyógyszerész 1587-ben „janicsárok közvetítésével” tekintette meg az ortodox hívek Istenanya elszenderedése templomát,²³ míg Hans Dernschwam 1553-ban azt írta, hogy „török hivatali személyek” kínálták meg kenyérral, borral, hússal és gyümölcsökkel.²⁴ Az oszmán rendfenntartó erők persze nemcsak a ráckevei vámhely, hanem a településen élő kisszámú muszlim lakos biztonságára is ügyeltek, de mint a fenti – 1549. évből származó – példa is mutatja, nem túl hatékonyan.²⁵

Magától értetődik, hogy a nagy hasznot hozó vámbevételek felkeltették a zsák-mányra éhes katonák figyelmét is. 1591 őszén portyázó magyar huszárok törtek be

¹⁸ Velics–Kammerer 1890: II. 57, 330.

¹⁹ PmL V. 180/A-a. 13/a kötet. 19, 28, 41–42.; Magdics 1888: 102, 110, 123–124.

²⁰ Tamássy 1950: 68–69; Miskei 2003: 257.

²¹ A debreceni tanácsülési jegyzőkönyvekben is találunk olyan bejegyzést, amelyik a ráckevei harmincadot említi (Dvmj 1982: 83. Nr. 475/4.).

²² R. Kiss 1908: 198–199. Nr. 175–176.

²³ Sahm 1912: 87.

²⁴ Tardy 1984: 140.

²⁵ 1562-ben számos olyan férfit vettek nyilvántartásba Ráckeven, akik újonnan tértek át az iszlám hitre, miként azt az Abdullah név mutatja (Alagöz bin Abdullah, Balaban Abdullah, Ferhad bin Abdullah, Hasan bin Abdullah, Hüsrev bin Abdullah, Kasim bin Abdullah, Keyvan bin Abdullah, Murad bin Abdullah, Mustafa bin Abdullah, Pervane bin Abdullah, Rizvan bin Abdullah). A felsorolt személynevekről és magáról a névadási gyakorlatról lásd: Káldy-Nagy 1971: 85–94.; Fekete 1993: 20.

Ráckeve, „*hol a hatalmas Czaszarnak [ti. a szultánnak] harminczadia uolt*”, a vámházat feldúlták, az ott talált pénzt elragadták, s miután a lakosság egy részét kíméletlenül lemészárolták, a zsidó vámszedőt negyedmagával együtt magukkal vitték. Színán budai beglerbég minderről értesítette I. Rudolf magyar királyt (1576–1608), Habsburg Ernő főherceget és David Ungnadot, a Haditanács elnökét. Az ügy fontossága miatt a budai és a bécsi hatóságok 1592-ben is leveleztek egymással.²⁶

	1546	1562	1580	1590
Vámbevétel	303 333	151 957	68 980	72 000
Átkelési illeték	?	18 993	?	?
Hordóvám	?	6977	15 000	15 000
Só árából	?	?	2500	2500
Piaci vám	5000	5850	2000	4500
Mértékpénz	?	3000	6936	7000
Mázsapénz	?	?	200	200
ÖSSZESEN	308 333	192 627	95 616	101 200

3. táblázat: Ráckeve tranzitkereskedelmének és helyi áruforgalmának várható bevételei akcsében kifejezve (1546–1590)²⁷

Érdekes módon a hódítók a gyakori rablóportyák ellenére sem fordítottak kellő gondot a vámhelyek védelmére. A jól tájékozott végvári vitézek csak a kedvező alkalomra vártak, hogy támadásaikat megindítsák. Tervük sikeres végrehajtása esetén tekintélyes mennyiségű pénz ütötte a markukat, s ha a vámszedőt is sikerült elrabolniuk, akkor újabb jövedelemforráshoz jutottak a később fizetendő váltságdíj révén.²⁸

Az oszmánok és a magyarok között fennálló „papírbéke” időszakában szinte mindennaposnak számítottak az ilyenfajta vámütések. A katonák fosztogatásai

²⁶ Takáts 1928: IV. 244.; Bayerle 1972: 132–142.

²⁷ Káldy-Nagy 1971: 89, 95.; Káldy-Nagy 1985: 506. Káldy-Nagy Gyula forráskiadványaiban bizonyos tételeknél (vám, átkelési illeték, piaci vám) eltérő számok szerepelnek, ezért jómagunk, hogy következetesen járjunk el, minden esetben a magasabb értékeket tüntettük fel a táblázatban. Megjegyzendő, hogy a mértékpénz a megidézési illetéket, míg a piaci vám – 1562-ben biztosan, a többi évben nem tudjuk – a hajókormányadót (*resm-i keyl ve dümen*) is magában foglalja.

²⁸ A végváriak előszeretettel raboltak zsidó kalmárokat. Forgách Simon hevesi és borsodi főispán, valamint Eger várának kapitánya 1567. július 11-én felbérelte Szűcs Gergely közlegényt, hogy ejtse foglyul az egyik gazdag budai üzletembert, Mózeset. Az emberrablásra Ráckeven került sor. Az eset olyan nagy port vert fel, hogy az oszmán és a Habsburg fél közel egy évtizeden keresztül levelezett egymással (MNL OL P 287. 1. csomó. Fasc. A. No. 32.; Takáts–Eckhart–Szekfű 1915: I. 35.; MZsO 1937: II. 17–28, 31–32.; Takáts 1979: 107.; Petritsch 1991: 185–186, 192, 199–200, 205.). A várpalotai katonák 1582-ben három budai és egy ráckevei zsidót hurcoltak el a Csepel-szigeti hászváros környékéről (MZsO 1980: XVIII. 64.).

Ráckevét sem kímélték, hiszen a település – részben földrajzi adottságánál fogva, részben kalmárjai kiterjedt üzleti kapcsolatrendszerének köszönhetően – kiemelt szerepet játszott a 16. századi közvetítőkereskedelem lebonyolításában. Ezt ékelesen bizonyítják a korszak írásos emlékei.

A hódítók legfőbb bevétele a vámokból (*mahsul-i gümrük*) és az átkelési illetékekből (*resm-i ubur*) származott. A ráckevei–dunaföldvári átkelőhelyen 1562. május 5-e és december 27-e között 73 személy 14 346 darab szarvasmarha után összesen 717 300 akcse vámot fizetett.²⁹ Tekintettel arra, hogy az említett jószágok vámja 1560. június 25-e és 1562. május 3-a között 136 745 akcsét tett ki,³⁰ az 1562-es „csonka” év az előző időszakhoz képest több mint ötszörös emelkedést jelez.

A település neve	A szarvasmarhák darabszáma	Elvámolások száma	Tőzsérek száma	A szarvasmarhák		
				vámja		értéke
				akcse	forint	forint
Ráckeve	9834	28	32	491 700	9834	59 004
Kecskemét	2490	16	23	124 500	2490	14 940
Kálmánca	400	1	1	20 000	400	2400
Kaláz	350	1	1	17 500	350	2100
Szeged	300	1	1	15 000	300	1800
Becse	250	1	1	12 500	250	1500
Dus	170	1	1	8500	170	1020
Lajka	64	3	3	3200	64	384
Solt	102	2	2	5100	102	612
Földvár	100	2	2	5000	100	600
Kajtor	100	1	1	5000	100	600
Venyim	86	1	2	4300	86	516
Berény	63	2	2	3150	63	378
Somlyó	37	1	1	1850	37	222
ÖSSZES	14 346	61	73	717 300	14 346	86 076

4. táblázat: A ráckevei–dunaföldvári átkelőrévek marhaforgalma 237 nap alatt, településenként (1562. május 5-től december 27-ig)³¹

²⁹ Vass 1972a: 454, 457–460.

³⁰ Velics–Kammerer 1890: II. 261.; Fekete 1955: 313.

³¹ Miskei 1996: 128.

A kivitel növekedése maga után vonta az állatok után fizetendő összeg emelkedését is. A szarvasmarha vámja 1544-ben 2, 1546–1547-ben 12, 1558–1559-ben 6,5–7, 1560–1561-ben 10, 1562–1564-ben 50 akcsét tett ki darabonként. Ez az érték a Királyi Magyarország területén 1575 körül 1,5 forintra (90 akcsére) rúgott. Az 1570-es években egy ökör átlagosan 10–13 forintba került. A hódoltságból kihajtott vágóökrök száma az 1580-as években meghaladta a 120 000–150 000 darabot.³²

A ráckevei–dunaföldvári révjegyzék szerkezete némiképpen eltér a váciétól, ahol az állatforgalom augusztusban (17 738 darab) és októberben (6296 darab) tetőzött. Ráckeven a fő idény szeptemberre (10 730 darab) esett: az egész évi állatállomány 75%-át ekkor hajtották át a folyón. A jószágok egy részét helyben levágták, miként azt a vágóhídi illeték nagysága is érzékelteti,³³ másik részét pedig továbbterelték nyugati irányba. Feltűnő, hogy a Csepel-szigeti révállomáson nem a híres alföldi parasztvárosok tőzsérei fordultak meg a legsűrűbben, hanem a ráckeveiek, valamint a dunántúli és az alföldi falvak módosabb parasztgazdái.³⁴

Becslések szerint a 16. század második felében körülbelül kétfélmillió szarvasmarhát tenyésztettek az Alföldön és a Tiszántúlon, ebből 5–10%, azaz mintegy 100 000–200 000 darab került külföldre, a fennmaradó 90–95% az országon belül maradt.³⁵

Az itthon tartott állatok húsát többnyire elfogyasztották, különben nehéz lenne választ adni arra a kérdésre, mi a magyarázata az aránylag magas húsfogyasztásnak. A tárgyalt korszakban a polgári lakosság hússzükséglete 65–80 kg/fő, a katonaságé hozzávetőlegesen 100–180 kg/fő körül mozgott évente.³⁶

A hódolt övezetből kihajtott állatsorda Székesfehérváron, Győrön, Pozsonyon, Bécsen és Pettaun keresztül jutott el a délnémet, az észak-itáliai, a morvaországi és a sziléziai városok fogyasztóihoz.³⁷ Az 1580-as években az állatkivitel leglátogatottabb elosztó állomásává Győr és Mosonmagyaróvár vált. Idáig utaztak a bécsi, a pozsonyi, a nagyszombati stb. kereskedők, hogy az Alföldről érkező jószágokat felvásárolják, és idáig jöttek fel a debreceni, a szegedi, a kecskeméti, a ráckevei, a mezőtúri és más községek tőzsérei, hogy az importárukat átvegyék és eljuttassák az ország belsejébe, illetve azon túl Erdélybe.³⁸

A Győrig terelt marhacsordák számára megfelelő nagyságú legelőterületet kellett biztosítani, hogy a napi 20–40 kilométert megtett állatok a hosszú út fáradalmait

³² Káldy-Nagy 1968: 31.; Makkai 1971: 502.; Szakály 1972: 366.; Vass 1972b: 134.; Zimányi 1987: 315.

³³ A vágóhídi illeték összege csak 1580-ból (6400 akcse) és 1590-ből (6117 akcse) ismeretes (Káldy-Nagy 1985: 506.).

³⁴ Vass 1972a: 451–463.; Miskei 1996: 124–133.

³⁵ Makkai 1971: 493.; Zimányi 1987: 350.

³⁶ Jankovich 1967: 426.; Makkai 1971: 486.; Vass 1972b: 124.; N. Kiss 1973: 106.

³⁷ Pach 1963: 64.; Vass 1972b: 133.; Vass 1976: 72.; Zimányi 1987: 315.; Gyimesi 1993: 41.

³⁸ Takáts–Eckhart–Szekfű 1915: 227–228.; Vass 1972b: 132.; Gecsényi 1991a: 27.; Gecsényi 1995: 770.

kipihenjék. Simon János, Cseh András, Varga Ferenc kecskeméti, Bankócs Máté ráckevei és Kovács György halasi tőzséreknek 1590 októberében I. Rudolf királyhoz benyújtott kérelme szerint ezt sokszor még akkor sem sikerült elérni, ha a kereskedők a kötelezően előírt illetékeket megfizették: „Fizetünk is pedig az fölségtök számára barmainktól földbéreket, de fölségtök még ez ideig minékünk sehol földet nem mutatott, hol mi járhatnánk az mi marháinkat! Hanem azon könyörgünk alázatosan, hogy fölségtök mutasson földet itt Győr környül minékünk . . . Fölségöd engedje az szentiványi földet az vásárhoz, hogy míg az vásár leszön, addig minket senki ne háborgasson. Mert fölségös uram, három annyit vesznek rajtunk az megnevezett személyök és többet is, az mivel tartoznánk. Ha pedig fölségöd ebben módot nem talál, mi az egész alföldiek marhát ide nem hozhatunk s úgy az fölségtök kamarájának is fogyatkozása léssen. Annyira vagyunk, hogy míg fölhaltjuk Bécsben vagy csak Óvárig, még az útfélön való járóföldekön is sok fizetést méltatlanul vesznek rajtunk. Hanem fölségöd ezekben találjon módot, hogy békességös járásunk lehessen. Fölségedtől kívánatos választ várunk. Fölségtök alázatos könyörgői: Simon János kecskeméti, Cseh András kecskeméti, Bankócs Máté kevi, Kovács György halasi és Varga Ferenc kecskeméti.”³⁹

A század utolsó éveiben a forgalmasabb állatvásárokat a Dunától északra Komáromban, Érsekújváron, Semptén, Galgócon, Trencsénben, Galántán, Sellyén, Nyárhidon, Komjátiban és Nagyszombatban tartották. A ráckeveiek az 1580-as évekig Bécsben és Nándorfehérvárott, onnantól fogva leginkább Komáromban, Pozsonyban, Érsekújvárott és néhány Vág menti településen igyekeztek eladni jószágaikat és egyéb portékáikat. Érsekújvárott 1586. május 19-én Szabó Péter egy kocsi után 40 dénárt, június 22-én Kálmán Lázár 30 dénárt fizetett, míg Sellyén Ózes Benedek 1588. július 13-án 290 darab vágóökröt vámoltatott.⁴⁰ Joggal kifogásolta 1575-ben a komáromi vámos, hogy Ráckeve kalmárai a behozott árukat Győrből szárazföldön viszik hazafelé, s nem Komáromon keresztül a megszokott vízi útvonalon.⁴¹

Fontos hangsúlyozni, hogy a Budától és Pesttől délre fekvő térségben nagyobb mérvű állattartással nem számolhatunk, mert a települések viszonylag sűrű hálózata és a Duna két ága határt szabott az új puszták létesítésének. A defterek adatai szerint a sertés- és a juhtenyésztés központjának Szigetszentmiklós, Tököl, Szentmihály és Szigetszentmárton tekinthető. Ráckeven és közvetlen környékén (pl. Szigetbecsén) inkább a rétgazdálkodás öltött nagyobb méreteket. A Királyrét nevű birtok után a hászváros és Gyála lakóitól 1562-ben 32 500 akcsét, 1580-ban és 1590-ben 12 000-12 000 akcse bevételt reméltek az oszmánok.⁴² A termékeny és védett helyen fekvő kaszálót a 16. század húszas éveiben az adonyiak,⁴³ a 17.

³⁹Vass 1972b: 133.; Makkai 1973: 806.; Mészáros, 1979: 148–149.

⁴⁰MNL OL E 210. 31. csomó (Érsekújvár). fol. 260, 311.; Kocsis 1993: 334–335.

⁴¹Szakály 2001: 369.

⁴²Káldy-Nagy 1985: 506.

⁴³MNL OL P 707. 69. csomó. 79. fasc. Nr. 1. (I. Ferdinánd király 1527. szeptember 2-án kelt diplomája.)

század elején a makádiak és a lóréviek is művelték.⁴⁴ Ráckeve másik rétvéről, a Somlyó szigetről 1562-ben körülbelül 1000 akcse, 1580-ban és 1590-ben 600-600 akcse folyt be a hódítók kincstárába. A felhalmozott takarmánykészlet elsősorban az Alföldről származó ökrök és juhok etetésére, ellátására szolgált.

Kedvező földrajzi adottságai folytán Magyarország nagy mennyiségű bort tudott exportálni külföldre. A budai vámon megfordult kevei rácok közül Bárán Albert 1551. január 7-én 13 hordó bor után 162,5 akcsét, Kuvini Martin 1551. március 12-én 6 hordó bor után 75 akcsét fizetett.⁴⁵ A két szerb kereskedő – a boroshordók átlagos úrtartalmát 6,5 hektoliternek, 1 hektoliter bor árát 3,5 forintnak számolva – összesen 123,5 hektoliter bort vámolthatott el.⁴⁶

A település neve	A települések várható borvámja			
	1546	1562	1580	1590
Buda	33 000	12 959	?	?
Buják	-	-	?	150
Földvár	-	?	500	500
Kecskemét	100	-	?	?
Nagymaros	-	1672	?	3000
Óbuda	50	-	100	100
Ráckeve	-	6977	15 000	15 000
Szecső	-	-	580	455
Vác	-	18 667	15 000	15 000
Vál	-	?	250	250

5. táblázat: A budai szandzsák hászvárosainak várható borvámja a török adójegyzékekben akcsében kifejezve (1546–1590)⁴⁷

Ráckevének 1580-ban és 1590-ben ugyanannyi hordóilletéket (*resm-i fuçı*) kellett volna fizetnie átalányként, mint Vácnak, sőt többet, mint 1562-ben Budának. Az említett települések mellett a budai szandzsák többi hászvárosának borvámja szinte eltörpül: Kecskemété 1546-ban 100 akcsét, Bujáké 1590-ben 150 akcsét tett ki mindössze. Meglepő, de Nagymaroson és Dunaföldváron sem tapasztalható olyan nagyarányú borforgalom, mint Ráckevén, Vácott vagy Budán, jóllehet

⁴⁴ H. Balázs 1951: 75–77.

⁴⁵ Fekete–Káldy-Nagy 1962: 21, 26.; Fekete–Nagy 1986: 55. A ráckeveiek nem maradtak ki a lengyelországi borexport lebonyolításából sem (Eckhardt 1953: 499–500.). Ezenkívül rendszeresen szállítottak bort és vizát Pozsonyba a Magyar Királyi Kamara tanácsosainak (MNL OL E 213 8. doboz [Pest megye] Ráckeve, No. 1. fol. 66–67.).

⁴⁶ Szakály 1979: 19–20.

⁴⁷ Káldy-Nagy 1971: 12, 15, 95, 121, 169, 335.; Káldy-Nagy 1985: 155, 161, 349, 506, 676.

mindkét mezőváros szőlőtermesztése elég magas szintet ért el; hetivásáiraikon viszont a vártnál kevesebb bor cserélt gazdát.⁴⁸

A lakosság mindennapi életében nélkülözhetetlen sót, amelyet az étkezésen kívül tartósítószerként és fizetőeszközként használtak, Erdélyből és Máramarosból gazdag sószállító cellerek úsztatták le hajóikon Szolnokig, majd onnan kocsikon szállították tovább az ország belsejébe.⁴⁹

Nagymaroson 1562-ben 8100–8600 darab, Ráckeven 1580–1590-ben 13 500–14 300 darab, Vácott 1562-ben 42 300–44 800 darab, 1580–1590-ben 120 000–126 000 darab sókockát vittek át a vámon. A budai szandzsák sóforgalmának 90%-át Váccon keresztül bonyolították le, ám közel sem biztos, hogy a helybéliek. Tudniillik az összeírásokban egynél több sós vagy sóvágó nevet csupán Budán (1546: 3 darab), Ráckeven (1546: 3 darab) és Nagymaroson (1546: 4 darab, 1562: 3 darab) regisztráltak az összeírók.⁵⁰ Tekintettel azonban arra, hogy a Sós, Sóvágó stb. vezetéknevű személyek nem feltétlenül foglalkoztak sószállítással, ezért az előbb említett számok csak kellő elővigyázatossággal vehetők igénybe a sókereskedelem vizsgálatakor.

A „só árából” nevű adótételből egyszerűen kiszámítható a megvámolt sókockák darabszáma. A hódítók ugyanis minden 100 sókocka után 12,5 akcsét és egy darab sókockát szedtek, amit aztán 5–6 akcséért eladtak. Az adószedők tehát nem illetéket vagy értékvémet róttak ki a sóra, hanem részben üzleteltek vele, részben megadóztatták az értékesítésüket. Ezzel jelentős bevételhez jutottak, mivel a sókereskedelem nagy tételben folyt; az erdélyi és a máramarosi hajókon akár 10 tonna teher is elfért.⁵¹

Az ország többi részéhez hasonlóan a helyi áruforgalom Ráckeven is eleinte főként a hetipiacon bonyolódott le. Az országos vásártartás jogát az al-dunai Kevéről érkezett telepések nem tudták maguknak biztosítani a Mohács előtti évtizedekben, ezért a mezővárosban a középkor folyamán sokadalmakat nem lehetett tartani.⁵²

A 16. század második felében valamelyest megváltozott a helyzet, hiszen az átlagos piacoknál népesebb és egyben nagyobb jelentőségű ráckevei hetivásáron a hétköznapi életben nélkülözhetetlen közszükségleti javak éppúgy gazdát cseréltek, mint a távolabbi országrészekből származó áruajták. A szomszédos falvakból érkezett szatócsok, kiskereskedők és iparosok kívül bécsi, nagyszombati, tolnai, szigetvári, komáromi, szegedi és somodarjai kalmárok is megjelentek

⁴⁸ Andrásfalvy 1975: 54.; Szakály 1995: 240.; Káldy-Nagy 1971: 18–19, 73.; Káldy-Nagy 1985: 255–256, 424–425.

⁴⁹ Wenzel 1880: 145–151.; Kubinyi 1988: 227–232. A 16. század második felében jelentős Duna menti sóelosztóhelynek számított Tolna és Bába is. A két település sóforgalmazó szerepéről lásd: Szilágyi 1978: 46.; Szakály 1983: 575.

⁵⁰ Káldy-Nagy 1971: 7–11, 71–73, 85–89.; Káldy-Nagy 1977: 247–249.

⁵¹ Fekete–Káldy-Nagy 1962: 565.; Káldy-Nagy 1968: 48.; Hóvári 1989: 54, 59. 69. jegyzet.

⁵² C. Tóth 2021: 25. Az al-dunai Keve 1405. április 25-én kapta meg Zsigmond királytól az országos vásártartás jogát (Magdics 1888: 1–2. Nr. 1.; Miskei 2015: 13–14. Nr. 1.).

a hászvárosban, hogy ott portékákat értékesítsék.⁵³ A forgalom után 1562-ben 3000, 1580-ban 6936, 1590-ben 7000 akcsét igényeltek a hódítók mértékpénz címén. A mázsapénz várható összege 1580-ban és 1590-ben 200-200 akcsét, a piaci illetéké 1546-ban 5000, 1562-ben 5850, 1580-ban 2000, 1590-ben 4500 akcsét tett ki.⁵⁴

A bőséges árukínálatot nyújtó, sűrűn látogatott kevei hetivásárt az összeírások készítői egyszer sem nevezték sokadalomnak.⁵⁵ Nem véletlen, hogy a defterekben nyomát sem találni a „vásárvám”, „vásári helypénz” (*bac-i siyah; resm-i sergi; serg-i panāyir*) elnevezésnek. Az országos vásárok tartásának jogát Johann Donat Heissler von Heitersheim gróf (1648–1696) császári tábornok mint a Csepel-sziget birtokosa 1695. augusztus 5-én I. Lipót király (1657–1705) engedélyével adományozta a ráckeveieknek, méghozzá évente négy alkalomra: január 25-ére, április 25-ére, július 15-ére és november 5-ére. A donációt 1696. február 20-án hirdette ki Pest-Pilis-Solt vármegye törvényhatósága, hozzátéve, hogy a megadott időpontok előtti napon marhavásárt lehet tartani.⁵⁶

A Csepel-szigeti mezőváros piacait Skarica Máté protestáns prédikátor a *Kevi városáról való széphistória* című, 1581-ben írt munkájában sorolja fel:

[70.] „Tágas piac, Malompiac egyik,
Vagyon bennem Kes piac harmadik,
Szénapiac, Fapiac negyedik
Áros piac, Rác piac hatodik.”⁵⁷

A hetivásár forgalma és a vámbevétel nagysága szorosan összefüggött egymással. Az oszmánok felismerték, hogy a tranzitkereskedelem fellendüléséből számos előnyük származhat, így a meglévő rendszeren mindössze két változtatást hajtottak végre. Egyfelől felújították a mezővárosi révet, másfelől a ráckevei, a dunaföldvári, a paksi, a tolnai és a bátai marhaátkelési vámot 1559. április 24-től más kisebb jövedelmekkel együtt a váci pénzelszámolási egységhez csatolták.⁵⁸

A nagy hasznot hozó élőállat-kivitel vonzóvá tette a bérletfelügyelői és a vámkezelői tisztség elnyerését. A kínálgató lehetőséget azonban a viszonylag szerény tőkeerővel bíró magyar parasztpolgári vállalkozók kevésbé tudták kihasználni, mint zsidó, muszlim és balkáni („rác”, görög) partnereik, ezért a 16. század

⁵³ Stephan Gerlach 1573-ban azt írta Ráckevéről, hogy a „mezővárosban nagy vásár tartatik, melyet a bécsi kereskedők is szoktak meglátogatni, kik gyermekeiket ide küldik a magyar nyelv megtanulása végett” (Szalay 1859: 220–221.). További adatok: Pesty 1880: I. 385.; Takáts 1915: II. 161.; Rúzsás 1966: 227.; Borsa 1984: 100. Nr. 59.; Szakály 1987: 107. Nr. 47.; Szakály 1995: 137.

⁵⁴ Káldy-Nagy 1971: 89, 95.; Káldy-Nagy 1985: 506.

⁵⁵ A ráckevei hetivásár jelentőségét elsőként Szakály Ferenc ismerte fel (Szakály 2001: 376.).

⁵⁶ MNL PML IV.1-a/1. VII. kötet. 69, 72. Mikrofilm: XV. 5-c. 6. doboz; Borosy 1985: 173. Nr. 2846, 174. Nr. 2857.

⁵⁷ RMKT 1999: 247. A Magdics István által kiadott versszak eltér az általunk idézett strófától (Magdics 1888: 92.).

⁵⁸ Velics-Kammerer 1886: I. 198., 1890: II. 523, 527.; Vass 1972b: 120.; Szilágyi 1978: 45.

derekától fokozatosan háttérbe szorultak a helyi vám- és adóigazgatásban. A kedvező gazdasági folyamatok viszont arra ösztönözték őket, hogy bekapcsolódjanak az árukereskedelem lebonyolításába, s ezáltal vagyonukat tovább gyarapítsák.

Az élelmes kalmárok, szatócsok és kézművesek boltokban, iparosműhelyekben és kalmárbódékban értékesítették portékáikat. Ráckeven a 15. század végén – 16. század elején kőből emelt, többszortatú, dongaboltozatos pincével ellátott, késő gótikus-kora reneszánsz stílusjegyeket magukon hordozó lakóházak üzlet-helyiségként is funkcionáltak. Ezek az épületek a mai Kossuth Lajos utcában a Keresztelő Szent János római katolikus templomtól az Ács Károly Művelődési Központig húzódó tengely mentén helyezkednek el.⁵⁹

Az 1970-es években végzett régészeti feltárás során előkerült egy olyan vályogház maradványa is, amelynek romjait 8–10 cm vastag rétegben megszűszesedett gabonamagvak takarták be egyenletes elosztásban. Mindez a gabona padláson történt tárolására vall, amely a földem beomlásakor kerülhetett a padlóra. Az ingatlan egykori tulajdonosa olyan kereskedő lehetett, aki a mezővárosi tanács megbízásából vásárolhatta fel a gabonát, és azt ideiglenesen a padláson tárolta.⁶⁰

A hászváros török kori árudáinak számát nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy az 1566. évi tűzvész idején Szegedi Kis István bútorai Keszi Gergely bolthajtásos lakóházába kerültek, hogy ne semmisüljenek meg a lángokban.⁶¹ Paksi Imre bírósági ítéletét a 16. század végén egy pesti kalmár, Péter deák bérelte, aki úgy költözött a Királyi Magyarország területére, hogy társával, János deákkal együtt 12 000 forinttal és hét vég posztóval maradt adós hitelezőinek.⁶² Az 1657. évi nagy tűzvész szintén rengeteg kárt okozott Ráckeven, megsemmisítve a szatócsüzletek egy részét is.⁶³ A 18–19. században a helyi boltokat, kocsmákat és mészárszékeket görög, szerb és zsidó polgárok kezén találjuk, akik hajóikon, dereglyéiken bonyolították le a Pest felé irányuló áruforgalmat.⁶⁴

A tranzitkereskedelem személyi összetevői

A 16. századi összeírásokban előforduló Boltos, Kádas, Kalmár, Kocsis, Nyilas, Szekeres stb. személynevek gyakoriságából óvatos következtetések vonhatók le egy adott település árusnépére.⁶⁵ Persze mint mindig, most is körültekintően kell

⁵⁹ Miskei 2016: 52–55.

⁶⁰ Fegyő 1973: 93–105.

⁶¹ Kathona 1974: 134. Szegedi Kis István fogvatartója, Perviz vajda 1565-ben járt Ráckeven, s szintén Keszi Gergely házában szállt meg (Kathona 1974: 133.).

⁶² Takáts 1928: IV. 245–246.; Bayerle 1972: 92–93. Az említett Péter deák nem azonos a nagyszombati kapcsolatokkal rendelkező Literátus Péterrel (MNL OL R 319. 38. csomó. I. Rudolf király levele [1594. november 16.]).

⁶³ Magdics 1888: 98.

⁶⁴ Füves 1959: 119–121.

⁶⁵ Takáts 1905: 380–381.; Székely 1961: 331.; Pach 1976: 422–429.

eljárni, mert a kereskedők, szatócsok, tőzsérek, lókupecsek és más állatexportőr gazdák nem minden esetben viseltek foglalkozásra utaló vezetéknevet. De akik mégis ilyen névvel bukkannak fel az egykorú iratokban, azoknál is joggal merülhet fel a gyanú, hogy a (mező)városi önkormányzat vagy valamelyik módosabb üzletember megbízásából – és nem önállóan – tevékenykedtek.⁶⁶

A település neve	Kereskedőnevet viselő személyek száma (fő)			
	1546	1559	1562	Átlag
Buda	28	19	12	20
Cegléd	7	2	7	5
Földvár	7	5	3	5
Kecskemét	9	15	15	13
Nagykőrös	2	1	6	3
Nagymaros	6	15	11	11
Óbuda	1	-	1	1
Pest	19	14	6	13
Ráckeve	30	33	44	36
Vác	14	18	13	15
Vál	3	2	-	2
Visegrád	3	3	-	2
ÖSSZES	129	127	112	126

6. táblázat: Kereskedőnevek a budai szandzsák területén (1546–1590)⁶⁷

Sajnálatos módon a szakirodalomban nincs egységes álláspont a kalmárok csoportosítását illetően. Káldy-Nagy Gyula nagykereskedőknek az 500–900, középkereskedőknek a 100–500, kiskereskedőknek a 100 forintnyi vagy annál kisebb értékű árut fuvarozó személyeket tekintette.⁶⁸ Ezzel szemben Vass Előd inkább a vámértékekre helyezte a hangsúlyt. Szerinte az 500–1000 akcse (10–20 forint) között vámoltatott polgárok nagy-, a 150–500 akcse (3–10 forint) közöttiek közép-, a 150 akcse (3 forint) alatt vámoltatott személyek kiskereskedőknek számítanak. Ugyanezt a módszert követte Ember Győző is, amikor a nyugat-magyarországi vámnaplók tételeit elemezte.⁶⁹

⁶⁶A korabeli útleírások szerint a 16. században sok kereskedő élt Ráckevén. Ungnád Dávid az 1570-es évek elején főleg rác és oszmán kalmárokat látott a mezővárosban (Kovács J. L. 1986: 116.). Ezt az információt 1571-ben Karl Rim is megerősítette, sőt kiegészítette azzal, hogy a törökök és a szerbek mellett zsidó árusok is megtalálhatók a településen (Zirojevic 1976: 157.).

⁶⁷Káldy-Nagy 1971: 7–18, 36–38, 59–61, 69–73, 85–95, 116–121, 184–187, 297–300, 302–305, 328–335.; Káldy-Nagy 1977: 35–40, 52–53, 67–68, 73–74, 78–80, 153–154, 159–161, 173–177, 203–207, 247–249, 261–267.

⁶⁸Káldy-Nagy 1968: 41–42.

⁶⁹Vass 1972b: 145–150.; Ember 1988: 111.

Teljesen más módon közelítette meg a kérdéskört Szakály Ferenc. Balázs deák üzleti könyvét vizsgálva a neves kutató úgy gondolta, hogy azok a – török által megszállva tartott országrészből származó – távolsági kereskedők álltak a ranglétra élén, akik megszervezték a hódolt övezet, a Királyi Magyarország (Magyar Királyság) és az Erdélyi Fejedelemség árucseréjét, de később elköltöztek Bécsbe, Nagyszombatba, Pozsonyba, Kassára, Kolozsvárra és más szabad királyi városba, hogy megszokott életmódjukat ott „nagyban” folytathassák tovább. A második szintet ezek megbízottjai, faktorai foglalták el. Ők nem a saját maguk által vagy a közvetlen környezetükben megtermelt javakat értékesítették, hanem – mint afféle közvetítő kereskedők – távolabbi helyekről vásárolták össze az exportálandó termékeket. A harmadik kategóriába sorolt kalmárok a városi magisztrátus felkérésére jártak el, s jövedelmüket kisebb-nagyobb üzleti vállalkozásokkal egészítették ki.⁷⁰

Alapos a gyanú, hogy Ráckeven is azok a „rác”, raguzai-dalmát, görög, zsidó, török, német és magyar kereskedők rendelkeztek a legnagyobb forgótőkével, akik személyesen jelentek meg az ország határain kívül, és akik fuvarosaik segítségével állandó kapcsolatot tartottak fenn külföldi partnereikkel. Közéjük tartozott a Nagyszombatban szarvasmarhákkal üzletelő Huszár Miklós és Takács Tamás, valamint a bécsi Haus Eiselernek Erdélyből ökröket – 1556-ban 200 darabot – szállító Bárány János.⁷¹ Takács Tamás, aki 1548-ban az Alsó-ausztriai Kamarától zár alá vett pénze visszaadását kérte, 1551-ben Pozsonyban két marhakereskedő pénzére jelentett be tilalmat.⁷²

Bárány János 1551-ben Reichenthaler Tamás pozsonyi bíróval pereskedett, mert a város vezetője lefoglalta a portékáit.⁷³ Üzlettársa, Bornemissza Tamás az 1540–1550-es években előszeretettel fordult meg Stájerországban és Nándorfehérvárott, ahol gyakran feltartóztatták mások adóssága miatt.⁷⁴

A vagyonos ráckevei réz- és ónkereskedők Felső-Magyarországról szereztek be a különféle nemes- és puhafémeket. A hajótulajdonos Pap János az 1540–1550-es évek fordulóján mázsaszámra hozott be ónt Bécs felől a Dunán.⁷⁵ Mivel ezek az ügyletek roppant nagy összegeket emésztettek fel, megesett, hogy két-három település árusai egy-egy útra alkalmilag összeálltak. Egyedül csak a legbátrabbak közlekedtek, magukra vállalva minden kockázatot.

A „hitetlen gyaurok” és a „pogány törökök” közti ellenségeskedés a feleket nem akadályozta meg abban, hogy alkalomadtán társuljanak. A közös vállalkozás azonban számos veszélyt rejtett magában. 1548. október 14-én például negyven egri katona ütött rajta a Csepel-szigetre tartó török–magyar kompánián. A kisebb

⁷⁰ Szakály 1972: 366–369.

⁷¹ Szakály 1995: 136. 219, 221. jegyzet

⁷² Gecsényi 1993: 289. 49. jegyzet.

⁷³ R. Kiss 1908: 328–329. Nr. 324.

⁷⁴ Szakály 1995: 135, 136. 219. jegyzet.

⁷⁵ Szakály 1995: 134. 205. jegyzet.

csetepatében – túl azon, hogy az összes pénz a rablóké lett – néhány kevei kalmár az életével fizetett.⁷⁶

Az oszmánokkal fenntartott kapcsolatuk nyilván közrejátszott abban, hogy a ráckeveiek számos esetben összetűzésbe kerültek a magyar végvári katonákkal. 1550 tavaszán maga Szulejmán szultán tett panaszt Habsburg Ferdinánd királynál (1526–1564), amiért az Erdélybe tartó kevei „rácokra” Dobó István egri kapitány vitézei váratlanul lecsaptak, és irgalmatlan mészárlás közepette 35 embert megöltek, 7 személyt elfogtak, és 9918 forintnyi árujukat mind elkobozták. Ez az összeg megközelítette azt az adómennyiséget, amelyet 1543 és 1575 között a „keleti országrész” (1570-től Erdélyi Fejedelemség) uralkodói fizettek a hódítóknak.⁷⁷

A rendelkezésünkre álló adatok nem hagynak kétséget afelől, hogy Ráckeve a Mohácsot követő évtizedekben meghatározó szerepet játszott a hódoltsági tranzitkereskedelem lebonyolításában. A jelenség okai meglehetősen összetettek. Az európai agrárkonjunktúra hatása, a település jogállása (szultáni hászváros) és kedvező földrajzi adottságai (Buda közelsége, folyó melletti fekvés stb.), a helyi rév forgalma, az oszmán hatalom magatartása, nemkülönben jómódú polgárainak kiterjedt bel- és külföldi kapcsolatai mind hozzájárultak a Csepel-szigeti mezőváros gazdasági szerepkörének fenntartásához.⁷⁸

Ráckeve vezetése a török korban is jobbára azoknak a módos „rác” kalmároknak a kezében összpontosult, akik a Balkán-félszigetről posztóféléket és luxus-cikkeket, Erdélyből sőt és ökröket, az Alföldről szarvasmarhákat, juhokat, lovakat és állatbőröket, a Dunántúlról bort, Nyugat-Európából vas- és fémeszközöket, textíliákat, süvegeket és fűszereket szállítottak a Kárpát-medence középső felébe. A vámnaplók adatai szerint Péter (Petre) kalugyer késsel, Dimitri Zselik (Dimitri Velić) bárányprémmel és porcelánnal, Rác Benedek süvegekkel és szatócáruval, Bárán Albert és Kuvini Martin borral, Jovan Bárán ökrökkel, Kacsikity György (Đorđe

⁷⁶ HIL TIGY 2. doboz 1548/13. (Buda, 1548. október 18.), 1548/19. (Pozsony, 1548. november 3.)

⁷⁷ Fekete 1926: 10.; Petrisch 1991: 62–64. Nr. 130, 134.

⁷⁸ A ráckeveiek és az oszmánok kapcsolata feltűnt a kortársaknak is. Prépostváry Bálint egri kapitány és kassai vicegenerális 1594. január 24-i levele szerint „*az Teöreök csaszarnak es az eő hadanak minden erejeth az szegeny hodolt nep wisely, fwkeppen pedig Tolna, Racz Kewy, Kalmancseh, Kechkemeth, Halás, Geöngöös, Thwr, Mako, Simand, Bekes, Deöbretzen, es teöb ezfele feő warasok. Ezekben az warasokban wagjon eő nekik nagj segítsegeök, es nekwnk nagy romlaswnk.*” (HL TIGY 7. doboz 1594/5. fol. 69. Prépostváry Bálint egri kapitány és kassai vicegenerális levele Mátyás főherceghez [Csenger, 1594. január 24.]). Ha hihetünk Szerémi Györgynek, akkor a kevei rácok a Jagelló-korban is jó kapcsolatot ápoltak a Balkán-félszigeten egyre jobban terjeszkedő oszmán hatalommal: „*Negyedik árulást a kevei rácok követték el, mert ezek is nagyon kereskednek. Mindig böven voltak áruik, elhozták Magyarországra, és sátraikban mindig volt egy-két török, s így folyton híven szolgáltak a töröknek.*” (Erdélyi–Juhász–Székely 1979: 65.)

Kačkić) marhabórral, Kacsikity Miklós (Nikola Kačkić) vegyes áruval, István (Stjepan) kalugyer posztóval üzletelt az 1540–1580-as években.⁷⁹

A magyar nyelvű lakosság beszivárgása a 16. század második harmadában öltött nagyobb méreteket. Skarica Máté verses krónikájában feljegyezte, hogy a koronázóváros eleste (1543) után szép számmal érkeztek székesfehérvári polgárok, akikről külön utcát neveztek el a mezővárosban:

[68] „Szörnyű veszedelme Fehérvárnak
Toldá ismét népét várasomnak,
Egy utcámat az nagy pusztaságnak
Nem engedék, hála az Christusnak.

[69] Onnan vagyon most derék örömem,
Sok ínséggel noha rakva bélem,
És sok nemzet láttatik énbennem,
De kevestül vagyon segedelmem.”⁸⁰

A fehérvári menekültek közé tartozott a Debrecenben és Komáromban is sűrűn megfordult Alagoz Lajos, valamint társa, Szalai Antal, aki 1542-ben Pozsony felől iparcikkeket, 1544-ben Németjárfalun (Jahrndorf) keresztül boroszlói posztót hozott be az országba. A két üzletemberhez időnként betársult Bornemissza Pál is. A három egykori fehérvári kalmár – Alagoz és Bornemissza rövid karácsonyszállási kitérője után – 1546–1547 táján költözhetett a Csepel-sziget központjába, s rövidesen mindnyájan a település megbecsült polgárai lettek,⁸¹ akárcsak az 1546-ban Zurndorfnál árueltitkoláson rajtakapott Kádas Tamás.⁸²

A helybéli árusok az 1550–1560-as években anyagilag megerősödtek ugyan, de továbbra is függő viszonyban maradtak a nagyobb tőkeerejű külföldi megbízóiktól. Az is elmondható róluk, hogy nem szakosodtak egy-egy árufajta kizárólagos forgalmazására, azaz nem alakult ki olyan csoportjuk, amelyik csak az export-, illetve csak az importcikkek szállítását látta volna el.⁸³

A távolsági kereskedelemben felhalmozott tőkét a ráckevei kereskedők is javarészt szőlőkebe, ingatlanokba, illetve nagy értéket képviselő, de könnyen menekíthető vagyontárgyakba fektették, így a hászváros gazdasági szerkezete az ún. „tizenöt éves háború” (1593–1606) kitöréséig lényegében semmit sem változott.⁸⁴

⁷⁹ MNL OL E 15. 66. csomó 229.; MNL OL Filmtár: 20423. doboz. 20. cím (1589.); Takáts-Eckhart-Szekfű 1915: 295, 299.; Fekete-Káldy-Nagy 1962: 20–21, 26.; Szakály 1990: 139. 30. jegyzet; Szakály 1995: 134. 204. jegyzet; Miskei 2003: 144–145. Előfordulhat, hogy a Budán 1565-ben 8000 ív papírt elvámoltató Novák István és a Michele di Luca Baba raguzai kereskedővel egykor üzleti kapcsolatban állt Stjepan Novakovity, akinek neve egy 1570-ben Raguzában lefolyt bírósági eljárás során került szóba, egy és ugyanazon személy (Velics–Kammerer 1890: II. 330; Tadić 1950: 152–154; Bogdán 1965: 877.). A tanulmányunkban említett kalmárok közül Péter kalugyer, Kacsikity Miklós és Dimitri Velik/ Velics neve megtalálható az 1562. évi defterben (Káldy-Nagy 1971: 91–92.).

⁸⁰ RMKT 1999: 247. Az idézett versszakok régebbi kiadása: Magdics 1888: 91–92.

⁸¹ Dvmj 1979: 25. Nr. 96.; Dvmj 1981: 6. Nr. 14.; Dvmj 1985: 41, 56.; Ember 1988: 527.; Gecsényi 1993: 281.; Bessenyei 2007: 42–43.

⁸² Gecsényi 1991b: 34–35.; Szakály 1995: 135. 206. jegyzet.

⁸³ Ráckeve 16. századi kereskedőire lásd még: Miskei 2003: 136–157.

⁸⁴ Ismereteink szerint a ráckeveiek a 16. században a Kúcsi- és a Szentiváni-pusztán (Káldy-Nagy 1985: 391, 506, 565.), a Tolna megyei Ebesen (MNL OL Filmtár: W 179. doboz;

FORRÁSOK

Árpád Múzeum, Ráckeve (ÁM)

Dokumentációs gyűjtemény (Dok. gyűjt.)

HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Budapest (HL)

Török iratok gyűjteménye (TIGY)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)

MNL DL Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai levéltár

MNL OL E 15. Magyar Kincstári Levéltárak, a Magyar Kamara Archívuma,
Expeditiones camerales

MNL OL E 210. Magyar Kincstári Levéltárak, a Magyar Kamara Archívuma,
Miscellanea

MNL OL E 213. Magyar Kincstári Levéltárak, a Magyar Kamara Archívuma,
Városi és községi pecséttel ellátott iratok

MNL OL P 707. Családi levéltárak, Zichy család (zsélyi) levéltára

MNL OL P 287. Családi levéltárak, Forgách család levéltára

MNL OL R 319. Az 1526 utáni gyűjtemény, Kisebb családi fondörredékek

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, Budapest (MNL PML)

IV. 1. Pest-Pilis-Solt vármegye nemesi közgyűlésének iratai (1244) 1446–1789
(1848), Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek (1632) 1638–1789

V. 180/A-a. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek. Ráckeve
mezőváros iratai, Tanácsi iratok

Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Budapest (OSzKK)

OSzKK Fol. Hung 2904. Kevi Varassarol valo Szep Historia Mellyet Scariceus
Mathe itt valo Praedicatorsagában szerzett Anno 1600. Renovaltatott
az Protocolummal edgyütt Szabad Szállási itt itt [sic] való Notárius által
Anno 1700.

FORRÁSKIADVÁNYOK, SZÓTÁRAK

H. Balázs Éva 1951: *Jobbágylevelek*. Budapest.

Bartal Antal 1901: *Glossarium mediae et infimae Latinitatis regni Hungariae*. Lipsiae.

Bayerle, Gustav 1972: *Ottoman diplomacy in Hungary. Letters from the Pashas of Buda 1590–1593*. Bloomington.

Szakály 1979: 21.), valamint Tokajon (MNL OL P 604. 3. csomó 166. tétel 10.) vásároltak maguknak szőlőföldet. A Csepel-szigeti mezővárosban az ötvösök már a Jagelló-korban fontos szerepet játszhattak. Legalábbis erre enged következtetni Ötvös István esete, akit 1508-ban kereskedőnek (*mercator*) nevez egy oklevél (MNL DL 36 399; Jakó 1990: II. 284. Nr. 3477.). A településen 1546-ban 6, 1559-ben 5, 1562-ben 10 Ötvös vezetéknevű személyt jegyeztek fel az oszmán írnokok (Káldy-Nagy 1971: 85–95; Káldy-Nagy 1977: 261–267), közülük hárman, Ötvös Máté, Ötvös István és Ötvös Mihály 1562-ben az „utcafőnök” (*ser-i mahalle*) tisztséget is betöltötték (Káldy-Nagy 1971: 94–95.). A kereskedelmi tőke 16. századi szerepére lásd: Zimányi 1987: 363–364.; Gyimesi 1989: 82–83.

- Borosy András 1985: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711. III. 1681–1697.* (Pest Megyei Levéltári Füzetek 10.) Budapest.
- Borsa Iván 1984: A szenyéri uradalom a török időkben (Forráspublikáció). In: Kanyar József (szerk.): *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 15.* Kaposvár, 77–133.
- Calepinus, Ambrosius 1594: *Dictionarium decem lingvarum...Ubi Latinis dictionibus Hebraeae, Graecae, Gallicae...Ungaricae...adiectae sunt...* H. n. (In: Egri Főegyházmegyei Könyvtár. Jelzete: RMK I. 277/2.)
- Dvmj 1979: Balogh István (ford., vál.), Szendrey István (szerk.): *Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei, 1547.* (A Hajdú-Bihar megyei Levéltár forráskiadványai 1.) Debrecen.
- Dvmj 1981: Balogh István (ford., vál.), Gazdag István, Szendrey István (szerk.): *Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei, 1548/1549.* (A Hajdú-Bihar megyei Levéltár forráskiadványai 2.) Debrecen.
- Dvmj 1982: Balogh István (ford., vál.), Szendrey István (szerk.): *Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei, 1552/1554.* (A Hajdú-Bihar megyei Levéltár forráskiadványai 4.) Debrecen.
- Dvmj 1985: P. Szalay Emőke (ford., vál.), Gazdag István, Szendrey István (szerk.): *Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei, 1564/65.* (A Hajdú-Bihar megyei Levéltár forráskiadványai 10.) Debrecen.
- Du Cange, Carolus [Charles] du Fresne 1762: *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Latinitatis...Ed. nova...auctior. 1–3.* Basileae. (In: Egri Főegyházmegyei Könyvtár. Jelzete: A. II. 6.)
- Eckhardt Sándor 1953: Kereskedő átköltözése a török birodalomból 1588 október. *Magyar Nyelv* (49.) 3–4. 499–500.
- Ember Győző 1988: *Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén.* (A Magyar Országos Levéltár kiadványai) Budapest.
- Erdélyi László (ford.), Juhász László (ford., átdolg.), Székely György (bev., jegyz.) 1979: Szerémi György: *Magyarország romlásáról.* (Olcsó Könyvtár) Budapest.
- Jakó Zsigmond (közéteszi és a bev. tan. írta) 1990: *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). I–II.* (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok) Budapest.
- Fekete Lajos – Káldy-Nagy Gyula 1962: *Budai török számadáskönyvek 1550–1580.* Budapest.
- Káldy-Nagy Gyula 1968: Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560–1564-ben. *Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–66.* 27–97.
- Káldy-Nagy Gyula 1971: *Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546–1562).* (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Yayınları: 177) Ankara.
- Káldy-Nagy Gyula 1977: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása.* (Pest megye múltjából 3.) Budapest.
- Káldy-Nagy Gyula 1985: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok.* (Pest megye múltjából 6.) Budapest.
- Kathona Géza 1974: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből.* (Humanizmus és reformáció 4.) Budapest.

- R. Kiss István 1908: *A Magyar Helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549–51. évi leveles könyve*. Budapest.
- Kocsis Gyula 1993: Az érsekújvári hídvámjegyzék (Adatok a 16. század végi élőállat kivitelről). In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából. XII. Kecskemét*, 287–359.
- Komáromy András 1907: Magyar levelek a XVI. századból. *Történelmi Tár* 121–160, 388–436, 522–567.
- Kovács József László (ford.) 1986: *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai*. (Magyar Ritkaságok) Budapest.
- Magdics István 1888: *Diplomatarium Ráczeviense. Ráczevei Okmánytár*. Székesfehérvár.
- Melich János 1906: *Szikszai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzéke 1590-ből*. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XIX. kötet. 9. szám) Budapest.
- Márton József 1818: *Lexicon trilingve Latino–hungarico–germanicum...Pars secunda*. Viennae.
- Miskei Antal 2015: *Ráckevei okmánytár. Oklevelek és iratok (15–17. század)*. (Ráckevei Múzeumi Füzetek 7. sz.) Ráckeve.
- MZsO 1937: Mandl Bernát (szerk.): *Magyar-zsidó Oklevéltár II. 1540–1710*. Budapest.
- MZsO 1980: Scheiber Sándor (szerk.): *Magyar-zsidó Oklevéltár XVIII. 1290–1789*. Budapest.
- Páriz Pápai Franciscus 1782: *Dictionarium hungarico–latinum...opera Petri Bod... Cibinii*. (In: Egri Főegyházmegyei Könyvtár. Jelzete: SK 43.117/2.)
- Petrisch, Ernst Dieter 1991: *Regesten der osmanischen Dokumente in Österreichischen Staatsarchiv I. 1480–1574*. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Ergänzungsband 10/1.) Wien.
- RMKT 1999: Ács Pál (s. a. r.): *Régi Magyar Költők Tára. XVI. századbeli magyar költők művei. 11. 1579–1588*. Budapest.
- Sahm, Wilhelm 1912: *Beschreibung de Reisen des Reinhold Lubenau. 1*. (Mitteilungen aus der Stadtbibliothek zu Königspurg i. Pr. IV.) Königsberg.
- Szakály Ferenc 1987: Egy végvári kapitány hétköznapijai (Horváth Márk szigeti kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival) (1556–1561). In: Kanyar József (szerk.): *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 18*. Kaposvár, 45–127.
- Szalay László (közli) 1859: *Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI-dik században*. Pest.
- Takáts Sándor – Eckhart Ferenc – Szekfű Gyula (szerk.) 1915: *A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. 1553–1589*. Budapest.
- Tardy Lajos (közreadja) 1984: Hans Dernschwam: *Erdély – Besztercebánya – Törökországi útinapló*. Budapest.
- TMO 1914: Thallóczy Lajos – Krusmárik János – Szekfű Gyula (szerk.), Karácson Imre (ford.): *Török-magyar oklevéltár 1533–1789*. Budapest.
- Vass Előd 1972a: Zwei türkische Führenlisten von Ráckeve und Dunaföldvár aus den Jahren 1562–1564. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* (25.) 451–463.

- Velics Antal – Kammerer Ernő 1886–1890: *Magyarországi török kincstári defterek. I–II.* Budapest.
- Zirojević, Olga 1976: *Carigradski drum od Beograda do Budima u XVI i XVII veku.* (Institut za izučavanje istorije Vojvodine. Monografije. Knjige 14.) Novi Sad.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andrásfalvy Bertalan 1975: Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. In: K. Balog János (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből. VII. Szekszárd, 14–76.*
- Bessenyei József 2007: *Menekültek... A kereskedelem helyzete Magyarországon 1526 után, Bornemissza Tamás és a budai menekültek működésének tükrében.* Miskolc–Budapest.
- Bogdán István 1965: Papírkereskedelmünk a XIV–XVII. században. *Századok* (99.) 4–5. 871–881.
- Fegyó János 1973: Későközépkori lakóház leletmentése Ráckevén. In: Ikvai Nándor (szerk.): *Studia Comitatus 2. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból.* Szentendre, 93–105.
- Fekete Lajos 1926: *Bevezetés a török hódoltság diplomatikájába.* Budapest.
- Fekete Lajos 1955: *Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung I.* (Bibliotheca Orientalis Hungarica 7.) Budapest.
- Fekete Lajos 1993: *A hódoltság török levéltári forrásainak nyomában.* (Budapest Oriental Reprints. Series A. 6.) Budapest.
- Fekete Lajos – Nagy Lajos 1986: *Budapest története a török korban.* Budapest.
- Fenyvesi László 1986: A budai szandzsák görögkeleti központjainak görög diaszpórája a 16. században. *Századok* (120.) 1. 123–162.
- Füves Ödön 1959: A ráckevei görögök nyomában. *Antik Tanulmányok* (6.) 1–3. 117–122.
- Gecsényi Lajos 1991a: Győr kereskedelmi szerepének változása a 16. században. In: Dávid Lajos (szerk.): *Arrabona.* 26–30. Győr, 23–43.
- Gecsényi Lajos 1991b: Kelet-magyarországi kereskedők a nyugati távolsági kereskedelemben. In: Gazdag István (szerk.): *Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve. XVIII.* Debrecen, 25–35.
- Gecsényi Lajos 1993: Az Edlaspereg-ügy. A magyar kereskedők bécsi kapcsolatai a 16. század első felében. *Történelmi Szemle* (35.) 3–4. 279–295.
- Gecsényi Lajos 1995: Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században (Thököly Sebestyén felemelkedésének háttéréhez). *Századok* (129.) 4. 767–790.
- Gyimesi Sándor 1989: Pach Zsigmond Pál (szerk.): *Magyar gazdaságtörténet 1848-ig.* Kézirat. Budapest.
- Gyimesi Sándor 1993: *Utunk Európába. A magyar és az európai gazdaság viszonya a honfoglalástól a 20. század elejéig.* (Magyar Gazdaságtörténet 1.) Budapest.

- Hegy Klára 1995: *Török berendezkedés Magyarországon*. (História Könyvtár. Monográfiák 7.) Budapest.
- Hegy Klára 2001: Az oszmán hatalom berendezkedése és működése. In: Zsoldos Attila (szerk.): *Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig*. Budapest, 255–328.
- Hóvári János 1989: Az erdélyi só a török Szendrőben, 1514–1516. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 6.) Budapest, 41–61.
- Jankovich Miklós 1967: Adatok a magyar szarvasmarha eredetének és hasznosításának kérdéséhez. *Agrártörténeti Szemle* (9.) 3–4. 420–431.
- Káldy-Nagy Gyula 1970a: *Magyarországi török adóösszeírások*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 52.) Budapest.
- Káldy-Nagy 1970b: *Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon*. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 9.) Budapest.
- Kubinyi András 1988: Königliches Salzmonopol und die Städte des Königreichs Ungarn im Mittelalter. In: Wilhelm Rausch (hrsgg.): *Stadt und Salz*. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas X.) Linz, 213–232.
- Makkai László 1958: Pest megye története. In: Dercsényi Dezső (szerk.): *Pest megye műemlékei. I*. Budapest, 59–169.
- Makkai László 1971: Der ungarische Viehhandel 1550–1650. In: Ingomar Bog (hrsgg.): *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa*. Köln-Wien, 483–506.
- Makkai László 1973: Szarvasmarha-tenyésztésünk első virágkora. Élet és Tudomány (28.) 802–806.
- Mészáros László 1979: Kecskemét gazdasági élete és népe a XVI. század közepén. In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából. II. A késői feudalizmus kora*. Kecskemét, 58–286.
- Miskei Antal 2003: *Ráckeve története I. Ráckeve története a kezdetektől 1848-ig*. Ráckeve.
- Miskei Antal 2016: *A Csepel-sziget és Ráckeve mint királyi és szultáni birtok (15–18. század)*. (Az Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolája közleményei 6.) Eger.
- N. Kiss István 1973: Húsfogyasztás (katonai és közfogyasztás) a XVI–XVII. századi Magyarországon. *Agrártörténeti Szemle* (15.) 1–2. 92–114.
- Pach Zsigmond Pál 1963: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században*. Budapest.
- Pach Zsigmond Pál 1976: Crom – cromer – kalmár. Szófejtés és gazdaságtörténet. *Magyar Nyelv* (72.) 422–429.
- Pesty Frigyes 1880: *Az eltűnt régi vármegyék. I–II*. Budapest.
- Rúzsás Lajos 1966: Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI–XVII. században. In: Rúzsás Lajos (szerk.): *Szigetvári Emlékkönyv. Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára*. Budapest, 199–234.

- Sinkovics István 1987: A három országrész igazgatása. In: Pach Zsigmond Pál (főszerk.), R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Magyarország története 1526–1686. Magyarország története tíz kötetben. Magyarország története 3/1.* Budapest, 393–473.
- Szakály Ferenc 1972: Balázs deák gyöngyösi kereskedő üzleti könyvei (Adalékok a hódoltsági terület kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a XVI. század végén). *Agrártörténeti Szemle* (14.) 3–4. 356–386.
- Szakály Ferenc 1979: A Közép-Duna menti bortermelés fénykora (a XVI. század derekán). *Dunatáj* (2.) 2. 12–24.
- Szakály Ferenc 1983: Török megszállás alatt (1543–1686). In: Kristó Gyula (szerk.): *Szeged története. I. A kezdetektől 1686-ig.* Szeged, 535–738.
- Szakály Ferenc 1990: Nagy Gergely pereskutasi „kereskedő-tőzsér” viszálya Nagyszombat városával (1588). Adatok a 16. századi kereskedelem-szervezet kérdéséhez. In: Blazovich László (szerk.): *Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XVI.* Szeged, 123–144.
- Szakály Ferenc 1995: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez.* (Humanizmus és reformáció 23.) Budapest.
- Szakály Ferenc 1997: *Magyar intézmények a török hódoltságban.* (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 21.) Budapest.
- Szakály Ferenc 2001: A hódolt megye története. In: Zsoldos Attila (szerk.): *Pest megye monográfiája. I/2. A honfoglalástól 1686-ig.* Budapest, 329–543.
- Székely György 1961: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV–XVI. században. *Agrártörténeti Szemle* (3.) 3–4. 309–343.
- Szilágyi Mihály 1978: Társadalmi és gazdasági viszonyok a Duna mentén a török hódoltság korában. In: K. Balog János (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből. VIII.* Szekszárd, 5–98.
- Tadić, Jorjo 1950: *Dubrovačka arhivska gradja o Beogradu I. 1521–1571.* (Gradja za istoriju Beograda) Beograd.
- Takáts Sándor 1905: A nyilas és a kádas kalmárok. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* (7.) 5. 380–381.
- Takáts Sándor 1915–1917: *Rajzok a török világból. I–III.* Budapest.
- Takáts Sándor 1928: *Rajzok a török világból. IV. A török hódoltság korából.* Budapest.
- Takáts Sándor 1979: *Bajvívó magyarok. Képek a török világból.* Budapest.
- Tamássy Andor 1950: *Adatok Ráckeve történetéhez.* In: Kézirat a ráckevei Árpád Múzeumban. Adattár. Ltsz.: 161-75. Ráckeve.
- C. Tóth Norbert 2021: *Ráckeve középkori oklevelei. Diplomatikai vizsgálat.* Budapest.
- Vass Előd: 1972b: A váci török vámnaplók adatai az Alföld felől nyugatra irányuló XVI. századi áruforgalomról. *Agrártörténeti Szemle* (14.) 1–2. 120–155.
- Vass Előd 1976: *A hódoltsági terület nyugati áruforgalma a XVI. században váci török vámnaplók és magyar kamarai iratok tükröződésében.* (In: Kézirat az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában. Jelzete: Kd. 4103.) Budapest.
- Weisz Boglárka 2013: *A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében.* (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) Budapest.
- Wenzel Gusztáv 1880: *Magyarország bányászatának kritikai története.* Budapest.

Zimányi Vera 1987: Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig. In: Pach Zsigmond Pál (főszerk.), R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Magyarország története 1526–1686. Magyarország története tíz kötetben. Magyarország története 3/1.* Budapest, 285–391.

PAP JÓZSEF

EGY POLIHISZTOR AZ OKTATÁSRÓL. HERMAN OTTÓ OKTATÁSPOLITIKAI ELKÉPZELÉSEI*

Tisztelgő tanulmányomban egy dualizmus kori politikusnak, Herman Ottónak az oktatással kapcsolatban kifejtett nézeteit fogom röviden bemutatni. A téma két oldalról is kapcsolódik Kiss László kollegához. Herman Ottó aktív szerepet vállalt a dualizmus kori politikai vitákban, és többször megnyilatkozott a nemzetiségi kérdés és az izraelita vallás ügyében. Ez a két téma pedig fontos szerepet kapott Kiss László publikációiban. A másik kapcsolódási pont pedig az oktatás ügye, mely természetesen kötődik egy tanári életpályához. A tanulmány első részében egy korábbi írásom alapján foglalom össze Herman pályáját,¹ majd pedig a második részben az 1882-es és az 1883-as oktatási vitában elhangzott hozzászólásai alapján ismertetem oktatási elképzeléseit.

Herman (Herrmann) Ottó 1835. június 26-án született Breznóbányán. Iskoláit Breznóbányán és Miskolcon végezte, majd a bécsi Politechnikumban tanult. Ezt azonban apja halála miatt abba kellett hagynia, 1854 és 1856 között Bécsben volt géplakatos. Miután nem jelent meg a katonai sorozáson, szökevénynek nyilvánították, és 1857-ben 13 évre besorozták. 1861-ig szolgált, majd leszerelték, és 1861. szeptember 19-én hazaérkezett Miskolcra. A következő biztos pont életrajzában az 1863-as kőszegi vállalkozás, amikor is két társával fényképész tevékenységbe kezdett. A természettudományos érdeklődésű Hermant Chernel Károly ajánlotta be a kolozsvári Erdélyi Múzeum Egyesületnél meghirdetett konzervátori állásra.²

Az 1864-ben – 29 évesen – került Kőszegről Kolozsvárra. Kolozsváron kezdett a tudományos munka mellett a politikával is foglalkozni. Életének a politikához kapcsolódó korai emlékei forrásokkal nem vagy alig alátámaszthatóak, legendás elemekkel telítődnek (gyermekkori kísérlet a szabadságharc hadseregébe való belépésre, részvétel az itáliai háborúban és az 1863-as lengyel szabadságharcban).³ Az első politikai jellegű hazai megnyilvánulása az 1869-es választási kampány egyik kolozsvári rendezvényéhez kapcsolódott, amikor határozott fellépésével megakadályozta, hogy az ellenzéki tömeg összecsapjon a választási rendbontásra kivezényelt katonasággal. Az életrajzával foglalkozó irodalom az Erdélyi Múzeum Egyesületnél betöltött konzervátori állásáról való lemondásnak is politikai színezetet tanúsít, hiszen radikális ellenzékiként nem akart az erdélyi mágnások által fenntartott egyesület alkalmazottja maradni. A lemondást követően, 1871. március 4. és 1872.

* A tanulmány az NKFIH K 134378. számú pályázatának támogatásával készült (Dualizmus kori parlamentarizmus regionális nézőpontból, vezető kutató: Pap József).

¹ Pap 2015.

² Erdődy 1984: 11–12.; Herman pályakezdésének regényes leírását lásd: Lambrecht 1933: 11–22.

³ Erdődy 1984: 12.

június 25. között a kolozsvári Magyar Polgár munkatársa lett. Radikális köztársaságpárti nézetei miatt azonban sajtóperek fenyegették, és – az egyébként ellenzéki újság – szerkesztőjével, K. Papp Miklóssal is konfliktusba került. Ezt követően el is hagyta a lapot.⁴ Ebben a korai esetben is jól látható, hogy Hermanra nemcsak a radikalizmus volt jellemző, hanem az egzisztenciális kérdéseket negligáló, elvekhez mereven ragaszkodó döntések is. Hiszen vélhetően politikai alapú nézeteltérései miatt a tudományos munka lehetőségét biztosító múzeumi megbízatást, a megélhetést lehetővé tevő szerkesztői állást, valamint a neki 8 évig otthont adó várost is elhagyta. A politikai állásfoglalás és az ebből adódó konfliktus tehát fontos és meghatározó volt életének ezen szakaszában is.

A politikussá válás útján azonban az első igazán komoly lépésnek az 1875-ös pártalapítási kísérlet és a Kossuth Lajossal való kapcsolatfelvétel tekinthető. Herman 1874 nyarán ismerkedett meg a szegedi származású Bakay Nándorral. Bakay ekkorra Szeged egyik jelentős vállalkozója, kendergyár-tulajdonosa volt. A két férfi elhatározta, hogy önálló pártot hoznak létre az iparos érdekek képviselőjére. Herman ebben az ügyben fordult 1875. március 2-án Kossuth Lajoshoz, és ehhez a tervhez kérte az emigráns politikus támogatását.⁵ A pártalapítással kapcsolatban néhány fontos kérdésre kell felfigyelni. A dualizmus kori magyar párttörténet egyik legmozgalmasabb periódusa zajlott ebben az időszakban, mozgásba lendült az 1867-ben kialakult pártstruktúra. Az ellenzéki oldalon kétirányú folyamat indult el: a Tisza Kálmán vezette Balközép zöme a Deák-párthoz közeledett, míg a kiegyezés elfogadásával egyet nem értők létrehozták az Elvhű Balközép nevet viselő pártformációt. Ez utóbbihoz tartozó képviselők 1874. február 26-án fúzióra lépetek az Országos 48-as Párttal. Az új csoportot kezdetben Egyesült Közjogi Ellenzéknek, majd rövid egy hónap után Függetlenségi Pártnak nevezték el.⁶ A Függetlenségi Párt maga mögött tudhatta Kossuth Lajos támogatását. Így a Herman–Bakay-féle kísérlet eleve kudarcra volt ítélve. Ennek ellenére azonban a két férfi jól érzékelte a pártalapítás lehetőségét, azzal is tisztában voltak, hogy Kossuth támogatása nélkül az ellenzék oldalán, ismeretlen emberként, szinte lehetetlen bekerülni a magyar politikai életbe. Emiatt természetesnek vehető, hogy Herman az általa személyesen nem ismert Kossuthhoz fordult támogatásért.

Herman Ottó Kossuthhoz írt levelének kezdő soraiban bemutatkozott, igyekezett saját portréját megrajzolni. Ellenzéki személyként ismertette élete fontosabb, kiemelendő részeit. Szólt arról, hogy nagybátyja 1858-ban politikai ok miatt elhagyta a birodalmat, beszámolt a kolozsvári újságírói ténykedéséről, Lónyai Menyhért elleni fellépéséről, a sajtóperekről, valamint a szerkesztővel való szakításról. Megfogalmazta politikai hitvallását is: „Jóllehet a köztársaság eszményem, s minden lépésemet feléje törekszem, számolok a viszonyokkal is, mert a nemzettel együtt akarok haladni; és tudom, hogy az uralkodó közszellemnél

⁴ Péter 1988: 368.; Urak 2006: 128.

⁵ Lásd erről részletesen: Erdődy 1984: 46–47., 49–53.; téves dátumokkal és pontatlan idézettel: Péter 1988: 369–370.

⁶ Tóth 1963: 985–1017.; Vida (szerk.) 2011: 49–50.; Szendrei 2012: 3–5.

fogva e haladás még sok időkre csak lassú lehet, de sőt, hogy az erők legjavát sokszor nem is a haladás előmozdítására, hanem a visszaesés feltartóztatására kell fordítani.⁷ Ezek a sorok egyfajta politikai ars poétikaként is felfoghatóak. Érdeemes megjegyezni, hogy Herman saját természettudományos munkájára csupán egyetlen sort vesztegetett a levele végén: „A természeti tudományokkal foglalkozom, s jelenleg a magyar természettudományi társulat megbízásából a magyar Araneológiát írom.”⁸ A levél bemutatkozó részéből hiányoznak a korábban már említett itáliai és a lengyelországi életrajzi elemek, melyek forrásaként a szakirodalom a Lambrecht Károly által is idézett kolozsvári újságcikk sorait adja meg.⁹ Azt gondolom, hogy a Kossuth számára írott levélnek minden bizonynyal fontosabb részét jelentették volna ezek az információk, mint az ezekhez képest elhanyagolhatóan tekinthető életrajzi elemek. Ez a tény tovább erősítheti bennünk a szkepszist a forrásokkal kellően alá nem támasztható mitikus történetekkel kapcsolatban.

Kossuth, mint az ismeretes, mereven elzárkózott a kezdeményezés támogatójától. A sikertelen próbálkozás után mind Bakay, mind Herman a Függetlenségi Párthoz kapcsolódott. Bakay Nándor 1878-ban Szeged első kerületének a függetlenségi párti képviselője lett, és talán nem véletlen, hogy Herman is épp Szegeden, a második kerületben szerzett mandátumot az 1879-es időközi választáson. Addig azonban Herman Ottó időlegesen visszahúzódott a politikai életből, és a tudományos munka felé fordult. 1875. február 24-én állást kapott a Nemzeti Múzeum állattárában, és Budapestre költözött. Csak 1877-től vannak újra információk politikai tevékenységéről. 1877. december 16-án szónokként lépett fel a törökbarát, oroszellenes tüntetésen.¹⁰ Ennél az epizódnál azonban sokkal fontosabb volt az, hogy 1878-tól már mint a Függetlenségi Párt egyik választásokon induló politikusa tartható számon.

Az a párt, melyhez csatlakozott, 1874-ben jött ugyan létre, de ezt követően továbbra sem volt egységes, számos belső frakcióra tagozódott. A pártprogram ugyan szinte kizárólag a közjogi kérdésre fókuszált, de párton belül létezett egy demokratikus reformokra is hajlamos szárny, melyhez tartozónak lehet nyilvánítani az 1879-től országgyűlési képviselővé váló Hermant.¹¹ Az elkövetkező másfél évtized többször megrázkódtatta a függetlenségiakat. Először az antiszemita távoztak 1883-ban. 1884-ben pedig egy másik jelentős változás is lezajlott az ellenzéki

⁷ Herman Ottó levele Kossuth Lajosnak. Doroszló, 1875. március 2. Herman 2002: 1052–1055.; idézi tévesen: Péter 1988: 370.

⁸ Herman 2002: 1055.

⁹ „»Megjártam Bécsot, Strassburgot, Milanot ... lepillantottam a Monte Bericolo-ról az olasz földre; szivaroztam a 365 tornyos székesegyház árnyékában, a Como táján pedig a szabadság és humanizmus érdekében főbelövöldöztük egymást, máshol meg a kancsuka jelzé a korszellem óráját.« Ez az utóbbi megjegyzés arra vonatkozik, hogy 1862-ben résztvett a lengyel fölkelésben. Haláláig őrizte azt a carbonari kalapját, amelyet olasz földről hozott magával s amelyet a lengyel harcokban lóttak át.” Lambrecht 1933: 20.

¹⁰ Péter 1988: 371.

¹¹ Herman Ottó és a függetlenségiak belső vitáiról lásd: Erdődy 1984: 94–97.

oldalon. A Függetlenségi Párt és az 1848-as frakció, okulva az 1884-es választás kudarcából, 1884. szeptember 29-én fúzióra lépett egymással. Ekkor jött létre az ún. Negyvennyolcas Függetlenségi Párt. A párt perszónáluniós alapra helyezkedve szakított a teljes függetlenség programjával. Ezzel a lépéssel gyakorlatilag lezárult az 1874-ben megszakadt egyesülési folyamat.¹² Herman Ottó ekkor marginális helyzetbe került, az új párt programja nem felelt meg neki, ezért abba annak megalakulásakor be se lépett. Önmaga egyébként az 1887-es választási bukását is ennek az elszigetelődésnek tudta be. Majd 1889-ben, amikor újra bekerülve a parlamentbe, végül mégis csatlakozott a párthoz, kikötötte, hogy azt az 1874-es alapon teszi.¹³

A következő fontos válság az egyházpolitikai reformok időszakában érte a pártot. Eötvös Károly 1893. május 20-án, az egyházpolitikai reformok párton belüli leszavazását követően, 17 képviselővel megalakította a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt Eötvös-frakcióját, mely egyelőre még a párton belül maradt. Miután azonban Ugron Gábor frakciója szeptember 27-én visszatért a pártba (48-as Ugron Párt), Eötvösök különváltak. Tizenkét képviselőházi taggal 1893. szeptember 29-én megszületett az Országos Függetlenségi Párt, melynek elnöke Herman Ottó lett. Herman ekkor az egyházpolitikai reformok ügyében legradikálisabban fellépő képviselők közé tartozott. „[A] mikor egész Európában inkább az illiberalizmus, sőt itt-ott a reakció jelentkezik, a magyar nemzet volt az egyetlen, mely felvette a harcot a liberális eszmékért, a lelkiismereti szabadságért” – emlékezett vissza az általa követett politikára.¹⁴

Herman Ottó az elnöki posztot azonban tudományos munkásságára – milleniumi kiállítás szervezése – való hivatkozással átadta Madarász Józsefnek. Eötvösök pedig 1895. február 27-én feladták önállóságukat, és egyesültek az Ugron Gáborral ismét szakító Justh-frakcióval, az ún. Függetlenségi és 48-as Justh Párttal. A fuzionált párt továbbra is az 1884-es programot tartotta irányadónak, és a közjogi ellenzéki szerepre fókuszált. Az újra egységesült pártban Herman Ottó ismét társak nélkül maradt. Kilépett a pártból, és fokozatosan visszahúzódt a nyilvános politikai élettől. A századforduló politikai vitáiban már nem igazán vett részt. 1896-ban pedig nem sikerült bejutnia a parlamentbe, és életének hátralévő szakaszában nem is lett többé tagja. A pártharcok felőrölték, és a meddő politikai csatározások helyett inkább a tudományos élet felé fordult. A tudósból lett politikus tehát ismét tudóssá vált.

Herman Ottó politikusi tevékenysége során igen gyakran foglalkozott oktatási kérdésekkel, ezt általában a kultusztárca reformtervezetei vagy a költségvetési vita során tette. Részletes reformtervet azonban nem dolgozott ki, elképzelései a parlamenti beszédeiből ismerhetők meg. Az oktatás minden fokozatával kapcsolatban volt mondanivalója. Kiindulópontja az oktatási és a vallási tárca szétválasztása volt, következő lépésként a népoktatás teljes ingyenességét szerette

¹² Szendrei 2012: 6.

¹³ Erdődy 1984: 96–97., 109.

¹⁴ Erdődy 1984: 114.

volna elérni. Majd a középiskola feladatának tisztázását és végül az egyetemi oktatás megreformálását tartotta szükségesnek.¹⁵

1882-ben, a közoktatási költségvetéssel kapcsolatos vita során kijelentette, hogy Magyarország felemelkedését három tényező befolyásolja igazán: első a „nemzet individualitásának [Magyarország függetlenségének– P. J.] kivívása”, a „második átgondolt közgazdasági politika; a harmadik egy egységes alapokra fektetett népnevelés, közművelődés”. Úgy látta, hogy ez az utóbbi tényező sem kapja meg a megfelelő figyelmet és támogatást. Az oktatási rendszert egy gúlához hasonlította, „a ki a gula építését vezeti, tudja, hogy a legelső iskola mit kell, hogy adjon a tanulóknak, mielőtt az életbe lép”. Minden fokozatnak csak a maga feladatát kell teljesíteni, és csak a legmagasabb szint kötelessége a „*valóságos tudomány*” művelése, a korábbi szinteken elsősorban oly gyakorlatorientált ismereteket kell nyújtani, melyek a mindennapi élet problémáinak megoldására készítik fel a diákokat.¹⁶

A középfokú oktatás fontos hibájának nevezte, hogy a túlzottan specializált képzés miatt a gyerekeknek gyakorlatilag 10 éves korukban pályát kell választaniuk. A középiskolai tananyaggal kapcsolatban radikális reformokra tett javaslatot. Vitatta azt az elvet, hogy az oktatásnak a klasszikus kultúrára kellene alapozódnia, amit fontosnak tartott ugyan, de síkra szállt a „*positiv szaktudás*”, az életre nevelő, gyakorlatorientált képzési területek arányba hozatala mellett. „A középiskolában [...] nem az a feladat, hogy sokat és sokfélét tanítsunk, hanem keveset és jól megválogatva tanítsunk, kiváltképp azokra nézve, a kik magasabb tudományos pályára készülnek...”.¹⁷

A tananyag, amellyel hogy nem felelt meg a kor igényinek, túlságosan leterhelte a diákokat. Véleménye szerint olyan oktatási anyagra lett volna szükség, „mely közepes tehetségekre van számítva –...– mindenkor meg fogja tartani az ifjúság lelkének elevenségét, inductiora való hajlamát, művelt ízlését, szóval azt, a mi őt rögtön a polgári élet alsóbb pályáira vezetheti vagy pedig, melynek segítségével fel mehet a tudományos pályán a tudományos műveltség magasságára”.¹⁸ Az 1883-as középiskolai törvényjavaslat vitája során nem csekély humorát bizonyította azzal, ahogy a görög nyelv iskolai oktatását védelmezőket kritizálta. Egyrészt kijelentette, hogy nem célja a görög kultúra oktatásának háttérbe szorítása, de ehhez nem tartotta szükségszerűnek a klasszikus görög nyelv elsajátítását (hasonlóan vélekedett a latinról is), hanem elegendőnek gondolta a magyar nyelvű fordítások tanítását. Ezentúl kijelentette, hogy óvatosan kell bánni a példaképkereséssel, hiszen: „Azok a híres athenei demokraták rabszolgákat tartottak és a leghíresebb és leghatalmasabb embereik a hypocrisisnek oly nemeit cultiválták irodalomban, élőszóval és kiváltképpen erkölcsükben, hogy én az ifjúságot nem is bocsátom az eredeti források tanulmányozásába...”. A középiskolával és az egész oktatási rendszerrel kapcsolatban pedig megjegyezte, hogy „a legnagyobb tehetségek a világon sohasem

¹⁵ Erdődy 1984: 67.

¹⁶ Herman 1882a: 387–388.

¹⁷ Herman 1883a: 220.

¹⁸ Herman 1883b: 257.

az iskola ajtaján jöttek ki. ... a tudományban való haladás ... éppen olyan emberek részéről történt, kik emancipálták magukat az iskola chablon-jai és korlátai alól." „Mi lehet feladata voltaképpen a középiskolai tanításnak, tekintettel a társadalomra?” – teszi fel a kérdést önmagának. „Szerintem nem más, mint a közepes tehetségeknek minden methodussal való oda vitele, hogy az életben választott pályájukon megélhessenek, ... ne legyenek durvák s ne lássanak babonát. Ne legyenek ignoránsok a természet jelenségei iránt, szóval legyenek okos tisztességes emberek.”¹⁹

Az egyetemi oktatás egyik fontos hiányosságának a terem és a tanerő hiányát tartotta. Úgy látta, hogy a tandíj miatt, melyet a magyar oktatás egyik legnagyobb rákfénéjének nevezett, az intézmények hatalmas számban veszik fel a hallgatókat, így akár nyolcszázan is járhattak egy kurzusra, melyet olyan termekben tartottak, hova 70-80 embernél több nem fért be. Leírása szerint az intézményekben pénzügyi okokból igyekeznek minimalizálni a tanári kart, így az oktatás is kevesebbe is kerül, a tanárok is nagyobb fizetést kaphatnak. Az egyetemi képzést a „*tan-anarchia*”, a „*tan-szabadosság*” kifejezéssel jellemezte. A pesti egyetemen a „nepotismus üti fel tanyáját, a hol mindenféle visszavonult statusférfiak találnak menedéket, a hol a családok betelepdednek”, és olyan emberek kerülnek protekció útján a katedrára, akik a gimnáziumokban megfáradtak, a diákokat „megragadni” nem bírták, és üres padosoroknak tartanak előadásokat, miközben a „tanárok hatása az ifjuságra a minimumra reducalódik”.²⁰ Úgy gondolta, hogy az egyetemeket nem a nagyvárosokban kell elhelyezni, mivel ezek politikai központok, és ezért a tanári kar is jelentősen átpolitizálódik, „számosan nem tudnak ellenállni azon csábnak, melyet egy, a politikai és a társadalmi életben is erősen lüktető közélet ajánl nekik”. A tudományos munka helyett inkább a képviselői mandátum megszerzése motiválja az értelmiséget. A fiatalok pedig ahelyett, hogy az órákat látogatnák, kávéházakban élnek. A szülők miután nem bírják tovább a fiú tetemes „oktatási” költségeit, hazahívják a diákokat, aki így mindenféle szaktudás nélkül ül be a szülők által szerzett állásba. Emiatt javasolta több alkalommal a minisztériumnak, hogy Budapest és Kolozsvár mellett alapítsanak egy harmadik egyetemet, melyet helyezzenek el az újjáépítés alatt álló Szegeden, mivel az csak így tud az alföldi szellemiségű kispolgári városból a párizsi mintára épült falakat betöltő modern európai nagyvárossá, szellemi központtá válni.

A közoktatás szakszerű és eredményes működésének alapfeltételét tehát egy hosszú távra kialakított, a modern kornak megfeleltetett, egységes elvek alapján vezérelt oktatási struktúra kialakításában látta. A magyar viszonyokra azonban – véleménye szerint – nem ez a tervszerű építkezés volt a jellemző. „... miképpen látjuk ezt most az életben Magyarországon, véghetetlenül szomorú képet nyerünk: kapkodást, tervszerűtlenség, rendetlenség. ... a tanárnak ... reggeltől estig egyéb dolga se lesz, mint azzal foglalkozni, hogy nem ütközik-e valamelyik paragrafusba. ... az egész tanterv a tantárgynak oly összezsúfolását mutatja, a mely

¹⁹ Herman 1883c: 289–290.

²⁰ Herman 1883a: 221.

semmiféle megfontolásra nem vall.”²¹ Az iskolák autonómiájával kapcsolatban, melyet a központi hatalomtól való függetlenségnek és az oktatás politikamentességének az egyik legfontosabb biztosítékaként tartott számon, sajátos álláspontot alakított ki. Egyrészt védte az iskolák autonómiáját, másrészt azt világosan látta, hogy az államnak ki kell alakítani egy egységes követelményrendszert. Ezt azonban nem úgy képzelte el, mint az akkori kultuskormányzat, amely a kötelező tantervek bevezetése mellett érvelt. Ez – Herman szerint – túl merevvé tette az oktatási rendszert. Mint oly sokszor, ebben a kérdésben is külföldön keresett megoldási lehetőséget, és a Svájcban alkalmazott módszert mutatta be a parlamentben. A szövetségi állam felállította az oktatási biztosok intézményét, melyek szigorú minőségi felügyeletet gyakoroltak azon kantonok oktatási intézményei felett, melyek csatlakoztak az egységes középiskolai rendszerhez. Az innen jövő diákok felvételi nélkül juthattak be a zürichi egyetemre. Az iskolai autonómiájukat megőrzött kantonok diákjainak pedig felvételizniük kellett.²²

A jól működő oktatási rendszer másik előfeltétele a megfelelő színvonalú tanárképzés. A tanárképzésben azonban megítélése szerint abnormális viszonyok uralkodtak. Kritikája szerint egyrészt túl nagy számban képeztek pedagógusokat, akik miután nekik az állam nem tudott kereseti lehetőséget biztosítani, csak a „proletariátus” sorait szaporították. Úgy látta, hogy Magyarországon protekció alapján osztották az állásokat, így nem vélte biztosítottnak, hogy a legelhivatottabbak kerülnek a tanári katedrára. Emellett hiányolta a tanártovábbképzés lehetőségeit. „... szegény tanárok két-három évig küzdenek, hogy valahogy a színvonalon tartsák magukat, sőt vannak olyanok, a kik keresnek összeköttetéseket a főváros tudományos köreivel”. Azonban mivel a tudományos és közéletben olyan emberek töltenek be pozíciókat, akik nem végeznek érdemi munkát, így nincs megfelelő szellemi közeg a tudományra igényes fiatalok számára, akik így pár év küszködés után szereznek maguknak egy „hosszú szárú pipát”, beállnak takarékpénztári alkalmazottnak, és 25 éven keresztül rontják a magyar ifjúságot – foglalta össze lesújtó véleményét.²³ Treffort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter figyelmébe ezen probléma esetén is a svájci rendszer tanulmányozását ajánlotta, ahol nagy gondossággal válogatják ki azokat az embereket, akik a tanári pályára léphetnek. A miniszteri bírálatra, mely azt állította, hogy a képzési keretek csökkentésével kasztok alakulnak ki, azt válaszolta, a probléma megoldható lenne, ha az egyetemnek megtiltanák, hogy „a vizsgák megkönnyítése által” csábítsanak fiatalokat „oly pályára, a mely kenyeret csak egy bizonyos számnak adhat”. A vizsgarendszert inkább úgy kell átalakítani, hogy az megfelelően szelektálja a fiatalokat, és csak a valóban elhivatottak kezébe kerülhessen tanári diploma.²⁴

A változó világ a tanárokkal szemben is új követelményeket állít, az új korszak modern ismereteket kíván meg a tanári kartól. Orbán Balázs szavaival egyetértve

²¹ Herman 1882a: 388.

²² Herman 1882b: 36.

²³ Herman 1882a: 389–390.

²⁴ Herman 1882b: 36.

kijelentette, hogy olyan viszonyokat kell teremteni, „hogy a középiskolai katedrát csupán csak oly férfiak foglalhassák el, kik a tudományos anyagon kívül az oktatásban nagy nemzeti missiót látnak ..., nem csak a kellő tudományos qualificatióval bírnak, hanem bírnak életismerettel és élettapasztalással is, hogy akként élő hatást gyakoroljanak az ifjúságra”. Ezt a változást különösen fontosnak tartotta, hiszen úgy látta, a pedagógusok iskolateremtő lehetőségei gyakorlatilag eltűntek. Ez pedig nem jelentett mást számára, mint Magyarország felemelkedési, modernizációs fejlődésének egyik legfontosabb akadályát.²⁵

Ebben a rövid írásban áttekintettem Herman Ottó politikai pályáját, és felvillantottam az ellenzéki politikusnak az oktatással kapcsolatos nézeteit. Herman szavai ma is megfontolandó gondolatokat tartalmaznak a történelemmel foglalkozó és azt megélő emberek számára.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Erdődy Gábor 1984: Herman Ottó és a társadalmi-nemzeti felemelkedés ügye: kísérlet a demokratikus ellenzékiesség érvényesítésére a dualista Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Herman Ottó 1882a: Hozzászólás a közoktatási költségvetés általános vitájához. 1882. 02. 11. In: P. Szathmáry Károly (szerk.): Az 1881. évi szeptember 24-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. II. kötet. Pesti Könyvnyomda, Budapest, 387–393.
- Herman Ottó 1882b: Hozzászólás a közoktatási költségvetés általános vitájához. 1882. 02. 14. In: P. Szathmáry Károly (szerk.): Az 1881. évi szeptember 24-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. III. kötet. Pesti Könyvnyomda, Budapest, 35–39.
- Herman Ottó 1883a: Hozzászólás a középiskolai törvényjavaslat általános tárgyalása. 1883. 03. 17. In: P. Szathmáry Károly (szerk.): Az 1881. évi szeptember 24-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. XI. kötet. Pesti Könyvnyomda, Budapest, 215–222.
- Herman Ottó 1883b: Előzetes fölszólalása. A középiskolai törvényjavaslat részletes tárgyalása. 1883. 04. 02. In: P. Szathmáry Károly (szerk.): Az 1881. évi szeptember 24-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. XIV. kötet. Pesti Könyvnyomda, Budapest, 255–258.
- Herman Ottó 1883c: Hozzászólás a középiskolai törvényjavaslat részletes tárgyalása során. 1883. 04. 03. In: P. Szathmáry Károly (szerk.): Az 1881. évi szeptember 24-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. XI. kötet. Pesti Könyvnyomda, Budapest.
- Herman Ottó 1883d: Hozzászólás a középiskolai törvényjavaslat részletes tárgyalása során. 1883. 04. 13. In: P. Szathmáry Károly (szerk.): Az 1881. évi szeptember 24-re

²⁵ Herman 1883d: 71.

- hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. XI. kötet. Pesti Könyvnyomda, Budapest, 70–73.
- Herman Ottó 2002: Herman Ottó levelezéséből. Híd 1052–1058.
- Lambrecht Kálmán 1933: Herman Ottó élete. Magyar Könyvbarátok,. <https://books.google.hu/books?id=YZsFuQAACAAJ> – utolsó letöltés: 2023. 09. 01.
- Pap József 2015: Herman Ottó és a függetlenségi politika a dualizmus kori Magyarországon. HERMAN OTTÓ MÚZEUM ÉVKÖNYVE (53.) 401–410.
- Péter László 1988: Herman Ottó és Szeged. A Herman Ottó Múzeum évkönyve 365.
- Szendrei Ákos 2012: A dualizmuskori függetlenségi ellenzék történetének vázlata. KRITISCHE ZEITEN: ZEITSCHRIFT FÜR HUMANWISSENSCHAFTEN (3–4.) 2–20.
- Tóth Ede 1963: A Függetlenségi Párt megalapítása. Századok (97.) 5. 985–1016.
- Urak István 2006: Herman Ottó kolozsvári tevékenysége. In: Hevesi Attila – Viga Gyula (szerk.): Herman Ottó öröksége: a Miskolcon 2005. november 8–9-én megrendezett konferencia anyaga. Herman Ottó Múzeum, Miskolc.
- Vida István (szerk.) 2011: Magyarországi politikai pártok lexikona (1846–2010). (Pártok és politika.) Gondolat, Budapest.

PETERCSÁK TIVADAR

MATYÓ NÉPMŰVÉSZET MEZŐKÖVESDI KÉPESLAPOKON

A 19. század utolsó harmadában terjedt el világszerte az 1870-ben Európában megjelent új kommunikációs eszköz, a képes levelezőlap. Ez a rövid közlendők és üdvözletek kifejezésének praktikus, olcsó és gyors formája volt. A posta boríték nélkül és a levéltarifa feléért szállította, a küldeményt pedig országon belül már a következő napon, de akár még aznap is megkaphatta a címzett. Ezeken a lapokon a képi ábrázolás már szavak nélkül is üzenetet hordoz: bemutatja, hogy feladója hol tartózkodik, tükrözheti érzéseit és élményeit, alkalomhoz kapcsolódó jókívánságait. A képeslap sokak számára könnyítette meg a világ megismerésének lehetőségét, amikor még kevés kép jutott el az emberekhez a hazai és távoli tájakról. A 19. század második felében a közlekedés gyors fejlődésével, a vasútvonalak kiépülésével kitágult a világ, az utazók az illusztrált levelezőlapok révén másokkal is megoszthatták a látottakat és a helyhez fűződő személyes élményeiket.¹ „A képeslap egy látható világ, mely szálldogál országról országra, és hozzátartozóink üdvözleteivel közelebb visz minket a tartózkodási helyükhöz, mintegy részletes ábrázolást adva róla” – írták ezt a jellemző mondatot 1897-ben az új levelezési eszközzel.²

A képes levelezőlap a polgárosodási folyamat jellemző kísérőjelenségeként vált a tömegkultúra részévé, amelyet a 20. század elején már a társadalom minden rétege, így a parasztság is használt Magyarországon. Sokszor alkalom sem kellett, hogy az emberek képes üdvözlőlapot küldjenek barátaiknak, rokonaiknak, az illusztráció lett a fontos, ami miatt a lapot postára adták, és örömmel vették, ha ők is kaptak ilyet. A képeslap aranykorában – 1898–1913 között – a polgári családokban divat volt a képeslapalbum, amelyben a postán érkezett tájlapokat, zsánerképeket és ünnepi, szerelmi üdvözlőket őrizték. A képes levelezőlap népszerűségét nemcsak újdonságának és praktikusságának köszönhette, hanem technikai igényességének és személyes jellegének is. A kis- és középpolgári rétegek számára meggyorsította a világ megismerésének lehetőségét, ugyanakkor nemcsak lehetővé tette, hanem fel is keltette a megismerés iránti igényt.

A legnagyobb mennyiségben kezdettől fogva a városképi és tájlapok jelentek meg. Aki elküldte ezeket, szerette volna megmutatni, hogy hol járt, ott mit látott. Ezek a lapok azonban hosszabb-rövidebb idő alatt történeti dokumentummá válnak, sok esetben elsődleges forrásként tudósítanak korokról. A műfaj jellemzője a tematikai sokszínűség, hiszen a közlekedési eszközöket, a helyi és országos eseményeket, a népeletet, az irodalmat, színházat és filmet, a humort és reklámokat

¹ A képes levelezőlap történetét és tematikai sokszínűségét a sajátos kommunikációs eszköz megjelenésének 150. évfordulóján megjelent könyvemben mutatom be. Petercsák 2020.

² Petercsák 1994: 20.

megjelenítő lapok mellett nagy számban készültek az egyházi ünnepekhez és a családi eseményekhez kapcsolódó illusztrációkat megjelenítő képeslapok.

A helyinek tartott sajátosságok, a tradicionális népelet, a színes viseletek bemutatása már a 19. század végétől jellemző világszerte, hiszen az ilyen lapokat különlegességük, érdekességük miatt az idegenek mindig szívesen vásárolták. A néprajzi képeslapok külföldön és nálunk is az idegenforgalom kísérőjelenségei, fontos szerepük volt a turizmus fejlesztését szolgáló belföldi és külföldi országpropagandában. Magyarországon a népi életképek, viseletek és népszokások ábrázolásai a 19. század utolsó harmadára jellemző nyomtatott képeket, sajtóillusztrációkat és népszínműveket követve jelentek meg, vettek részt a nemzeti kultúra és karakter képének alakításában.³ A népszínművek hatását tükrözik azok a képeslaptípusok, amelyeknek elmaradhatatlan alakja a csikós, a mulató betyár, a lánnyal évődő legény, a jelenetek helyszíne pedig a csárda vagy a ház előtti tér. Az ilyen levelezőlapok romantikusan ábrázolták a paraszti életet, és nem törekedtek annak hiteles bemutatására. Az effajta népies idill kedvelt motívuma volt az osztrák-német kiadóknak is. A puszta romantika, például a csikós a karikás ostorral már az 1890-es évek végétől népszerű jelenet volt a külföldi és hazai kiadóknál egyaránt. Példaként említhető a bécsi Rafael Neuber „Aus der Puszta” című színes sorozata, amelyen a csárda előtt húzza a cigány a „magyaros” viseletbe öltözött legény nótáját. Ugyanakkor már a századforduló éveiben megjelenik a képeslapokon a hortobágyi pusztai valódi életének ábrázolása. Kiss Ferenc debreceni fényképész és az ugyancsak a cívisvárosból származó amatőr fotós, Haranghy György sokat tett ennek érdekében. Haranghy felvételeit a „Déliabok hazája” sorozatban hozták forgalomba a pásztorélet minden napjairól, a téli nádvágásról és a halászatról. A szintén Debrecenben működő Chylinszky György fényképész a Hortobágy mellett előszeretettel dokumentálta a cívis gazdák és polgárok életmódját, gazdálkodását, viseletét.

A 20. század első felében rendkívül jellemzőek voltak a népies és magyaros témákat feldolgozó sorozatok. A rajzok, festmények és fényképek alapján kiadott képes levelezőlapok egy békés, romlatlan, idilli falusi világot jelenítettek meg. Elsősorban az ismertebb néprajzi csoportok – matyók, palócok, a Kalocsa környéki poták, Sárköz, Kalotaszeg, Torockó, Székelyföld – népviseleteit, népművészetét mutatják be lakásban, udvaron, mezőn vagy a század elején főként fényképeszeti műtermekben. Ezek legtöbbször beállított jelenetek, amelyeknél nélkülözhetetlen kiegészítők a faragott és festett bútorok, kerámiák, a Székelyföldön és Kalotaszegen pedig a díszes kapuk. A műtermi felvételekre jellemző, hogy a hagyományos öltözötű nőket és férfiakat az áloszlopok, festett fák és növényzet, valamint a műtermi bútorzat előtt fényképezték le.

A népelet látványos elemei az első világháború és Trianon okozta lelki trauma után a magyar identitás megtestesítőivé váltak. Az ország kétharmad részének elvesztése okozta fájdalom a magyar kultúra megmaradt értékeinek fokozott megbecsülésére és megismertetésére ösztönöztek, és ezzel igyekeztek pozitív képet

³A témához lásd Tasnádi 2013.

sugározni az országról. Ezért kaptak nagy figyelmet a hagyományos viseleteket és életformát őrző vidékek, és jelentek meg a nagy számban ott lévő kulturális örökséget bemutató képes levelezőlapok. A két világháború közötti évtizedekben már többnyelvű feliratokkal forgalmazták a magyar népeletről vett különböző jeleneteket (pl. Négyes ökörfogat, Marokszedők, Ósmagyar típus), a „Magyar szoba” feliratú lapokat és a magyar népviseleteket bemutató sorozatokat. A fényképek alapján készült lapok mellett a két világháború között számos művész – Benyovszky István, Bernát János, Csikós-Tóth András, M. Patz Kató, Szilágyi G. Ilona, Undi Mariska, Zádor István – tervezett népviseleti sorozatokat a képeslapok számára.

Az ünnepelt Kiss László kollégám mezőkövesdi kötődése miatt a továbbiakban szeretném bemutatni, hogy a településről megjelent képeslapok hogyan ábrázolták az egyik legismertebb magyar néprajzi csoport, a dél-borsodi matyóság népeletét, népművészetét. Ezt a munkát a szerencsi Zempléni Múzeum milliós nagyságrendű képeslapgyűjteményében,⁴ valamint a Néprajzi Múzeum Nyomtatványgyűjteményében található képes dokumentumok segítették.⁵

A matyók alapvetően Mezőkövesden élnek, ahol a helyi hagyomány szerint a Mátyás királytól kapott kiváltságok után sokan adták gyermekeiknek a Mátyás nevet. A katolikus város környezetében lévő református települések lakóinál vált csúfnévvé a matyó kifejezés valamikor a 18. század folyamán. A 19. században viszont már a mezőkövesdiek öntudatosan nevezték magukat matyónak. A kutatók jelentős része a hasonló kultúrájú és katolikus vallású Szentistván és Tard lakóit is a matyó néprajzi csoporthoz kapcsolják.⁶ A 19. század második harmadától – a növekvő lakosságszám és a korábbi pusztabérletek elvesztése miatt – jelent meg erőteljesen a summáság. Ennek keretében a szegényebb rétegek sokszor a Dunántúlra is eljárva mezőgazdasági idénymunkával keresték kenyerüket. A summások bandában szegődtek el fél évre, és a bérüket természetben, valamint pénzben kapták meg, ami az otthoni növekvő népesség fenntartását szolgálta. Mintegy a szegénységük ellensúlyozására a 19. század második felében színesedett ki a helyi népviselet és az országosan egyedülálló hímzéskultúrájuk.⁷

A matyókat először 1857-ben nevezték „a magyar népnek egy különálló faja”-ként, majd az 1885-ös országos háziipari kiállításon jelentek meg a nagyközönség előtt. Ennek kapcsán népművészetükből egy korabeli beszámoló kiemelte a „keleties tarkaságot, az élénk színeket, kivarrott gazdag díszeket”.⁸ A 19. század végére a köztudatban kialakult egy tipikus kép a matyókról, amelyek között olyan reprezentatív elemek voltak, mint a „keletiesnek”, „ősinek” minősített viselet, valamint a jellegzetes antropológiai sajátosságok. A magyar parasztság idealizált értékeit

⁴ A gyűjtemény kutathatóságát biztosítja, hogy 2010-ben került fel az internetre az a digitális adatbázis, amely a teljes kollekciónak 240 000 lap illusztrált és címzési oldalának a képét, valamint a hozzájuk kapcsolódó fontosabb jellemzőket, leltári számokat tartalmazza.

⁵ Közölte Tasnádi Zsuzsanna 2013. 107–126.

⁶ A kérdéshez lásd Kósa–Filep 1975: 140–141.; Mohay 2011: 640–642.

⁷ Mohay 2011: 641–643.

⁸ Fügedi 1997: 7.

megjelenítő tulajdonságok között a matyóságra jellemző szorgalmat, nagy munkabírást és tisztelettudó magatartást emelték ki. A matyó népművészet felfedezése nyomán Mezőkövesdet a „magyar falu legfőbb reprezentánsaként” is emlegették.⁹ Az ezeréves Magyarország kultúráját megjelenítő millenniumi kiállítás néprajzi falujában az alföldi háztípusok képviselőjében megjelent egy mezőkövesdi porta, valamint a matyó népviselet, továbbá egy lakodalmi jelenet hívta fel a figyelmet szokásaikra. A magyar posta ehhez a seregszemléhez kapcsolódóan jelentette meg 1896-ban színes képeslevelezőlap-sorozatát, amely a magyar képeslapkiadás kezdetét is jelentette. A 32 lapból álló kollekció egyike a „Magyar utcza és a templom” címet viseli, és alkotója Cserna Károly volt. Ezen a színes akvarell alapján litografált lapon jelenítették meg a mezőkövesdi lakóházat is.¹⁰

Az 1890-es évek végéről már a mezőkövesdi népviseletet bemutató képes levelezőlapok is forgalomban voltak. Az „Üdvözet Mező-Kövesd vidékéről” és a „Matyó vőlegény és menyasszony” feliratú színezett képeslapot Balázs Ferenc helyi könyvnyomdász és papírkereskedő adta ki, és 1899-ben írta a feladó. Ezen a korszakra jellemző módon a lap bal felső sarkában látható a kis méretű illusztráció, ami mellett volt hely az üzenetek írására. A kép hátoldala 1905-ig csak a címzésre szolgált, ahogy ezen a képeslapon is látható. A fenti képnek olyan változata is ismert, ahol a vőlegény és menyasszony mellett egyikük szülei és testvérei is szerepelnek. Ugyanebben az évben postázták a két matyó lányt és cifraszűrös legényt ábrázoló levelezőlapot, amelyet Miskolcon adott ki Lővy József és fia. Ezért kerülhetett a kép fölé ez a felirat: „Üdvözet Miskolcz Környékéről”. Ennek a képnek fekete-fehér és színes változata is ismert 1899-ből, amelyen a feladó Mariska ezt írta barátnőjének: „Az ígért matyókat itt küldöm. Hogy tetszik? A húsvéti ünnepekbe hogy mulattál. Én nagyon jól. Sok üdvözet.” (1. kép)

A 19. század végén a matyó női ruházat a fénykorát élte. A hosszú és alul kifelé szélesedő szoknyában a lányok, asszonyok karcsúnak tündek. Ezt erősítette a csúcsban végződő főkötő, a deréktól lefelé szűk szoknya, amely csak a bokánál szélesedett ki harangszerűen. A bő és rövid selyemujjú ing fölött pruszlikot és vállkendőt hordtak. A szoknya anyaga kasmír, selyem, atlasz, majd később műselyem, amely alatt a rövid alsószoknya volt. A keskeny, hosszú kötény alsó részét gazdagon hímezték, ami tovább hangsúlyozta a viselet hosszanti vonalait. A matyó menyasszony régen fekete ruhában esküdött, amelyet a század elején váltott fel a Mária-lányoktól átvett fehér ruha. Az új menyecske kontyára csúcsos főkötőt, tokot vagy sutát tettek, és erre kötötték Mezőkövesden a csavarítás kendőt. A matyó ruha díszítése a hímzés mellett drága kiegészítőket, fémszálás, gyöngyös, flitteres szalagokat tartalmazott, ezért a családoknak óriási anyagi áldozatokat kellett hozniuk. A szegény lányoknak évekig kellett dolgozni, hogy ezek a drága ruhadarabok elkészülhessenek. Sokszor megkoplalták a díszes ruhát, amit jól kifejez ez a mondás: „Hadd korogjon, csak ragyogjon.” A matyó legények lobogós ujjú ingének bő és hosszú ujjja volt, a gallérját, vállát és elejét színes hímzéssel díszítették. Ehhez

⁹ Fügedi 1997: 7–8; Tasnádi 2013: 107.

¹⁰ Petercsák 1994: 14–15.

tartozott a fél lábszárig érő, igen bőszárú és alul rojtos gatyá. A posztónadrág csak a 20. század elejétől kezdett elterjedni. Ünnepeken mindegyikhez csizmát húztak. Az első világháború előtti években jött divatba a legények feje búbját fedő magas, nagy bokrétájú és széles szalagú Barcsi-kalap. A gyolcsgatyára, majd később a priccses nadrágra díszesen hímzett surcot (kötényt) kötöttek. A matyó férfiviselet fontos része volt a szűr, amely az 1900-as évek elején vörös, majd fekete díszítést kapott. A matyó gyerekek a felnőttekhez hasonló öltözetben jártak.¹¹

Az 1900-as évek elején megjelent képeslapokat Balázs Ferenc és Körmeny István mezőkövesdi kiadók hozták forgalomba hasonló technikával és sokszor ugyanarról az eredeti felvételtől. Balázs Ferenc egész sorozatot adott ki Matyó népviselet címmel a mezőkövesdi emberekről, sokszor utólagos színezéssel ábrulták ezeket a lapokat. Ezeknek a levelezőlapoknak dokumentumértékük van, mert bemutatják a viseletek ünnepi és hétköznapi, továbbá generációk szerinti változatait is. A képeslapok alapjául szolgáló felvételek egy része Weisbach Rilly mezőkövesdi fényképész munkája.¹² 1905 előtt jelentek meg a matyó férfit, legényt és két lányt, a vőlegényt, menyasszonyt és vőfélyt, valamint lányt és fiatalasszonyt ábrázoló képeslapok. Az 1905 utáni levelezőlapokon tovább szélesedett a tematika: a matyó menyasszony a régi stílusú fekete (2. kép) és az újonnan elterjedő fehér ruhában egyaránt látható vőlegénnyel, legényekkel és öt lányból álló templomi kíséretével. (3. kép) A fiatal legények, matyó házaspár mellett matyó család, asszonyok csavarított kendőben, illetve vattás rékliben, kuzsuban, anya gyermekével is láthatók. (4-5. kép) Érdekes megfigyelni, hogy a mezőkövesdi felvételeken a lányok és asszonyok kezében állandó kellékként szerepel a virág, a keszkenő, az imakönyv és az olvasó, amíg a férfiak, legények és az egészen kisfiúk kezében a cigaretta. A pipa és a cigaretta a felnőtté válás jele volt.

Fontos néprajzi dokumentumoknak tekinthetjük a matyó házat bemutató képeslapokat, és ilyet Balázs Ferenc már 1900-ban beküldött a Képes-Levelezőlap című folyóiratnak megtekintésre. Ezt a szerkesztőség nagyon jó ízlésűnek tartotta, és javasolta külföldi feliratozással ellátni.¹³ Már 1900-as mezőkövesdi bélyegzésű képeslap is ismert a jellegzetes ágasfás, nádfedeles matyó házról, amely mellett egy egész család és mezőgazdasági, valamint háztartási eszközök is láthatók az eresz alatt. (6. kép) Egy másik lapon a felirat szerint rendőrbiztos és törvénybíró áll a ház előtt, de gyerekek is ülnek az apró ablak alatt.

Már a millenniumi kiállításon is bemutatták a matyó lakodalmat, és az ott látható díszes viseletek felkeltették a nagyközönség érdeklődését e sajátos kultúrájú népcsoport iránt. Népművészetük ismertté tételében kiemelkedő szerepet játszott Izabella főhercegasszony, aki a „művészi háziipar fő patrónája és terjesztője” volt. Ő javasolta, hogy az 1911-es farsangi szezonban az Operaházban hét élőképből álló matyó lakodalmast mutassanak be mágnások szereplésével, valamint a miskolci múzeumtól kölcsönzött bútorokkal és mezőkövesdi népviseletekkel.

¹¹ Tasnádi 2013: 109–110.

¹² Tasnádi 2013: 108–109.

¹³ Tasnádi 2013: 109.

A rendezvény hatalmas sikere után a főhercegasszony maga is ellátogatott a városba, és amatőr fotósként meg is örökítette élményeit. Képeslapként is forgalomba kerültek az 1911-es mezőkövesdi lakodalom felvételei. Ekkortól kezdődött Mezőkövesd és a matyó népelet idegenforgalmi látványosságként, reprezentatív magyaros, avagy népies programként való bemutatása. Ennek állandósult eleme volt a matyó nép megtekintése templomba menet; a népszokás-bemutató, leggyakrabban lakodalmas; eredeti matyó hímzések megtekintése és vásárlása, valamint matyó népviseletbe öltözve fényképezkedés. Így lett a matyóság („Matyóföld, Matyónia, a magyar falvak királynője”) az első világháború idejére közzismert, a magyar nemzeti kultúra és háziipar egyik reprezentánsa.¹⁴

A két világháború közötti évtizedekben illeszkedett be a matyó népi kultúra a modern tömegturizmusba. A Matyóföld kedvező földrajzi helyzete és a fővároshoz való közelsége miatt kedvelt egynapos kirándulási célponttá vált. A hortobágyi puszta és az egri borvidék közé illesztve a sokoldalú magyarságképre vágyó idegenek nyújtható programok része lett. Az igények növekedésének hatására a MÁV által Budapestről Miskolcra indított ún. „filléres gyors” vonata pedig Mezőkövesden is megállt.¹⁵ Az idegenforgalom kísérőjelenségeként a matyó jellegzetességeket bemutató képeslapokat is keresték a turisták. Ezeket a helyiek mellett budapesti kiadók – Weinstock; Monostory utóda, Kalántay; Barasits; Karinger; Magyar Rotophot Rt. – hozták forgalomba. Az 1930-as években jellemző, hogy a magyar feliratozás mellett idegen nyelvű információk is kerültek az illusztrációk mellé. Ezek leggyakoribb témái: mezőkövesdi legények, lányok, fiatal matyó házaspár, anya gyermekével a ház előtt, matyó család. A „Mezőkövesdi idill” feliratú lap az udvaron díszes viseletben álló lányt és legényt ábrázolja. A turisták számára készültek az olyan megrendezett életképek, mint a „Matyó leány a tükör előtt”. Lányok a kerekés kútnál, matyó család az udvaron lévő asztalnál ül. Kedvelt téma volt a lakodalmi jelenet, amelynek része az ebéd az udvaron, a „gyertyatánc”, a menyasszony kelengyájének a szállítása. Mivel a turisták általában vonattal érkeztek, a vasútállomás épülete előtt lefényképezett lányokat ábrázoló képeslapok is megjelentek. 1933-ban nyitották meg a településen a Matyó vendégházat, ami Matyó házként került be a köztudatba. Berendezését Malász Gitta iparművész nő tervei alapján Berecz József helyi asztalosmester készítette. A ház alkalmas volt kisebb csoportok megvendéglésére, a másik helyiség pedig múzeumként működve mutatta be a matyó népművészet szebbnél szebb darbjait, valamint a matyó kézimunkákból válogatott terítőket, matyóbabát és hímzett papucsokat is vásárolhattak a turisták. Természetes, hogy a matyó vendégházat bemutató képeslapok is megjelentek, s ezeken a turistákat váró és díszes öltözetű lányok, legények, valamint a vendégház berendezése látható. 1920-ban a helyi gimnáziumban nyitottak meg egy hímzéseket és viseleteket bemutató kiállítást („Néprajzi Múzeum”), amelyről képeslapot is kiadott a Szent László Konviktus.¹⁶

¹⁴Fügedi 1997: 18.

¹⁵Fügedi 1997: 127.

¹⁶Fügedi 1997: 120.

A matyóság szintiszta katolikus tömböt alkot a környező református vallású településekkel körülvéve. A 20. század elejétől felerősödő matyó öntudatnak az egyik jellemző megnyilvánulása volt a vallás összetartó ereje. A vallási ünnepek, a templomba járás és a körmenetek természetes közeget, majd mintegy kulisszát jelentettek az ünnepi viseletnek. A vasárnapi misét látogató nép megtekintése a mezőkövesdi idegenforgalmi propaganda állandó pontja lett, és megjelent a templom előtt gyülekező vagy a mise után kijövő ünneplő ruhás tömeg ábrázolása a képeslapokon is. A matyó nép vallásosságának kiemelkedő megnyilvánulása a Mária-lányok köre, akik a Mária-kultusz ápolásával és a körmeneteken való megjelenésükkel részévé váltak a matyóságról alkotott színes, idillikus képnek. A fehér ruhában és jellegzetes fejdísszel, templomi lobogókkal felvonuló lányok az 1930-as évek képeslapjainak is gyakori szereplői.¹⁷ (7. kép)

A matyó népviseletek szerves tartozékai a ruházaton megjelenő hímzések. A 19. század második felében alakult ki az a helyi stílus, amelyen a korábbi stilizált virágmotívumokból, rozettákból rózsák lettek, a hímzés színessé vált, a pamutfonal helyett színes gyapjú-, majd szűcselyem szálakkal készült a hímzés. A matyó hímzések másodlagos funkcióban, a polgári kultúrában való alkalmazása a századfordulón kezdődött, és az Országos Magyar Háziipari Szövetség már a 20. század elején igyekezett propagálni, népszerűsíteni. Az 1911-es torinói világkiállításon pedig nemcsak matyó hímzéseket, hanem matyó babákat is bemutattak, nagy sikerrel. 1912-ben már maguk a mezőkövesdiek is alapítottak saját Háziipari Szövetkezetet, amely 1932-ig működött. A helyi intelligencia mellett a zsidó kereskedők varrattak a helyi lányokkal, asszonyokkal, majd forgalmazták azokat. A bér munkában varró asszonyokról már az 1920-as évekből ismerünk képeslapokat. Sokszor maguk a hímzők foglalkoztak az elkészült darabok értékesítésével, Budapestre, de még a divatos tengerparti és hegyvidéki üdülőhelyekre is eljutottak. A kézimunkával való batyuzásból néhányan tisztos jövedelemre tettek szert, mint pl. a „pénztárnok Mari” néven ismertté vált asszony, akinek az asszonyok közül elsőként volt kerékpárja Mezőkövesden, és bicikliző képe levelezőlapon is megjelent.¹⁸ „A matyó népművészet nagyasszonya” volt Kis Jankó Bori, aki a szűcsmester édesapjától tanult mintákból tervezte a surcokat, lepedővégeket. Olyan „íróasszony” volt, aki életművével a matyó népművészet védjegyévé vált, és természetesen képes levelezőlapokon is ábrázolták.

A fényképekről készült levelezőlapok mellett művészek is feldolgozták a matyó népművészet és népszokások világát. Az 1920-as, 1930-as években Csikós-Tóth András festőművész készített akvarell képeslapokat egy fiatal matyó házaspárról, valamint Balogh Rudolf 1928-as fényképe alapján a matyó betlehemes játékról. (8. kép) Ennek különlegessége, hogy az ország más vidékeitől eltérően itt lányok játszották legényviseletbe öltözve, hatalmas pántlikadiszos süveggel a fejükön. M. Patz Kató juhászbojtárt, Undi Mária matyó menyecskét, Csikós-Tóth András matyó férfiakat, legényt cifraszűrben, Ferenczy József mise utáni mezőkövesdieket,

¹⁷ Fügedi 1997: 91–96.

¹⁸ Fügedi 1997: 53–61.

valamint Matthioni Eszter matyó kislányt ábrázoló rajzait emelhetjük ki a forgalmazott képeslapok közül.

A második világháborút követően 1954-ben megalakult Képzőművészeti Alap Kiadóvállalatának lett a feladata a képes levelezőlapok megjelenítése, köztük a mezőkövesdiek forgalomba hozatala.¹⁹ A korábbi hagyományokat folytatva előbb a fekete-fehér, majd a színes lapok tematikájából kiemelhetjük a hímző lányokat és asszonyokat a faragott bútorokkal berendezett Matyó házban és udvaron a kútnál vagy a kapuban. Gyakran ábrázolják a lányokat a Matyó ház előtt, és bemutatják a matyó szobát is. (9. kép) 1958-ban egy mozaikképeslapon szoba-, konyharészlet, tornácon álló lányok vannak, és egyikük rokkán fon. A matyó viseletbe öltözött lányok megjelennek a díszes szoba magasra vetett ágya előtt, és gyakori, hogy a lányokat, asszonyokat a nádfedeles ház előtt ábrázolják a felvételek. Bór Vera színes rajza matyó lányt örökít meg egy szuszék és tálás előtt. (10. kép) Az 1990-ben forgalmazott képeslapon a Matyó Áruház homlokzatán matyó hímzéssor látható. A népszokások közül a 20. század második felében is népszerű téma a menyasszony és vőlegény a templomajtóban vagy részlet a lakodalomból. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság számos képeslapot jelentetett meg az egykori Matyó házban 1953-tól működő Matyó Múzeum kiállítási részleteiről, és a rendszerváltozást követően a Herman Ottó Múzeum archív fényképeiről készült levelezőlapok kerültek forgalomba.

FÜGGELÉK

1. kép. Mezőkövesdi népviselet. Lóvy József és fia kiadása.
Miskolc, 1899. Zempléni Múzeum (ZM) 0160648

¹⁹ Petercsák 2020: 69.

2. kép. Matyó menyasszony és vőlegény. Balázs Ferenc kiadása. Mezőkövesd, 1910. ZM 0160854

3. kép. Menyasszony templomi kíséretével. Balázs Ferenc kiadása. Mezőkövesd, 1905 után. ZM 0160639

4. kép. Matyó legények. Balázs Ferenc kiadása. Mezőkövesd, 1915. ZM 0160666

5. kép. Matyó népviselet. Körmeny István kiadása. Mezőkövesd, 1912. ZM 0160647

6. kép. Matyó ház Mezőkövesden. Balázs Ferenc kiadása. Mezőkövesd, 1901. ZM 01608

7. kép. Mária-lányok az úrnapi körmeneten. Monostory György kiadása.
Budapest, 1930-as évek. ZM 0160858

8. kép. Matyó betlehemes lányok. Csikós Tóth András akvarellje.
1930-as évek. ZM 0160857

9. kép. Matyó szoba. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. Budapest, 1965. ZM 0160831

10. kép. Mezőkövesdi népviselet. Bór Vera rajza. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. Budapest, 1956. ZM 0160813

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Fügedi Márta 1997: Mítosz és valóság: a matyó népművészet. Miskolc.
- Kósa László – Filep Antal 1975: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Budapest.
- Mohay Tamás 2011: Kulturális régiók és etnikai, néprajzi csoportok. Matyók. In: Flórián Mária (szerk.): Magyar Néprajz I. 1. Táj, nép, történelem. Budapest, 640–644.
- Petercsák Tivadar 1994: A képes levelezőlap története. Miskolc.
- Petercsák Tivadar 2020: A magyar képeslap története. Látóképek, csókküldemények, ünnepi üdvözlések. Budapest.
- Tasnádi Zsuzsanna 2013: Népviseletek és népélet a monarchiakorabeli képeslapokon. Budapest.

RAINER M. JÁNOS

A SZOVJET TÍPUSÚ RENDSZER KORSZAKA MAGYARORSZÁGON – VITATOTT KÉRDÉSEK, 2022

„Az elmúlt évek új kutatási eredményei és emlékezetpolitikai vitái okán indokoltan látszik, hogy az 1945-1990 közötti időszakkal kapcsolatos tudásunkat górcső alá vegyük, és ha szükséges, részben vagy egészben revideáljuk. E céltól vezérelve egy olyan konferencia megrendezése a cél, amelynek keretében a korszak kompetens kutatói – tekintet nélkül ideológiai meggyőződéseikre és intézményi hovatartozásukra – politikailag indifferens közegben fejthetik ki, és ütköztethetnék nézeteiket. Hagyományainál és tekintélyénél fogva ennek ideális helye a Magyar Tudományos Akadémia.” Így fogalmazott 2021 őszén az MTA II. Filozófia- és Történettudományok Osztálya konferenciájának bevezetője. Ha elfogadjuk, hogy „a történelem írása... nem történhet másként, csak valamely perspektívából tekintve a dolgokat, akár tetszik ez a szakma művelőinek, akár nem”,¹ akkor ez a felhívás (hasonlóképpen a 2020-ban rendezett, a Horthy-korról és a 2022 őszi, a határon túli magyar kisebbségek száz évéről szóló MTA-konferenciák) a 2010 utáni időszak történelempolitikai kihívására reflektál. Szó esik „új kutatási eredményekről”, ez azonban nem sokat mond, hiszen mikor nincsenek ilyenek? (Ha a megfogalmazás az 1989 utáni levéltári forradalomra mint kutatástörténeti fordulatra utal, akkor kissé túl szélesen értelmezi az „elmúlt éveket”...) A történelempolitikai változás kétségtelenül kihatott mind a történetírás intézményrendszerére, mind érdeklődési irányaira, tematikájára, vagyis befolyásolta a kutatást és eredményeit is.

Pető Andrea egy nemrégiben született esszéjében egyenesen úgy fogalmazott, hogy „a korábbi történetírás hibáit kihasználva az *illiberális történetírás* [kiemelés tőlem – R. M. J.] a populista fordulat egyik motorja lett”. Hogy miben is áll ez az illiberális történetírás, arra csak közvetett módon és részlegesen válaszolt. A történetpolitikai fordulatot viszont három jelenséggel is szemléltette. Az első az államilag finanszírozott új „párhuzamos szervezetek kiépítése”, amelynek során elveszik „a korábbi forrásokat a meglévő, szakmai minőségbiztosítással működő intézményektől”, és azonos profilú párhuzamos intézményeket hoznak létre. A második a „nőtörténeti fordulat”, melynek során a nők mint korábban „láthatatlan” történeti cselekvők láthatókká válnak – de egy erősen konzervatív szemlélet jegyében (anyák, feleségek, szenvedők, áldozatok stb.). A harmadik a „biztonságpolitikai diskurzus használata”, amelyben biztonsági kérdéssé válik a történetírás is, hiszen az illiberális „államnak nincsen egységes ideológiája és a fenyegetettség létrehozásával tartja össze a támogatókat. Ezt a feladatot a folyamatos emlékezetpolitikai harc és átalakítás veszi át.”²

¹ Gyáni 2020: 400.

² Pető 2022 (megjelenés előtt).

E kétségtelenül frappáns leírás persze némi aránytalanságot tartalmaz. Nem hiszem, hogy a hazai nacionál-konzervatív politika szándékkal mozdított elő bármilyen nőtörténeti fordulatot, sokkal inkább lehet szó egy világtendencia lassú, megkésett és sajátos hazai érvényesüléséről. Mégsem alkalmatlan annak lemérsére – és ezzel foglalkozom az első részben –, hogy vajon a történetírói szakma belső beszélgetéseit mennyire befolyásolta ez a történetpolitikai fordulat, ez a történetírás megjelenik-e beszélgetésekben, és hogyan teszi ezt. Írásom második részében arra keresek választ, hogy amennyiben az Akadémia vitatott kérdéseket látott és nézetek ütköztetését érezte feladatának, vajon sor került-e valódi vitára 2021 őszén és mi körül. Az eddigieket a konferencia anyagait tartalmazó, idén megjelent kötet³ szövegei alapján vizsgálom. Mivel pedig magán az eseményen szerepem tisztán protokolláris volt, a harmadik részben egyes vitakérdésekkel kapcsolatban kitérek saját felfogásomra. Ehhez néhány korábbi írásomat, első-sorban több mint tíz éve megjelent könyvemet használom fel.⁴

1. Ami a 2010 után létrehozott „párhuzamos állami intézmények” részvételét illeti, a szervezők csupán két szereplőt, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának elnökét és egyik munkatársát hívták meg felkért hozzászólónak. Egyetértés uralkodott ugyanis abban, hogy noha számos más intézményben folynak az 1945–1989/90 közötti időszakra vonatkozó kutatások, ezek színvonala és jelentősége (eddig) nem indokolta megjelenítésüket.⁵ A résztvevők közül ugyanakkor nyolcan a megszüntetett, illetve forrásaitól megfosztott intézmények egykori vagy tényleges munkatársai közül kerültek ki.⁶

A konferencia kerekén harminc megszólalójából kilencen voltak nők, ami alig több (ha egyáltalán), mint a történetírói műhelyekben és intézményekben dolgozó szereplő nők 2000-es években mért aránya (25% körül).⁷ Az a tény, hogy a bevezető és zárószavakat (különösen jelentős e tekintetben a konferencia mérlegét megvonó Kalmár Melinda szereplése) nők mondták el, mégis jelezte ennek

³ A kötet címe: Rainer M. (szerk.): *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései*. Pécs, 2022, Kronosz. – A továbbiakban *Rainer M. (szerk.) 2022*. – Mivel részt vettem a konferencia szervezésében, felhasználok belső információkat, és nem gondolom, hogy elfogulatlan lennék.

⁴ Rainer M. 2011.

⁵ E sorok írója kezdeményezte még két fő (a Terror Háza Múzeum egyik munkatársa, illetve a Nemzeti Emlékezet Bizottsága egyik alelnöke) meghívását felkért hozzászólónak, de a többi szervező úgy látta, *történetírói* munkásságuk nem elég jelentős ehhez. Némi megfontolás után ezt az érvet elfogadtam. – A konferencián úgyszólván csak Horváth Sándor tett erre utalást, amikor „az emlékezetpolitikai céllal létrehozott jelenkorkutató intézmények jobb esetben pozitívista provincializmusának (többnyire inkább bináris, áldozat/tettes narratívájának) hatásairól és a hazai jelenkörtörténet-írás számos, tudományosan mértékadó műhelye elleni politikai támadásról vagy számos tehetséges fiatal külföldre távozásáról” beszélt. Rainer M. (szerk.) 2022: 323.

⁶ Az 1956-os Intézetben dolgozott Germuska Pál, Keller Márkus, Ständeisky Éva, Tabajdi Gábor és Valuch Tibor, a Politikatörténeti Intézetben Mitrovits Miklós, illetve (jelenleg is) Földes György és Takács Róbert.

⁷ Barna Ildikó, Pető Andrea: Igy veszett el a magyar történetírás korlátlan szabadsága *Qubit*, 2019. 09. 22 – utolsó letöltés: 2022. 10. 30.

a szempontnak a fontosságát. A szervezés során azonban nem érvényesült semmiféle „női kvóta”, a meghívottak szűkebb szakterületük és általában a történetírás területén elismert szakembereknek számítanak.

A „biztonságpolitikai nyelvezet” használata nem tűnt fel úgyszólván egyetlen előadásban, hozzászólásban sem, és a beérkezett kéziratok sem tartalmaztak ilyen fordulatokat. Nem hangzott el ilyen felszólalás a vita során sem. E mindenki által ismert jelenség tehát minden jel szerint egyelőre nem lépi túl a történeti-politikai publicisztika, a különféle médiaszereplések terrénumát. „Biztonságpolitikai” nyelvezetet általában politikusok (ideértve emlékezetpolitikusokat is), illetve a *public history* szerepeit vállaló történetírók és más értelmiségiek használnak. A történetírás szakmai diskurzusa továbbra is autonóm, belső folyamatait bár érinti, de nem határozza meg az illiberális emlékezetpolitika csábítása és nyomása. Előlegezve a következő rész mondandóját: témáit sem az utóbbi szolgálhatja. Kérdésfeltevésai és vitái (ha vannak) hosszabb távon alakulnak.

2. A konferencián hét tematikus blokk szerepelt: Társadalom és társadalompolitika; iparosítás, agrárium, reform; kultúra és művelődés; a politikai rendszer jellege; Magyarország és a nemzetközi politika; oktatás- és tudomány(politika); az utolsó szekció címe (*Kádár – János, -rendszer, -korszak, -izmus?*) a Kádár nevével fémjelzett komplex jelenség mibenlétére utalt. Az egyes témákat bevezető előadások természetesen számottevően különböztek, az előadók úgy közelítették meg témáikat, ahogyan akarták. Nem is minden szekció felvezetése eredményezett vitát, némely felvetések viszont több blokkban is előkerültek. A legfontosabb négy probléma közös abban, hogy valamennyi alapvető módszertani, megközelítési kérdéseket érintett. Ezek: a. A rendszerátalakítás hajtóerői és hatótényezői; b. a nemzetközi politikai beágyazottság és determináció; c. a politikai rendszer jellege és d. (előbbivel szoros összefüggésben) a *kádári/magyar „modell”* problémája.

a. Valuch Tibor *A társadalmi változások értelmezési lehetőségei és kérdései az államszocialista korszakban* (al)című előadásában – egyebek mellett – két újabb, átfogó társadalomtörténeti interpretációt is polemikusan említett. Az egyik a „totalitárius társadalom elmélete”, amelynek „alkalmazására és értelmezésére Majtényi György tett kísérletet legutóbbi könyvében.⁸ Majtényi György, Hannah Arendt elméletét követve, kiemelten kezeli a társadalom atomizáltságát. Szerinte a Kádár-rendszer alapállapota a – szinte kizárólag egyéni érdekérvényesítésre és nem az együttműködésre épülő – társadalmi (nem)lét. ... Ő ugyan a fogalomrendszert a társadalmi tapasztalat és nem az uralom formái felől értelmezi, de így is a hatalom és társadalom viszonyrendszerébe helyezi a kor társadalmát és annak változásait.”⁹ Ami Valuch szerint „nem veszi figyelembe a társadalom önmozgását, s csak alapvetően a hatalomhoz való viszony szerint próbálja meg értelmezni a korszak társadalmi tagoltságát és változásait. Így

⁸ Majtényi 2018. – A könyv alapján elkészített értekezésért azóta a szerző elnyerte az MTA doktora tudományos fokozatot.

⁹ Rainer M. (szerk.) 2022: 15.

bizonyos vonatkozásokban nagyon leegyszerűsíti a társadalom működését, s ezen túlmenően kevés támpontot ad a társadalmi tagoltság és változásainak a megértéséhez.”¹⁰ Majtényi erre – egy másik szekcióban – azt válaszolta, hogy a szocializmus Magyarországon abban az értelemben volt totalitárius rendszer, hogy „mindvégig az egyéni és a közösségi autonómiák átfogó, rendszerszintű felszámolására, korlátozására épült. A rezsim szinte egyáltalán nem adott lehetőséget az állampolgároknak a valódi összefogásra, csoportosulásra, kollektív fellépésre. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a totalitarizmus mint társadalmi jelenség a magyar társadalmat már az államszocialista korszak előtt is jellemezte, és léte vagy nemléte nem köthető élesen a politikátörténeti korszakhatárokhoz. Az »atomizált«, valódi osztályok nélküli tömegtársadalom megjelenése egyszerre volt oka és következménye a szocialista diktatúra működésének”¹¹ – utalt ily módon Majtényi Hannah Arendt klasszikus művének fő tézisére.

Valuch Tibor másik vitázó felvetése szerint „az utolsó, az elmúlt években magának meglehetősen határozottan utat törni igyekvő megközelítés az »állami erőszakot«, »a társadalom hatalmi/politikai megerősökölését« tartja a legfontosabb társadalomformáló tényezőnek. Ezt Ö. Kovács József igyekszik megformálni elméletileg ... többek között a kollektivizálás történetét feldolgozó monográfiájára¹² támaszkodva.” Kérdés, folytatta az előadó, egyáltalán „értelmezhető-e úgy az államszocializmus, mint aminek keretei között kizárólagosan az állami erőszak(potenciál) formálta a társadalmi viszonyokat és a társadalmi átalakulást”. Valuch szerint ez „erős leegyszerűsítés... [mert] nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a nyílt – állami – erőszak szerepe, alkalmazása a konszolidált Kádár-korszakban fokozatosan háttérbe szorult. Másfelől ez, az erőszak szerepének túlértékelésére alapozott szemlélet lényegében ugyanolyan egyoldalú és egytényezős megközelítés, mint az, amelyik kizárólagosan a politikát vagy a hatalmat tette meg a korszak társadalmi változásainak meghatározó elemévé, legfontosabb aktorává.”¹³ Az ily módon megszólított Ö. Kovács József (felkért) hozzászólásában ezt a megközelítést „szalmabábu-érvelésnek” (?), „látszólagos semlegességnek” nevezte, valamennyi előadó közül legközelebb sodródva a fentebb biztonságpolitikainak nevezett nyelvezethez. Fenntartotta a politikai szféra elsődlegességét a társadalomátalakítási folyamatban, vagyis e „társadalomszervező tényezők (tehát nem egy) alapján látom értelmezhetőnek a belső gyarmatosítást, a »szocializmus alapjainak lerakásáig« nyíltan, majd később más formában érvényesített paraszt- és vidékellenes állami politikát is. Ha már az állami erőszak kérdése ilyen módon felvetődött: az 1960-as évek utáni időszak történései, az előzőkhez hasonlóan joggal beilleszthetők az intézményes és strukturális erőszak történeti antropológiai modelljébe.”¹⁴ Ö. Kovács úgy vélte, hogy a „jelenkor-történeti kutatás egy része” (lábjegyzete szerint ez Varga Zsuzsanna

¹⁰ Uo. 16.

¹¹ Uo. 314.

¹² Ö. Kovács 2012.

¹³ Rainer M. (szerk.) 2022: 18.

¹⁴ Uo. 42–43.

agrártörténeti munkásságát jelenti, amelyből négy művet is említett) nem vesz tudomást a helyi-regionális nézőpontokról, „a kommunista iparosítási politikáról és az erőforrás-elosztási rendszerről szóló elemzéseket negligálja, a »tervgazdálkodáshoz« kapcsolódó, az egyházi társadalmat is alapvetően sújtó kényszerkollektivizálást és (össz)társadalmi változásokat, lényegében a szükségyszerűség nézőpontjából kiindulva, ma is rendszerint a »sikeres« szóval illeti”.¹⁵ Varga Zsuzsanna jelen volt a konferencián, de egy másik (a gazdasági) szekció felkért hozzászólójaként; ekkor Ö. Kovács József állításaira nem tért ki, de érzékeltette, hogy a „zsákutca vagy sikerá-gazat” dichotómiát az európai összehasonlító kutatások fényében meghaladottnak tartja. „Az agrártörténet-írás ezen nemzetközi megújulása nem keverendő össze azzal, amit Magyarországon kutatók egy csoportja vidéktörténetnek nevez.”¹⁶

b. Békés Csaba előadásában néhány éve megjelent nagymonográfiája¹⁷ alapján adott áttekintést a korszak kül- és geopolitikai alapkérdéseiről (a hidegháború kerete és eredete, a hidegháborús válságok jellege, a Brezsnjev-doktrína, 1956 és szovjet politika, a szovjet rendszer válsága stb.). Mindvégig amellettt érvelt, hogy a legszélsőségesebb determináció időszakában is létezett bizonyos fokú külpolitikai és más mozgástér a szatellitországok számára. Ugyanakkor a szovjet rendszer átfogó keretei mindenütt érvényesültek, függetlenül például attól, hogyan és pontosan mikor(ra) vezették be azokat. Békés szerint a szovjetizáció során „a közvetlen politikai cél ... nem a hatalom azonnali átvétele volt, hanem a demokratikus intézményrendszer *formális* megteremtése, valamint a demokrácia *látszatának* legalább részleges megőrzése mellett olyan hatalmi monopólium megszerzése, amely akár nominális értelemben vett kisebbségi pozícióból is lehetőséget teremt a szovjetrendszer fokozatos, »békés« úton történő, zökkenőmentes, azaz polgárháború nélküli bevezetésére”.¹⁸ Hozzászólásában Mitrovits Miklós úgy vélekedett, hogy Békés „ebben a meghatározásban nem konkretizálja a szovjetrendszert, hogy az mit is jelent, milyen rendszert is szeretnének a kommunisták megvalósítani”, és az egyes kelet-európai országokat annak alapján kategorizálja, hogy hol, mikor *kezdődött* a szovjetizáció, és miként ment végbe. Mitrovits szerint „egy állam akkor szovjetizált, akkor szovjet típusú ... amikor két fontos tényező egyidejűleg megvalósul:

1. A kommunista párt monopolhatalma. Ettől diktatúra. 2. A marxizmus-leninizmuson alapuló sztálini politika és centralizált parancsuralmi gazdaságirányítási rendszer átültetése a gyakorlatba, amelyben mind a magántulajdon, mind a piaci viszonyok hiányoznak. Ettől kommunista.”¹⁹ Ahol és ameddig nem valósult meg a mezőgazdaság kollektivizálása (mint például Lengyelországban sohasem), nem is beszélhetünk szovjet típusú rendszerről. A látszólag (intézményi struktúráikat tekintve például) nagyon hasonló országok „nagyon nem” hasonlítanak, állította

¹⁵ Uo. 46. – Vö. Varga 2021.

¹⁶ Rainer M. (szerk.) 2022: 85.

¹⁷ Békés 2019.

¹⁸ Rainer M. (szerk.) 2022: 212.

¹⁹ Uo. 250.

Mitrovits. Zárszavában Kalmár Melinda tulajdonképpen csatlakozott ehhez a felvesztéshez, amikor a klasszikus intézményi-strukturális modellektől való eltávolodást javasolta. „[A] kelet-közép-európai rendszerek mindegyikére *mindvégig alapértelmezettnek tekinthetjük-e* a Kornai János (egypártrendszert, tervgazdaságot, általában a klasszikus jellemzőket kiemelő) *archetipikus modelljét*” – kérdezte, mert „ha igen, akkor ez azt jelenti, hogy alapvetően ezen belül kalkulálunk módosulásokkal, de elfogadjuk a meghatározó keret lényegi változatlanságát. Vagy: megfordítjuk az értelmezői logikát, és feltesszük, hogy az érintett országok egy részében olyan jelentős módosulások/elmozdulások mentek végbe néhány évtized alatt, hogy ez a fajta modellezés mindezt már nem tudja eléggé érzékeltetni. Nem mutatja ugyanis, hogy a változások milyen mélységig mentek el, s hogy milyen mértékű rendszerátalakulási fordulatokat készítettek elő.”²⁰

c. A szovjet típusú politikai rendszerről szóló bevezető előadásában Gyarmati György annak mintegy másfél tucat – strukturális és tapasztalati – jellemzőjét sorolta fel, majd így foglalta össze mondandóját: „A szovjet típusú rendszer Magyarországra oktrojált/adaptált évtizedeit a diktatórikus pártegyeduralom alapképletének változatlansága közepette több, rapszodikusan újra igazított és különböző mértékben változó modelltranszfer egymásutánja töltötte ki. Tendenciáját tekintve az egyszerre offenzív és anarchisztikus terroruralomtól – mely önbénulásba és összeomlásba torkollott – egy közvetlen védhatalmi intervencióval restaurált diktatúrán át a konszolidált és a társadalmat teljes körűen államosító, pártdominancia alá fegyelmező autoriter modell intézményesüléséig pulzált a térfogata. A *terroruralom* néven nevezésétől annak *autoriter uralmi rend*é konszolidálásáig rajzolható elmozdulással társadalomtudományosan valamiképp értelmezhetőbbé tehető a politikai publicisztika szóhasználatából megörökölt *kemény*, illetve *puha diktatúra* metafora.”²¹ Pető Andrea vitatta az „oktrojált” jelleg mint domináns elemzési keret létjogosultságát, azt javasolva, hogy a történetírás „a strukturális és geopolitikai tényezők mellett az emberek tevékenységének hatását (»agency«) is elemezze a történelmi folyamatokban”.²² A „hatalom gyakorlása, a politikai rendszer vizsgálata az egyes intézményi kulcspozíciókban lévő ún. közvetítők nélkül nem teljes. Ők azok, akik a szovjet megszállók és a magyar intézményrendszer között kommunikáltak, értékeket közvetítettek, változtatták a viselkedésüket és nézeteiket a különböző hatalmi konfliktusokban.”²³ Felhívta a figyelmet a korábbi időkkel (így a Tanácsköztársasággal és a Horthy-korszakkal) való intézményi, jogi és személyi folytonosságra, amelyet a magyar baloldali gondolkodás kontinuitásában, a korai Horthy-éra antidemokratikus törvényhozásában és a szovjet rendszer kiépítésében szerepet vállalók személyes felelősségében konkretizált. A folytonosság abban a tekintetben is teljes volt, hogy mindkét korszak kizárta a nőket a politikai hatalomból.

²⁰ Uo. 338.

²¹ Uo. 181.

²² Uo. 186.

²³ Uo. 184–185.

Ugyancsak kontinuitás volt a vezérfonala Csizmadia Ervin politológus vitázó hozzászólásának, aki megkérdőjelezte magának a szovjet típusú rendszer kifejezésnek a helyességét. „Annyira diszkontinuus rendszerről van-e szó, mint azt sokan gondolják, s nem éppen arról, hogy a szovjet típusúnak tekintett rendszer valójában *magyar típusú*, azaz az új rezsim nem választható el hermetikusan a korábbi (és tőle látszólag mindenben különböző) rendszerektől”? – kérdezte Csizmadia. Ehhez hozzátette: azért sem tartja jónak az elnevezést, mert „a geopolitikai szituációnak csak az egyik játékosát” veszi figyelembe, másokat – a Nyugatot – nem. „Ha mindkét releváns tényezőt együttesen szemléljük, akkor a magyar rendszer e két komponens függvényében alakul, és egyáltalán nem mondhatjuk, hogy a rendszer *végig* szovjet típusú lenne. Éppen ellenkezőleg. Egy merőben »vegyes« rendszerről – és azon belül társadalomról – van szó.”²⁴ Tisztán szovjet függőségről csak a 70-es évek elejéig beszélhetünk, a következő évtizedben ez kettős (szovjet–nyugati), a nyolcvanas évek közepétől pedig egyértelműen nyugati. Csizmadia Ervin itt hivatkozott többek Böröcz József a kilencvenes évek óta többször hangoztatott függőségi elméletére, amely egyébként a mai baloldali társadalomkritika történeti elemzéseinek is (egyik) alapelmélete.²⁵

d. Földes György a Kádár-korszakról, kádárizmusról szóló előadásának több megállapítása vitát váltott ki, mint például az, hogy Kádár „államférfiként tevékenykedett és cselekedett”.²⁶ Ezeket most mellőzöm, csupán egyetlen vonatkozást emelek ki. Földes úgy vélte, hogy a Kádár-korszakban lehetséges akár rendszerszinten *magyar modell*ről beszélni. A „társadalmi-gazdasági és politikai viszonyokat, intézményrendszert érintő változásokat, amelyek csak vagy leginkább Magyarországot jellemezték a szocialista országok katonai és gazdasági szövetségi rendszerén belül”, a következőkben sorolta fel: „a párt és az állam működésének szétválasztása érdekében tett lépések; az állam és állampolgár, illetve a gazdasági és társadalmi aktorok közötti viszonyok depolitizálása, kiegyenlítése; a csoportérdek beiktatása az egyéni és a társadalmi érdek közé; a szövetkezeti és vállalati önállóság; a politikai rendőrség politikacsínáló szerepének korlátozása, megszüntetése; a magán- és kistulajdon létének elfogadása; a második gazdaság legalizálása, integrálása; az autonómiák körének bővítése; a többes jelölés lehetővé tétele a választásokon”.²⁷ Hozzászólásában Horváth Sándor néhány polemikus megjegyzés ellenére²⁸

²⁴ Uo. 192.

²⁵ Böröcz 1993: 74–88. – A világrendszer-szemlélet egy hasonló megjelenését vizsgáltam 1989 kapcsán: Rainer M. 2020: 28–34.

²⁶ Rainer M. (szerk.) 2022: 301.

²⁷ Uo. 297.

²⁸ „Némileg kedvezőbb lenne a helyzet, ha az 1984-es gazdasági reform, illetve a politikai intézményrendszer 1988-ra nagy nehezen elhatározott reformja megtörténik, illetve kifutási időt kap. Így nem volt lehetőség a demokratikus és vegyes gazdaságú szocializmus működőképességének bizonyítására, hogy a versenyképességről ne is beszéljünk” – mondotta Földes (uo.), amire Horváth így reagált: „Ha a magán- és állami tulajdon egymással párhuzamos, mégis szorosan összefonódó működtetéséről van szó a piac erős állami ellenőrzésével, akkor a kínai vagy a mai magyar gazdaságpolitika még min-

alapvetően egyetértett ezzel az állítással, persze nem jelentéktelen különbséggel: „Számomra a [Földes] elemzésében konklúzióként megjelenő *magyar modell* nem a vég, hanem a kezdet: ugyanis a sokszor provinciális (külföldi kutatásokra alig reflektáló), gyakran normatív alapú hazai jelenkortörténet-írás egyik lehetséges kiútját éppen a *magyar modell* jellemzőit vizsgáló történetírásban látom. Más szavakkal abban, hogy miben *más* a mi múltunk?”²⁹ A provinciális jelzőt a konferencián nem kis konsternáció fogadta, pedig Majtényi György felszólalása elég pontosan rámutatott annak egyik megjelenési formájára. „A »modernizáció« vagy a »totalitarizmus« fogalmainak reflektálatlan használata mára jobbra annak a metaforájává vált, hogy a magyar történészek közül ki tekinti ebben a leegyszerűsítő beszédmódban »jónak« és ki »rossznak« az elmúlt rendszert. Ma, különösen a jelenlegi álláspontok csoportosításakor, sokkal több értelme volna e történeti modell alkalmazása helyett inkább makro- és mikroszemléletű elemzésekről beszélni, illetve a nagyobb történetírói iskolák szerint jellemezni az egyes szerzők munkáit. ... A kutatás hangsúlya mindinkább a különböző ágensek (intézmények, csoportok, egyének) közötti kölcsönhatásokra helyeződött, ahol – részben a foucault-i elméletből következően – a hatalom a mindennapi interakciók részeként is értelmezhető, s ehhez kapcsolódó fontos kérdés az autonómiák megléte vagy hiánya.”³⁰

Ami akár kutatási programként is értelmezhető. És – számomra – lehetetlen nem egyetérteni vele.

3. Elfogadva tehát a konferencia ajánlásainak jó részét, megkísérlem összefoglalni a *kádárizmus*ról jó tíz éve javasolt megközelítésemet.³¹ A posztsztálini korszak megértése szempontjából kulcskérdésnek tekintetem, hogy vajon a szovjet típusú rendszer sztálini alapstruktúrái és az akkori társadalmi gyakorlatok megváltoztak-e. A kérdésre adott válaszok körvonalazzák akkori kádárizmusképeket, amely nem tartott igényt – azóta sem tart – a definíció rangjára. E válasz fő elemei a következők:

a. A kádári Magyarország uralmi *rendszere nem* különbözött számottevően sem az 1956 előttitől, sem a szomszédos országokétól. Az intézmények (párt, állam,

dig működőképesnek tűnik; azonban a demokratikus szocializmust sajnos nem tudom elképzelni (legfeljebb úgy, mint az »illiberális demokráciát«), pedig szeretek fantáziálni.” Rainer M. (szerk.) 2022: 324. Földes Kádárról: „A szocializmus, a társadalom, a stabilitás és a nemzeti-társadalmi közmegegyezés védelmében addig halogatta a válságkezelést, amíg késő lett.” Rainer M. (szerk.) 2022: 301. Mire Horváth: „Földes György a rendszer bukását az egyik gyakori magyarázatra, a nómenklatúra hibás kormányzására vezeti vissza, amivel leegyszerűsítve a kommunista vezetők hitelvesztésének modelljéhez kapcsolódik (legismertebb képviselője Stephen Kotkin) – viszont jelzem, hogy számos más koncepció is létezik a rendszerváltásról a nemzetközi szakirodalomban, amire a hazai szerzők sajnos ritkán reflektálnak, pedig lehetne tanulni belőlük.” Rainer M. (szerk.) 2022: 324.

²⁹ Uo. 325. – Horváth fő szervezője volt a 2022. szeptember 1–3. között Miskolcon tartott, *Kádár-korszak, kádárizmus, korlátozott mozgástér: magyar modell?* című konferenciának, amelyen több mint 220 előadó (!) vett részt, lásd <https://kadarizmus.webnode.hu/>

³⁰ Uo. 309–310.

³¹ Rainer M. 2011: 137–148. – A szöveget csupán kis mértékben rövidítettem, és némiképp rendszeresebben közlöm itt, mellőzve a hivatkozásokat.

hadsereg, politikai rendőrség stb.) szerepe, felépítése, jogosítványai ugyanolyanok voltak, a rendszer alapja a kommunista egypárt osztatlan hatalma maradt. A kommunista ideológia befolyása a közbeszédre továbbra is uralkodó volt, ha az erre szolgáló szakapparátusok nem érvényesítették is a korábbi mértékben. Az állam mindvégig birtokolta a termeléshez szükséges eszközök csaknem teljességét. A megtermelt javakat döntően az állami bürokrácia intézményei osztották el újra, a piaci mechanizmusok, autonóm intézmények, a társadalom befolyása mindegyike csekély maradt. Úgy láttam azonban, hogy a változatlan intézményi renden belüli fontossági sorrend megváltozott. Egyes alrendszerek súlya csökkent, másoké növekedett. Csökkent például a kényszerítő és ellenőrző apparátusoké, növekedett az informális egyeztető és koordináló szervezeteké. A hatalmi központ által el- és befogadhatónak tartott különféle társadalmi gyakorlatok, cselekvések határait nem egyszerűen a legfelső hatalmi központ – s útmutatása nyomán a kényszer eszközeivel operáló terrorgépezet – jelölte ki, hanem a szervező bürokratikus apparátus, a maga finomabb technikáival. A klasszikus rendszer³² terrorgépezete nem volt kiszámítható; az *elmozduló* rendszer felügyeleti-ellenőrző struktúrái viszont tagoltabb, bár általában nem éles és nem egyértelmű határokat szabtak. A koordinációs alrendszer több és finomabb információt igényelt és fogadott be, mint a klasszikus rendszerben. Nem csupán az uralmi rendszer hatolt be mélyen a társadalom életébe, hanem fordítva, a társadalom szempontjai, igényei, olykor nyomása is érzékelhetővé vált az elit számára.

b. A Kádár-korszakban a szovjet típusú rendszer utópisztikus céljai (mint a szocializmus, sőt a kommunizmus felépítése) között elfoglalta helyét a *modernizáció* aktuális (az ötvenes-hatvanas évek fordulóján kialakult) felfogása. Nélkülözte az offenzív-militáris jelleget, és reflektált a térség történetére is. A modernizáció az egész késő modern korban Közép-Kelet-Európában utak (első, második, *harmadik*, n-edik stb.) közötti választásokkal jellemezhető. Szinte mindegyikhez messianisztikus várakozások társultak. A nyugati kapitalizmust elkerülő, meghaladó, attól eltérő modernizációs ajánlat – ilyen volt a szovjet szocializmus már negyvenes évek közepi *percepciójában* is! – ezért számíthatott bizonyos elfogadottságra, sőt népszerűségre. Csak a modernizáció *kapitalista útját* tagadta, azt igyekezett meghaladni. Hruscsovi szakaszában az aszketikus építő közösség víziója *mellé* belépett a fogyasztó egyén földközeli ígérete. Továbbra is azt állította, hogy a szovjet egy *más modernizáció*. De a fogyasztás révén *kalkulálható*, kiszámítható, mérhető. Igaz, összehasonlítható is, például a nyugati fogyasztás gyakorlatával. A kettőt nehezen lehetett összetéveszteni. A szovjet típusú rendszerek fogyasztója egészében sohasem dönthette el maga, hogy jövedelmét mikor és milyen típusú fogyasztásra fordítja. A bürokratikus koordinátor korlátozta jövedelmét, a bürokratikus koordináció gazdasága korlátozta a kínálatot (vagyis hiányosan termelt), bizonyos típusú fogyasztásokat pedig kizárt. Az eredmények mindig elmaradtak az ígéretektől és a várakozásoktól is, bár a távolság kétségkívül csökkent.

³² Kornai János kifejezése a szocialista rendszer sztálini szakaszára.

c. Az „erőltetett társadalomátalakítás” korának lezárultát (a mezőgazdaság kollektivizálását, a hatvanas évek elejét) követően a magyar társadalom egy iparosodó-modernizálódó társadalom jelenségeit mutatta, az egyetlen jelentős különbséget a vagyon megoszlásának sajátos szerkezete (az állami tulajdon), illetve a viszonylag kisebb jövedelmi különbségek jelentették.

A kádári szakasz kedvezett a sajátos magyar polgárosodásnak. Ez a(z inkább) kispolgárosodás felszíni jelenségekben nyugatosodott (leginkább csak a Nyugaton *trendi* árucikkek gyakoroltak rá vonzerőt), társadalmi gyakorlatában, de magatartásában, mentalitásában sokkal inkább hasonlított a XX. század első felének kispolgárságához. Az elerőtlenedő ideológia normáihoz képest a kispolgárosodás is szemben állt a hivatalos értékrenddel. Az individualizálódás és az árufetiszáló fogyasztás jelenségét eredetileg a bírált kapitalizmus állította elő. A kispolgárosodás azonban mégsem volt ellentétes a rendszer praxisával, hiszen mintája nem az öntudatos, vállalkozó és puritán polgár (de nem is a marxista reneszánsz autonóm közösségekbe szerveződő egyéne) volt, hanem a hierarchikus viszonyokat elfogadó, alkalmazkodó (állami) alkalmazotté. Amire a kádári időszakban a társadalom igen széles tömegei törekedhettek közeli eredmények reményében (persze azért nem mindenki, és nem mindenki egyenlően). A kommunista ideológia a társadalom mindennapi életének mind kisebb részét hatotta át. A felszín alá betekintő vizsgálatok már a szovjet típusú rendszerek végső időszakában kimutatták a régi, olykor erősen tradicionális értékek és ítéletek szívós továbbélését. A kultúra és művelődés történészei rámutattak a kulturális bezárkózást követő nyitásra, a viszonylagos sokszínűsége, ugyanakkor a nyilvános beszéd tabuira, a nemzeti dimenziók elbizonytalanítására.

E tendenciák közül csírájában már több a klasszikus sztálini rendszerben is létezett – így a másodlagos vagy informális gazdaság vagy a fogyasztói attitűd. Kétségtelen azonban, hogy együttesük sokkal inkább a szovjet rendszer posztstálini időszakát jellemzi. Mindez – a terror enyhülése, a társadalmi differenciálódás, a fogyasztói értékrend megjelenése, bizonyos kulturális liberalizálódás, továbbá a hatvanas–hetvenes években a nyugati modernizáció néhány számszerű mutatójában elért eredmények – minden szovjet típusú országban megfigyelhető, még magában a Szovjetunióban is.³³

Az eddigiek (a.–c.) alapján úgy véltem, hogy a kádári Magyarország *intézményeinek rendszere és koordinációs mechanizmusai* nem különböztek számottevően sem az 1956 előttitől, sem a szomszédos országokétól. Nagy különbség viszont, hogy ebben az időszakban a rendszer – ellentétben a folyamatos kríziseket produkáló klasszikus verzióval – Magyarországon *stabilizálódott*. Csökkent a kikényszerített társadalmi mozgások intenzitása. Az uralom a bürokratikus normalizálódás

³³ A racionalizálás vagy piaci reformok részkerésében azonban az egyes országok között már viszonylag nagyok az eltérések. De ezek igencsak relatív különbségek. A magyar reformfolyamat (1953–1988) valóban egészen különlegesnek tűnik. Magam is így véltem, de már akkor kiegészítettem azzal, hogy „az államgazdaságon élősködő, azt fellazító, a mindennapi életben mindenütt jelen lévő informális gazdaság a mából visszatekintve sokkal jelentősebbnek látszik, mint az első gazdaságba nehézkesen beépülő piaci elemek”.

fázisába került. A kádári Magyarország rendszere poszttotalitárius – változatlan struktúrák, változatlan potenciálok, más működési módban. Kádár hozzájárulása – egészíteném ki mindezt ma –, vagyis a kádárizmus ebből a szempontból csupán egy pragmatikus, józan politikus sajátos *uralmi stílusa*.

De már akkor is úgy gondoltam, hogy a kádárizmus több, mint egy közepes méretű ország (és annak vezetője) közepesen sikeres elmozdulása a klasszikus sztálini rendszertől. A fenti három szempontot – strukturális működés, ideológiai súlyponteltolódás, társadalomszerkezeti normalizáció – ezért egészítettem ki további hárommal.

d. A kádárizmus *társadalmi tapasztalat, társadalmi gyakorlat és várakozási horizont*. Egyfajta világérzekeles, amelyből *társadalmi közérzet* keletkezik. Folyamatos viszonyítások és összehasonlítások rendszere, amelyek térben, időben és fogalmakban igen tágas értelmezési tartományt alkotnak. Térben a viszonyítás alapja az összes szovjet típusú ország; kiemelten a Szovjetunió, és különösen a környező országok: az ötvenes évek közepétől a Kádár-korszak elejéig elsősorban Jugoszlávia, majd mindinkább Csehszlovákia (azon belül is főképpen a szlovák területek!) és Románia. (A nyugatos Jugoszláviával való összevetés ismét fontos lett a hetvenes években.) Viszonyítási pont azonban a Nyugat is. Európában főleg Ausztria és Nyugat-Németország; de főleg az új, ötvenhatos emigráció miatt *Amerika*, vagyis az Egyesült Államok és Kanada is. Az időbeli viszonyítás alfája a *Rákosi-korszak*, létezett azonban az alfa előtti idő is, távoli visszfényként: a *Horthy-korszak*. Ebben a viszonyrendszerben szerepelt az 1956-os pillanat, beválthatatlan és beválthatónak bizonyult ígéreteivel. A fogalmi összehasonlítási háló alapvetően a *kapitalizmus és a szocializmus* fogalmaival operált. Az elsők között azonban megkülönböztette a *múlt-kapitalizmust*, amely a háború előtti Magyarországot és Európát, illetve ha ennek érzékelése egyáltalán kimutatható, például a régi Oroszországot jelentette. A *múlt-szocializmus* a sztálinizmus(oka)t, a *jelen-(vagy létező) szocializmus* a kádári közállapotokat. A jelen-szocializmus természetesen jobb, élhetőbb és emberségesebb a sztálinizmusnál, de sok szempontból meghaladja a múlt-kapitalizmus viszonyait – mindenkinek van munkája (munkahelye), részesül az állami gondoskodás jóléti rendszerei nyújtotta adományokból stb. A *jelen-kapitalizmus* (például ahogy az osztrákok élnek...) persze még jobb – ahhoz viszont Magyarország áll a legközelebb, mindenesetre közelebb, mint a „táborból” bárki más. Ezekben a meglehetősen egyszerű összehasonlításokban domináltak az anyagi életszínvonal-mutatók, de azért helyet kaptak benne más értékek is, így az utazás lehetősége vagy a nyugati tömegkultúra termékeinek elérhetősége és fogyaszthatósága, ami bizonyos választási szabadság fontosságára vall. Kádár János leegyszerűsített ideológián alapuló jellegzetes retorikája ugyancsak nyomott hagyott ezen a világérzekelesen: tér-, idő- és fogalmi összevetésekben az átlagember sorsa, helyzete jelent meg. A Kádár-kori diskurzusokban ezt az *átlagot munkásembernek, dolgozó embernek* nevezték. Az ő életviszonyait kell egybevetni térben, időben, rendszerben társaiéval. A sokrétű egybevetés nyomán kialakult eredmény summája a *nálunk (most) viszonylag jobb, mint...* formulával jellemezhető kádárista közérzet.

e. A kádárista közérzet *magának* a kádárizmusnak mint társadalmi gyakorlatnak a terméke, és mint ilyen, dinamikus jelenség. *Távolról* sem jellemzi az egész Kádár-korszakot. A *kialakulás* időszakának sajátos közérzetét többen is megkísérelték jellemezni. Bibó István egy „kiábrándult, rezignált vezetés” és egy „kiábrándulttá, cinikussá váló” társadalom kiegyezésének *érzületéről* (s nem kiegyezéséről) beszélt. György Péter a hallgatások konszenzusában találta meg a legjellemzőbb vonást. Kende Péter szerint az 1956-os trauma feldolgozása, a kapituláció, beletörődés, belenyugvás alakította ki a viszonylagosság világérzékelését – talán *ez a feldolgozási folyamat a korai kádárizmus közérzete*. A kora kádárizmus közérzetének elképzelhető más leírása is – ez pedig a periódus irodalma, művészete, közte a nagyon fontos filmművészet.

A kádári közállapotokat méltányoló viszonyítási hálózat akkor kapta meg *túlnyomórészt* pozitív töltését, amikor anyagi alapjai megrendültek, s mindez érzékelhetővé is vált. A kádárista világérzékelés egyben a leszakadástól, a süllyedéstől való *szorongás*. A *bármikor rosszabbra fordulhat* életérzése. Pontosan ez tette *végképp, visszamenőleg* a helyére az egész Kádár-korszakot: a rendszerváltozás és a transzformációs válság bizonyossága. Az anyagi alapok immár véglegesen és bizonyosan erodálódtak, a süllyedés már nem szorongás, hanem maga a valóság. A kádárista percepció valójában a kilencvenes években öltött alakot, visszamenőleg fixálódott igazán. Mint jelentős részben utólagosan kialakult életérzést, az emlékezet konstrukciós folyamatai alakították.

f. A kádárizmus rendszerelműködésén, uralomgyakorlási stíluson és közérzeten túl *interakció* is volt. A társadalmi létezés informalitáson, elhallgatáson és színlelésen alapuló kölcsönös szerveződése. Lényege, hogy a formális szabályozás, az intézmények és az ideológiából leképezett normák látható világa mellett létezett egy inkább csak érzékelhető második viselkedés-, magatartás- és attitűdvilág, amely ugyancsak keretezte és szabályozta a társadalom létét. A latens keret saját nyelvet hozott létre, amelynek fontos alkotóeleme a hallgatás (nem beszéd), s amelyben semmi sem egészen azt jelenti, mint amit a formális (hivatalos) nyelvben jelent. A keretben mozgó egyének, csoportok és intézmények a formális szabályozó és közvetítő mechanizmusok mellett (és mindinkább *helyettük*) más szabályokat és közvetítőket használtak. A kádári Magyarország történeti útjának és helyének sajátos érzékelése tehát nem csupán közérzetet alakított ki, hanem mintegy *berendezte* a kádári világ nyelvi, intézményi tereit, amelyekben e viszonylagosság közérzületében az informalitás szereplői mozogtak és diskuráltak. A posztsztálinizmus a korábban erőszakkal kialakított koherencia fellazulását hozta, ez a lazulás azonban az 1989-es rendszerváltozásokig soha sehol nem alakult át minőségileg más szerkezetek koherenciájává. Az inkoherencia maga vált összetartó erővé, bár a végső nyomatékot mindvégig a birodalmi erőszak-apparátus biztosította. A kádárizmus ennek volt legkoherensebb, legfinomabban tagolt, relativizmusában legtöbb mozgásteret engedő létezési módja.

Ezt a leírást fő vonalaiban ma is érvényesnek tartom és magaménak vallom. Megtisztelő, ha hivatkoznak egyes elemeire, akár egyetértően, akár vitatva az egészet. De azóta hosszú idő telt el. Helyénvaló tehát, ha magam is kritikusan tekintek

rá. Akkor azzal fejeztem be a fejtegetést, hogy a kádárizmus „ma is ellenáll az utólagos meghatározásoknak, mert a maga idejében sem tudta senki, mi is voltaképpen; több-e viszonylagosságánál, viszonyításoknál, hallgatásoknál, lappangásnál, az informális kiváltságainál”.³⁴ Jól hangzott; de őszintén szólva előtte is úgy gondoltam, azóta is úgy vélem, hogy a történeti ágensekről adott mikroléptékű leírások³⁵ többet mondanak a kádárizmusról, mint a fenti összegzések. Abban pedig biztos vagyok – 2022 *vitatott kérdései* szerintem ezt bizonyítják –, hogy a fenti idézet magamtól már régen nem igaz. Elérkezett az ideje az utólagos és tudományos meghatározásoknak. Ez a beszélgetés zajlik, és még sokáig fog tartani.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barna Ildikó – Pető Andrea 2019: Így veszett el a magyar történetírás korlátlan szabadsága. <https://qubit.hu/2019/09/22/igy-veszett-el-a-magyar-tortenetiras-korlatlan-szabadsaga> – utolsó letöltés: 2022. 10. 30.
- Békés Csaba 2019: Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika, 1944–1991. Budapest.
- Böröcz József 1992: Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: a magyar eset. *Eszmélet* (5. évf.) 18–19. sz. 74–88.
- Gyáni Gábor 2020: A történeti tudás. Budapest.
- Majtényi György 2018: Egy forint a krumplis lángos: A Kádár-kor társadalma. Budapest.
- Ö. Kovács József 2012: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965. Budapest.
- Pető Andrea 2022: Nők a hátszobán az illiberális történeti fordulat után. Kézirat, 2022 (megjelenés előtt).
- Rainer M. János (szerk.) 2022: A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései. Pécs.
- Rainer M. János 2008: Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei. Budapest.
- Rainer M. János 2010: A Kádár-korszak 1956–1989. Budapest.
- Rainer M. János 2011: Bevezetés a kádárizmusba. Budapest.
- Rainer M. János 2018: Századosok. Budapest.
- Rainer M. János 2019: Magyarország szovjetizálása – néhány megközelítés. In L. Balogh Béni (szerk.): *Fejezetek a magyar közigazgatás történetéből 1945–1990*. Budapest. 55–63.

³⁴ Rainer M. 2011: 148.

³⁵ A *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei* és *Századosok* című könyveimben ezzel a megközelítéssel próbálkoztam; töredelmesen be kell ismernem ugyanakkor, hogy a nagyobb történet csábításának sem tudtam mindig ellenállni, mint például *A Kádár-korszak 1956–1989* című könyvecskében vagy a *Magyarország szovjetizálása – néhány megközelítés* című tanulmányban.

- Rainer M. János 2020: 1989: a rendszerváltás régi fogalma és újabb jelentései. In Uő. (szerk.): Ezerkilencszáznyolcvankilenc. Magyarország a jelenkorban. Budapest – Pécs. Kronosz, 28–34. (1956-os Intézet Évkönyv XXV.)
- Varga, Zsuzsanna 2021: The Hungarian Agricultural Miracle? Sovietization and Americanization in a Communist Country. Lanham.

ROMSICS IGNÁC

TRIANON REVÍZIÓJA ÉS MEGISMÉTLÉSE, 1938–1947

Magyarország 1920 utáni revíziós törekvései 1938 és 1941 között részleges sikerrel jártak. A nemzetközi erőviszonyok átrendeződésének köszönhetően három és fél év alatt a magyar állam területe négy lépcsőben 93 ezer km²-ről 171 ezer km²-re, lakosságának száma pedig 9,3 millióról 14,6 millióra nőtt.

Elsőként a Csehszlovákiának ítélt egykori felső-magyarországi területek déli sávjának visszacsatolására került sor 1938 őszén. Ennek alapja az 1938. szeptember 29-én Németország, Olaszország, Nagy-Britannia és Franciaország által aláírt müncheni egyezmény volt, amelynek záradéka előírta, hogy a magyar és a csehszlovák kormánynak három hónapon belül meg kell egyeznie a magyar kisebbséggel kapcsolatos vitás kérdésekben. Miután nem sikerült megállapodni, Anglia és Franciaország pedig kinyilvánította érdektelenségét, német-olasz döntőbíráskodásra került sor. Az 1938. november 2-án Bécsben meghozott határozat (I. bécsi döntés) értelmében 11 927 km²-nyi terület került vissza Magyarországhoz 1 millió 60 ezer főnyi lakossággal. Az 1941-es magyar népszámlálás szerint a lakosság 84%-a, az 1930-as csehszlovák népszámlálás szerint viszont csak 57%-a volt magyar anyanyelvű, illetve nemzetiségű. E nagy különbség részben az időközben lezajlott népmozgásokkal, részben a bizonytalan vagy kettős identitású népcsoportok alkalmazkodásával, továbbá maguknak a népszámlálásoknak az eltérő technikájával magyarázható.

Dél-Szlovákia után Kárpátalja visszacsatolása következett. Ezt az tette lehetővé, hogy 1939 tavaszán, amikor Németország annektálta Cseh- és Morvaországot, ezt a területet Hitler Magyarországnak engedte át. Az 1939. március 15. és 18. között birtokba vett terület nagysága ugyancsak 12 ezer km²-t, lakóinak száma pedig közel 700 ezer főt tett ki. Eltérően azonban az 1938-as területgyarapodástól, az itt élők túlnyomó többsége, mintegy 70-75%-a nem magyar, hanem ruszin (ukrán) nemzetiségűnek vallotta magát. A magyarok számaránya nem tett ki többet 10 (1941-es magyar adat), illetve 5%-nál (1930-as csehszlovák adat).

A háború kitörését követően a magyar kormány külpolitikáját két alapelv vezérelte: a nagyhatalmak fegyveres konfliktusától való távolmaradás, azaz az ország semlegességének megőrzése és ütőerejének megóvása a háború végéig, valamint a revíziós politika kiteljesítése. Ez utóbbin belül a legfontosabbnak mindenki szemében Erdély tűnt. Erdély egy részének visszaszerzésére 1940 nyarán teremtődött meg a lehetőség. Ebben ismét a német diplomácia, személy szerint Hitler játszott döntő szerepet, aki szovjetellenes stratégiai céljaitól vezérelve 1940 nyarán a román vezetést kétoldalú tárgyalások megkezdésére szólította fel.

Mivel az 1940. augusztus 16-án kezdődött Turnu Severini román–magyar tárgyalások eredménytelenül végződtek, ismét német–olasz döntőbíráskodásra került sor. Az eredményt 1940. augusztus 30-án és ismét Bécsben hirdették ki.

Ennek alapján Magyarország 43 ezer km²-nyi területet kapott vissza 2,5 millió lakossal. Az 1941-es magyar népszámlálás szerint a lakosság 52%-a magyar, 38%-a román, s 10%-a német, míg az 1930-as román statisztika szerint 49%-a román, 38%-a magyar s 13%-a német volt. Ennek alapján valószínű, hogy a magyarok, ha nem is abszolút, de mindenképpen relatív többséget alkottak. A magyar állampolgárrá vált románok száma így is felülmúlta azonban az 1 milliót, míg a Dél-Erdélyben maradt magyarok száma 400 ezer fő körül mozgott.

1940 őszétől Magyarország számára Jugoszlávia maradt az egyetlen olyan szomszédos állam, amelyre az önállóságát egyre inkább elvesztő magyar külpolitika valamennyire esetleg még számíthatott. 1940. december 12-én ilyen reményeket táplálva írták alá Belgrádban az ún. jugoszláv–magyar „örökbarátsági” szerződést, amely a két ország közötti határvitával mint pillanatnyilag időszerűtlen üggyel nem foglalkozott. Rövidesen bebizonyosodott azonban, hogy az egyezmény egyik országot sem mentheti meg a végzetétől. Az 1941. március 27-i németellenes belgrádi politikai fordulat után Hitler elhatározta Jugoszlávia lerohanását, és ebben Bulgária és Olaszország mellett Magyarország részvételét is igényelte. A magyar honvédség április 11-én lépte át a magyar határt, miután előző nap Zágrábban kikiáltották az önálló Horvátországot, s ezzel Jugoszlávia megszűnt létezni.

A katonai részvételért cserébe Magyarország visszakapta Bácskát, a baranyai háromszöget és a Muraközt, összesen 11 és fél ezer km²-nyi területet. A visszakérték részek összesen 1 millió 30 ezer fős lakosságából a magyar adatok szerint a magyarok részaránya 37%-ot, a németeké 19%-ot és a szerbeké 16%-ot tett ki. A jugoszláv népszámlálás szerint viszont a magyarok hányada csak 30%-ot ért el, míg a délszlávoké együttesen meghaladta a 43%-ot.

Az 1938 és 1941 között visszaszerzett, illetve visszakapott területek nagysága együttesen meghaladta az 1920-as területi veszteségek több mint felét, illetve – Horvátországot is beszámítva – több mint harmadát. A közel 5 millió régi-új állampolgár mintegy fele a magyar, 20%-a a román, 10%-a a ruszin, 8-9%-a a délszláv, a többi pedig a német és a szlovák nemzetiséghez tartozott. Homogén nemzetállamból Magyarország ezzel ismét jelentős, az összlakosság 21%-át kitevő nemzetiségi népelességgel rendelkező országgá vált.¹

A revíziós sikerek a magyar lakosságot érthetően örömmel töltötték el, és sokakban ébresztettek reményt további területek visszaszerzésére. Ez alól a politikai és a katonai elit sem tudta kivonni magát. Werth Henrik, a honvéd vezérkar főnöke 1941 nyarán ismételten azzal próbálta a kormányt és a kormányzót a Szovjetunió elleni háborúhoz való csatlakozásra rábírni, hogy annak jutalmaként „biztosan visszakapjuk a történelmi Magyarország egész területét”.² A különböző szélsőjobboldali pártok még határozottabban követelték a „Magyar Birodalom”, „Nagy-Magyarország”, illetve a „Szent István-i Magyarország” „maradéktalan visszaállítását”.³

¹ Fogarasi 1944: 1–28. és Juhász 1988: 186–255. Az újabb irodalomból lásd még Sallai 2002.; L. Balogh 2002.; és A. Sajti 2004: 153–179.

² Romsics (szerk.) 2000: 332.

³ Az egyes pártok külpolitikai programjait közli Zeidler (szerk.) 2003: 334–336.

A németbarát kormányzati körök és a szélsőjobboldal mellett az integrális vagy az ahhoz közelítő nagyrevíziós elképzelések a politikai elit németellenes és nyugatbarát csoportjainak a jövőképeit is meghatározták. Ez jellemezte többek között azokat a memorandumokat is, amelyeket 1943 nyarán a Kállay-kormány, illetve Bethlen István és köre juttatott el a brit Külügyminisztériumba. Ezek egy olyan Kárpát-medencei gazdasági és politikai egység – „Kárpát-medencei Commonwealth” – megteremtését vizionálták, amelynek a külső határai alig vagy egyáltalán nem különböztek volna az 1918 előtti történelmi magyar határoktól. Az etnikai határok elvét lényegében csak a rendszer baloldali ellenzéke – liberális demokraták, szociáldemokraták, valamint a kisgazdák és a népi írók egy része, köztük Bibó István – képviselte.⁴

Az integrális vagy ahhoz közelítő nagyrevíziós elképzeléseket sem a náci Németország és Mussolini Olaszországa, sem a nyugati szövetségesek nem támogatták. A brit Külügyminisztérium közép-európai osztályának egyik referense például az említett 1943-as memorandumok egyikének a margójára jegyezte: „Ha a magyar kormány azt reméli, hogy ezek a gondolatok alapul szolgálhatnak a velünk folytatandó tárgyalásokhoz, akkor még nagyon sokat kell tanulnia”.⁵ Az etnikai elvű határrevízióknak viszont úgy Londonban, mint Washingtonban akadtak befolyásos támogatói.

Az amerikai szakértők heves viták és alapos tényfeltáró kutatások után 1943 nyarára úgy döntöttek, hogy a trianoni határokat északon, északkeleten, keleten és délen egyaránt módosítani kellene Magyarország javára. Mivel nem az 1910-es magyar, hanem az utódállamok 1930 körüli statisztikai adataiból indultak ki, javaslataik egyetlen esetben sem érték el az 1938 és 1941 közötti határváltozások mértékét. A szlovák–magyar határ esetében például a javasolt megoldás mintegy 7 ezer km² visszaadását jelentette volna közel 500 ezer fővel, akiknek a csehszlovák népszámlálás szerint 64%-a volt magyar. Erdély, illetve a román–magyar határ esetében 14 500 km² visszaadása, illetve megtartása vált ajánlott megoldássá. E határ menti sáv lakossága 1930-ban 1 millió 98 ezer főt tett ki, akik közül a román népszámlálás szerint 36% vallotta magát magyarnak. Ennek alternatívájaként merült fel Erdély függetlenítésének és önálló állammá szervezésének a lehetősége. Magyar–jugoszláv vonatkozásban egy olyan – nagyjából-egészében a Ferenc-csatorna magasságában húzódó – osztóvonalban állapodtak meg, amelytől északra, tehát a Magyarországhoz tartozó területen közel 500 ezer fő élt. A terület nagysága 6 ezer km², a magyarok aránya pedig 47% volt.⁶

A brit béke-előkészítő bizottság az amerikaihoz nagyon hasonló határjavaslatokat dolgozott ki. A szlovák–magyar határszakaszra vonatkozó előterjesztésük még túl is ment az amerikai elképzeléseken, s lényegében az 1938-as első bécsi döntés nyomvonalának felelt meg. Délen viszont bizonytalankodtak, s nem jelöltek ki pontos határvonalat. Erdély jövőjének valamennyire is megnyugtató

⁴A memorandumokat közli Juhász (szerk.) 1978: 118–134. és 190–218.

⁵Uo. 217.

⁶Romsics (szerk.) 1992.

rendezését „az egész térség messzemenően legbonyolultabb problémájának” tartották. A mérlegelt lehetőségek közül „leginkább reményteljesnek” az tűnt számukra, ha Erdély önálló politikai egységként a tervezett dunai vagy kelet-európai államszövetségnek vált volna egyik tagállamává. A német és az orosz nyelvterület közötti konföderáció gondolata az amerikai elképzeléseknek is integráns részét képezte.⁷

Eltérően az amerikai és a brit elképzelésektől, amelyek távoli és közvetlenül érdektelen megfigyelők jóindulatú vízióiként foghatók fel, a szovjet álláspont a térséggel közvetlen érintkezésben álló nagyhatalom évszázadok óta expanzív stratégiai érdekeit tükrözte. Ezekből a stratégiai érdekekből következett, hogy a Szovjetunió minden nyugati határai mellett létrejövő életerős és esetleg angol-szász befolyás alá kerülő államszövetséget maga ellen irányulónak tekintett, és következetesen elvetett. Ez az elgondolás ezért 1944-re Washingtonban és Londonban is a szép és érdekükben álló, de megvalósíthatatlan tervek süllyesztőjébe került.

A területi kérdéseket illetően Nyugaton Sztálin minimálisan a német támadás előtti, tehát nagyjából a régi és az 1939-es Molotov–Ribbentrop-paktumban is elismert orosz birodalmi határok elérésére törekedett. Ezt már 1941 decemberében szövetségesei tudomására hozta. A későbbiekben ez a sáv további területekkel – így például Kelet-Poroszország egy részével és az 1939-től Magyarországhoz tartozó Kárpátaljával – egészült ki. A magyar határokat illetően a szovjet vezetés általában véve a trianoni status quo helyreállítására törekedett. Ezt többnyire Magyarország háborús szerepével, vagyis azzal indokolták, hogy 1941. június 26-tól – a szovjet figyelmeztetés és a Romániával szembeni magyar területi igények jogosságának elismerése ellenére – magyar csapatok is harcoltak a keleti fronton. Nyilvánvaló azonban, hogy Erdély esetében emellett Románia kompenzálásának a szándéka is fontos szerepet játszott Moszkva véleményének alakulásában. Besszarábiát, amely a szovjet területi célok minimumához tartozott, s amelyet az 1941-es szovjet visszavonulás után Románia német jóváhagyással reintegrált, Sztálin feltétlenül vissza akarta kapni. A szovjet vezetés ezért úgy gondolta, hogy Besszarábia elvesztéséért Romániát Erdéllyel vagy annak nagyobb részével kárpótolja. Észak-Erdély Romániához történő visszacsatolásának alternatívájaként azonban a szovjet béke-előkészítő bizottság szakértői körében is felmerült egy független erdélyi állam létrehozásának a lehetősége. Cinikus módon azt feltételezték, hogy a független Erdély „a vizsály gyökere maradna a két szomszéd, Magyarország és Románia között”, s így nem maradhatna fenn „valamelyik szomszédja állandó pártfogása nélkül, ez jelen esetben a Szovjetunió lenne. [...] Az új állam feletti ellenőrzés lehetőséget adna – folytatódik a memorandum –, hogy nyomást gyakoroljunk mind Magyarországra, mind pedig Romániára, és megakadályozná, hogy e két állam velünk szemben ellenséges nemzetközi kombinációkban vegyen részt”.⁸ Az Erdéllyel kapcsolatos „bizonytalankodásnak” 1944 nyarára

⁷ Bán D. (szerk.): 1996.

⁸ Zeidler–L. Balogh 2002: 41–68.

vége szakadt. Az augusztus 23-ai sikeres román átállást követően, 1944. augusztus 31-én készült előterjesztésében Maxim Litvinov helyettes külügyi népbiztos már így fogalmazott: „A terv nagyjából az, hogy Magyarország határai maradjanak abban az állapotban, ahogyan azokat a trianoni békeszerződés megállapította. [...] A magyar-román határ megállapításkor abból indulunk ki, hogy Erdélyt teljes egészében Románia kapja meg.”⁹

Moszkva azt szeretette volna, ha Erdély kérdésében már a háború alatt döntés születik, s a román fegyverszüneti egyezménybe bele is foglalják, hogy Besszarábia elvesztése fejében a háború után Románia visszakapja „Erdélyt vagy annak nagyobb részét”. A brit és az amerikai ellenállás miatt ez azonban csak azzal a megszorítással került az 1944. szeptember 12-én aláírt egyezménybe, hogy a „békekonferencia döntésétől függően”.¹⁰ A csehszlovák–magyar és a jugoszláv–magyar határ kérdésében a brit és az amerikai kormány hasonló ellenállást nem fejtett ki, hanem szakértőik korábbi javaslatai ellenére elfogadták a trianoni határok visszaállításának az álláspontjára helyezkedő szovjet megközelítést. Ebben elsősorban Magyarország kitarása játszott szerepet a náci Németország oldalán, amely nemcsak a jugoszláv partizánok tevékenységével állt éles ellentétben, hanem a szlovákokéval is, akik 1944 augusztusában németellenes felkelést robbantottak ki, s a románokéval is, akik augusztus 23-án megnyitották a frontot a szovjet Vörös Hadsereg előtt. Mindezt betetőzte a sikertelen októberi magyar kiugrási kísérlet, amely után a Szálasi irányítása alá került magyar hadsereg Hitler akaratának engedelmessé 1945 áprilisáig folytatta a céltalan és immár teljesen értelmetlen ellenállást a szovjet Vörös Hadsereggel és szövetségeseivel szemben.

A győztes nagyhatalmak 1944 végére kikristályosodott álláspontjáról az új magyar kormány nem rendelkezett pontos információkkal. Gyöngyösi János, az új magyar külügyminiszter ezért párt- és munkatársaival együtt azt gondolta, hogy van értelme jól felkészülni a béketárgyalásokra. Ennek szervezése és operatív irányítása Kertész István feladata lett, aki már 1943-44-ben, a Kállay-kormány megbízásából is látott el hasonló feladatot. A Béke-előkészítő Osztály külügyminisztériumi státuson lévő munkatársainak a száma 1946-ban 20 fő körül mozgott, a külső szakértők száma pedig meghaladta a százat.¹¹

Eközben a pártok is számos vitát rendeztek a kívánatos békecélokról, sőt a sajtó hasábjain is élénk diskurzus folyt. Ezeknek a vitáknak az lett az egyik legfontosabb eredménye, hogy Erdély kérdésében 1946 tavaszára konszenzusra jutottak. Az ekkor elfogadott kormányhatározat maximálisan 22 ezer, minimálisan 11 ezer 800 km²-es partiumi sáv visszakövetelését irányozta elő.¹² Egyetértés alakult ki a pártok között abban is, hogy Jugoszláviával szemben értelmetlen lenne területi követelésekkel fellépni. A határ menti szlovák területek jövőjével kapcsolatban azonban továbbra is ellentét feszült a pártok között. Az 1946. március 6-ai pártközi

⁹Vida 1997: 82–84.

¹⁰Perkins–Gleason–Churchill–Reid–Sappington–Houston–Jones–Reynolds (eds.) 1966: 170–180.

¹¹Kertész 1995: 144–148.

¹²Szűcs (szerk.) 2003: 466–472.

értekezleten a kispazda Auer Pál és a parasztpárti Farkas Ferenc egyaránt a „kompakt magyar többségű vidékek” visszakövetelését javasolta, míg a kommunisták és a szociáldemokraták képviselői hallani sem akartak erről.¹³

A szlovák–magyar határral kapcsolatos magyar álláspont kialakítását nehezítette, hogy az emigrációjából visszatért és ismét elnökké választott Edvard Beneš a homogén csehszlovák nemzetállam megteremtésének céljától vezérelve nemcsak a németektől, hanem a magyaroktól is meg akart szabadulni. A kispazdák és a parasztpártiak válasza erre az volt, hogy Magyarország fogadja a szlovákiai magyarokat, de csak területtel együtt, s ha a csehszlovák politika erre nem hajlandó, akkor hagyjon fel a magyarüldözéssel, és adja fel homogenizációs tervét. A kommunisták és a szociáldemokraták azonban – lényegében a szovjet álláspontnak megfelelően – ezt is elfogadhatatlan „kardcsörtetésnek” tartották.¹⁴

A magyarországi béke-előkészületekkel párhuzamosan 1945 nyarán a nagyhatalmak is hozzáálltak a legyőzött államokkal kötendő békeszerződések előkészítéséhez. A potsdami konferencia határozata értelmében ez a munka a győztes nagyhatalmak és Franciaország külügyminisztereiből álló testületre (Külügyminiszterek Tanácsa) hárult. A Magyarországgal kötendő békeszerződés tervezetét először 1945. szeptember 20-i ülésükön tárgyalták meg. Ezen vita nélkül elfogadták, hogy osztrák–magyar, jugoszláv–magyar és csehszlovák–magyar viszonylatban az 1938 előtti határok állnak helyre. Ernest Bevin brit és James Byrnes amerikai külügyminiszter ugyanakkor azt javasolták, hogy a román–magyar határ ügyét, vagyis azt, hogy Erdély egésze vagy nagyobbik fele kerüljön-e Romániához, a két állam követeléseinek elemzése után kellene eldönteni. Az amerikai–brit javaslatot – az 1919–1920-as magyarellenes francia álláspont önkritikájának jeleként – ezúttal a francia külügyminiszter (Georges Bidault) is támogatta. A szovjet képviselő, Vjacseszláv Mihajlovsz Molotov külügyi népbiztos viszont – minden elképzelhető érvre, így a nyugati szövetségesek 1919–1920-as döntéseire is hivatkozva – makacsul ellenállt a Trianonban megállapított román–magyar határ akárcsak jelképes módosításának is. A vita befejező szakaszában Bidault megváltoztatta véleményét, és Molotov érvelését elfogadva a továbbiakban a szovjeteket támogatta. Bevin ugyanakkor hallgatott, s így az ülés végén már csak egyedül Byrnes ragaszkodott egy körülbelül 3 ezer négyzetmérföldnyi, azaz 7,5 ezer km²-nyi határ menti sáv visszaadásához. Ezen a területen mintegy félmillió magyar élt.¹⁵

Döntés Londonban nem született, ezért a kérdést a külügyminiszter-helyettesek elé utalták. A helyettesek 1946. április 16-án ültek össze ugyancsak Londonban. A közbeeső időben a Szovjetunió legfelsőbb vezetése megerősítette, hogy „ragaszkodni kell a szovjet delegáció azon álláspontjához, hogy egész Erdélyt adják át Romániának”. Mérlegelve a Szovjetunió eltökéltségét, erre az időre Nagy-Britannia

¹³ Horváth–Szabó–Szűcs–Zalai (szerk.) 2003: 113–115.

¹⁴ Kaplan 1993. és Vadkerty 2007.

¹⁵ Butler–Pelly (eds.) 1985: 258–260. – A jegyzőkönyvet magyar fordításban közli Romsics (szerk.) 2000: 424–425.

is feladta szeptemberben képviselt álláspontját, és beletörődött abba, hogy egész Erdély visszakerül Romániához.¹⁶

A franciák és az angolok támogatását elveszítve, s ugyanakkor a szovjetekkel való „felesleges” konfrontációkat is kerülni akarván 1946 tavaszára az amerikaiak eltökéltsége is mérséklődött. Annyit azonban még mindig szerettek volna elérni, hogy a román és a magyar kormány „közvetlenül tárgyaljanak egymással a határ olyan kiigazításáról, amely lényegesen csökkentené az idegen uralom alatt élők számát”. A szovjet delegátus azonban ezt is elutasította. A végső döntés a Külügyminiszterek Tanácsának május 7-ei ülésén született meg. Ez így hangzott: „Az 1940. augusztus 30-i bécsi döntés ezennel semmisnek és érvénytelennek nyilvánítjuk. Ezzel helyreállt a Románia és Magyarország között 1938. január 1-ével érvényes határ”. Vagyis teljes mértékben a szovjet álláspont diadalmaskodott.¹⁷

A külügyminiszterek és helyetteseik vitái a nyilvánosság kizárásával zajlottak. A különböző álláspontokról így sem a magyar közvélemény, sem a magyar kormány nem értesült. Budapesten ezért – mint 1918-1919-ben – ismét azt hitték, hogy van értelme az alapos béke-előkészítésnek és ezzel összefüggésben a döntéseket hozó nagyhatalmaknál való „lobbizásnak”. 1946 márciusa és júniusa között ezért Nagy Ferenc miniszterelnök vezetésével Moszkvába, Washingtonba, Londonba és Párizsba egyaránt magyar delegációk látogattak.

Moszkvában 1946. április 9–18. között tárgyalt a magyar küldöttség. Az addigra elfogadott kormányálláspontnak megfelelően a delegáció egy maximális és egy minimális határrevíziós javaslatot vitt magával. A maximális 22 ezer, a minimális 11 800 négyzetkilométer visszacsatolását tartalmazta Romániától. A kisebb területen a magyarok enyhe többséget képeztek 421 ezer románnal szemben, a nagyobb sávban élő több mint 1,5 millió emberből azonban csak mintegy félmillió tartozott a magyarsághoz. A szovjet vezetők szívélyesen fogadták a magyar küldöttséget. Sztálin – szemforgató módon – még azt sem ellenezte, hogy a béketárgyalásokon Magyarország felvesse a román–magyar határ módosításának kérdését. Ehhez kapcsolódva Molotov ugyanakkor a románokkal való kétoldalú tárgyalások megkezdésére szólította fel a magyarokat. Arról, hogy a békekonferencia előkészítő fórumain mi volt, és mi a szovjet álláspont, sem Sztálin, sem Molotov nem tett említést. A magyar delegáció tagjaiban így tévesen olyan elképzelés alakult ki, hogy a Szovjetunió nem ellenzi, sőt talán még támogatja is a Romániával szembeni magyar területi igényeket.¹⁸

Nagy Ferenc és minisztereinek következő útja Washingtonba vezetett, ahová június 8-án érkeztek. A fogadtatás itt is rendkívül szívélyes volt, ám ugyanakkor őszintébb is. Nagy az amerikai politikusokkal folytatott eszmecsere során bizonyosodott meg arról, hogy a szovjetek félrevezették, vagy legalábbis hagyták, hogy illúziók alakuljanak ki benne a határokat illetően. Byrnes amerikai külügyminiszter ekkor közölte vele, hogy „a Szovjetunió akaratából történt a május 7-ei párizsi

¹⁶ Slany (ed.) 1970: 259–261. Vö. Fülöp év nélk.: 100–105. és 110.

¹⁷ Romsics (szerk.) 2000: 467–468.

¹⁸ Gyöngyösi 1946.

döntés”, s hogy „Magyarország és Románia kérdésének kulcsa a Szovjetunió kezében van”. „Ha a Szovjet vállalkoznék arra – tette hozzá ehhez –, hogy felveti még egyszer az erdélyi kérdést, Amerika készsággel támogatná Magyarország kívánságait.” Ismerve a szovjet kormány valódi álláspontját, más szavakkal ez annyit jelentett, hogy az Erdély-dosszié Washingtonban le van zárva; Románia és Magyarország között a trianoni határok állnak helyre.¹⁹

Londonban – 1946. június 21–22-én – Clement R. Attlee munkáspárti miniszterelnökkel és a *Foreign Office* vezetőivel tárgyalt a magyar küldöttség. A fogadtatás hasonló volt a washingtonihoz. Vagyis a magyar delegáció minden olyan területi vagy kisebbségvédelmi felvetése, amelyhez a britek támogatását kérte, elutasításban részesült. Ehelyett mindegyik brit diplomata a szomszédokkal való békés megegyezés és gazdasági kooperáció fontosságára, illetve a határok „spiritualizálódásának” a perspektívájára hívta fel a figyelmet.²⁰

A Külügyminiszterek Tanácsa által kidolgozott és elfogadott szerződéstervezetek véglegesítése a békekonferenciára várt. Ez 1946. július 29-én kezdte meg munkáját Párizsban. Gyöngyösi János első meghallgatására az augusztus 14-ei plenáris ülésen került sor. Beszédének bevezetőjében a magyar külügyminiszter reményét fejezte ki, hogy a most készülő béke igazságosabb és ezért tartósabb lesz a 26 évvel korábbinál. Ezután felhívta a figyelmet arra, hogy egy új, demokratikus Magyarország képviselőjeként jelent meg a konferencia színe előtt. Egy olyan rendszer képviselőjeként, amely az 1848-as és 1918-as demokratikus törekvések, nem pedig a két világháború közötti és a II. világháború alatti németbarát, „agresszív” és „revizionista” politika örökösének tartja magát, s intézkedéseivel ennek szellemében is cselekszik. A román–magyar határról szólva ismertette a magyar kormány által igazságos megoldásnak tartott 22 ezer km²-es követelést. A csehszlovák–magyar viszonyról szólva felemlítette a szlovákiai magyarok elleni súlyos retorziókat. A 200 ezer magyar egyoldalú kitelepítésére vonatkozó prágai elképzelést erkölcsi, politikai és gazdasági okokból egyaránt elfogadhatatlannak nevezte. Ha a csehszlovák kormány – szögezte le – „mindenképpen meg akarna szabadulni a magyar kisebbségtől, akkor a magyar kormánynak ragaszkodnia kellene ahhoz az elvhez, hogy a népnek joga van a földhöz, amelyen él”.²¹

A bizottsági tárgyalások augusztus végétől október elejéig tartottak. A Romániával szemben támasztott területi követelését a magyar delegáció ezek során 4 ezer négyzetkilométerre redukálta. Ezt sem támogatta azonban egyik nagyhatalom sem. Mindegyik kitarított a Külügyminiszterek Tanácsának május 7-ei döntése mellett, és egyikük sem óhajtott ebben az ügyben új vitát nyitni.²²

A román–magyar határ megállapítása mellett a békekonferencia a csehszlovák–magyar lakosságcserevel, illetve a csehszlovák–magyar határ esetleges

¹⁹ Nagy Ferenc 1990: 295–308.

²⁰ Public Record Office, London. Foreign Office 371/59024. R. 8085/1266/21. és 371/59025. szám nélk.

²¹ A beszédet közli Kertész 1995: 555–569.

²² Campbell 1947: 212.

módosításával is foglalkozott. Ezt azonban nem a magyar, hanem a csehszlovák béke delegáció kezdeményezte. A Prága által kért 5 falu helyett 3-at ítelt meg Csehszlovákiának összesen 43 négyzetkilométernyi területtel. Ettől eltekintve a békeszerződés az 1920-as magyar határokat állította helyre. A csehszlovákhoz hasonló igényekkel a jugoszláv delegáció is előállt. Belgrád mintegy 40 ezer magyar és ugyanennyi délszláv „cseréjét” javasolta. Bár Magyarország ezt elvileg elfogadta, a későbbiekben mégis lekerült a napirendről.

A magyar kormány 1947. január elején kapta meg a békeszerződés végleges szövegét, és a minisztertanács január 10-én, 17-én és 24-én vitatta meg elfogadását. Az aláírás megtagadása a kormány részéről nem merült fel. Mivel a szerződés a nagyhatalmak pecsétjével Magyarország beleegyezése nélkül is érvénybe lépett, ennek egyébként is csak jelképes jelentősége lett volna.

Sebestény Pál külügyi államtitkár és Pődör László kabinetfőnök kíséretében Gyöngyösi János február 6-án utazott el Párizsba. A győztesek mind az öt vesztes állammal február 10-én, hétfőn írták alá a békeszerződést.

Bár a békeszerződés kölcsönös ratifikálása és így törvényerőre emelkedése még hátra volt, az okmány párizsi aláírása a legtöbb magyar ember szemében véglegesítette a trianoni határok helyreállítását és a magyar kulturális közösség jelentős részének újólagos kisebbségi állampolgárrá válását. A politikailag tudatos magyarok túlnyomó többségének körében ez a határ mindkét oldalán szomorúságot és keserűséget váltott ki. Olyasfajta demonstratív tiltakozásokra és tömegmegmozdulásokra, mint 1920. június 4-én, a trianoni békeszerződés aláírásának a napján mindazonáltal nem került sor. A nemzetgyűlés nem tartott rendkívüli ülést, a kormány nem rendelt el munkaszüneti vagy országos gyásznapot, nem lobogózták fel fekete zászlókkal a középületeket, nem tartottak gyászmiséket. A némaságot egyetlen esemény törte meg. A szerződés aláírásával nagyjából egy időben Mindszenty József ünnepi szertartás keretében könyörgést tartott a bazilikában. A sajtótudósítás szerint, amikor felcsendült az ének – *Hol vagy István király, / Téged magyar kíván* –, „hangos zokogás tört fel a templomban lévők és a térre kiszorultak soraiból”.²³ A magyar társadalom ezekben a napokban szembesült azzal a ténnyel, hogy nemcsak az integrális vagy optimális revízió irreális és elérhetetlen, hanem az etnikai revízió, illetve a méltányos kiegyezés is. Ez sokakat késztetett addigi revíziós álláspontjuk újragondolására. Ezek közül legnagyobb jelentősége Szekfű Gyula pálfordulásának volt. A két világháború közötti történész-ideológus – 1945 októberétől Magyarország moszkvai követe – 1947-es könyvében így írt: „Ezek után pedig egyszer s mindenkorra el kell némulnia minden revíziós törekvésnek és propagandának”, s a szomszédos államokkal szemben Magyarországnak a továbbiakban csak „egyetlen kívánsága” lehet: „a náluk lakó magyarok állampolgári jogainak tisztességes megadása és emberies bánásmód velük”.²⁴

²³ A tudósítást közli Gerő (szerk.) 1989: 321.

²⁴ Szekfű 1983: 69. és 203.

A békeszerződés 1947. február 10-ei aláírásával, majd 1947. július 16-ai nemzetgyűlési elfogadásával (XVIII. tc.) és kölcsönös ratifikálásával Magyarország nemzetközi jogi szempontból visszanyerte szuverenitását, és elvileg a független államok sorába lépett. A valóságban azonban ennek éppen az ellenkezője történt. Az Ausztriával való összekötetés biztosítására hivatkozva nemcsak jelentős szovjet csapatkontingensek maradtak Magyarországon, hanem a szovjetizálás folyamata is felgyorsult. Ez az átalakulási folyamat a szovjet mintájú alkotmány 1949-es elfogadásával zárult le. A következő 40 évben Magyarország szomszédaival együtt a Szovjetunió szoros ellenőrzése alatt állt, amely a magyar kisebbségekkel és magával a párizsi békeszerződéssel kapcsolatos – elhallgatásokkal és torzításokkal teli – beszédmódot és cselekvési lehetőségeket is meghatározta. A téma történeti kutatása ezért csak az 1980-as években indulhatott meg, és csak a rendszerváltás után vett nagyobb lendületet.

FORRÁSOK

Public Record Office, London. Foreign Office 371/59024. R. 8085/1266/21. és 371/59025. szám nélk.

FORRÁSKIADVÁNYOK

- Bán D. András (szerk.) 1996: Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról 1942-1943. Budapest.
- Butler, R. – Pelly, M. E. (eds.) 1985: Documents on British Policy Overseas. Series. Vol. 2. London.
- Gerő András (szerk.) 1989: Sorsdöntések. Budapest.
- Juhász Gyula (szerk.) 1978: Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban. Budapest.
- Perkins, E. Raplh – Gleason, S. Everett – Churchill, Rogers P. – Reid, John G. – Sappington, N. O. – Houston, Douglas W. – Jones, John Rison – Reynolds, Warren H. (eds.) 1966: Foreign Relations of the United States. Diplomatic papers 1944. Vol. IV. Europe. Washington D. C.
- Romsics Ignác (szerk.) 1992: Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai 1942–1944. Gödöllő.
- Romsics Ignác (szerk.) 2000: Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999. I. köt. Budapest.
- Slany, William (ed.) 1970: Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1946. Vol. II. Council of Foreign Ministers. Washington, D.C.
- Szűcs László (szerk.) 2003: Nagy Ferenc első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei. A. köt. 1946. február 5. – 1946. július 19. Budapest.
- Zeidler Miklós (szerk.) 2003: Az egyes pártok külpolitikai programjait közli Trianon. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- A. Sajti Enikő 2004: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Budapest.
- Campbell, John C. 1947: The European Territorial Settlement. In: Foreign Affairs, October 1947. Vol. 26. No. 1.
- Fogarasi Zoltán 1944: A népesség anyanyelvi, nemzetiségi és vallási megoszlása törvényhatóságok szerint 1941-ben. Budapest.
- Fülöp Mihály 1994: Befejezetlen béke. A külügyminiszterek tanácsa és a magyar békeszerződés (1947). Budapest.
- Gyöngyösi János 1946: A moszkvai út. Új Magyarország. In: Húsvét (II. évf. 16. sz.)
- Horváth Julianna – Szabó Éva – Szűcs László – Zalai Katalin (szerk.) 2003: Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944–1948. Budapest.
- Juhász Gyula 1988: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Budapest.
- Karel Kaplan 1993: Csehszlovákia igazi arca 1945–1948. Pozsony.
- Kertész István 1995: Magyar békeillúziók 1945–1947. Budapest.
- L. Balogh Béni 2002: A magyar-román kapcsolatok 1939-1940-ben és a második bécsi döntés. Csíkszereda.
- Nagy Ferenc 1990: Küzdelem a vasfüggöny mögött I. Budapest.
- Sallai Gergely 2002: Az első bécsi döntés. Budapest.
- Szekfű Gyula 1983: Forradalom után. Budapest.
- Vadkerty Katalin 2007: A kitelepítéstől a reszlovakizációig, 1945–1948. Pozsony.
- Vida István 1997: A Szovjetunió és a magyar békeszerződés előkészítése. In: Külpolitika. 1997/3.
- Zeidler Miklós – L. Balogh Béni 2002: Az „Erdély-kérdés” a magyar–szovjet külkapcsolatokban. In: 2000. 2002/3.

RÓZSA SÁNDOR

AZ ANTROPOGÉN TÁJÁTALAKÍTÁS ÉS A MEZŐGAZDASÁGI ÁRUTERMELÉS KAPCSOLATÁNAK VIZSGÁLATA A 18. SZÁZADI NAGYKUNSAÁGBAN

Hazánkban a környezettörténeti kutatások gyakori témáját képezik a folyószabályozások és egyéb vízrendezések, s ezen belül kiemelt figyelmet élveznek a Tisza-völgyben végrehajtott munkálatok. A Kárpát-medence egyik legjelentősebb tájátalakítása során a Trianon előtti országterület 5%-át, a mai Magyarország területének pedig 21%-át kitevő 1 963 700 hektáros tiszai ártér kb. tizedére zsugorodott össze, amely más nagy európai vízrendezésekhez képest is igen jelentős.¹ A 19. század közepén meginduló átfogó vízrendezési munkálatok alapjaiban határozták meg az Alföld tájarculatának alakulását, s az olykor nem várt technikai nehézségek és környezeti problémák mellett szerteágazó hatással bírtak az érintett közösségek gazdasági és társadalmi fejlődésére.

A 20. század második felében megjelenő s folyamatosan erősödő környezeti problémák megindítottak egyfajta kritikus gondolkodást az addig nagyrészt pozitívan értékelt „második honfoglalással” szemben. Ennek egyik csúcspontját Andrásfalvy Bertalan „fokgazdálkodással” kapcsolatos elméletének megjelenése jelentette, amely rámutatott, hogy a végrehajtott vízrendezések korábban jól működő gazdálkodási gyakorlatok² megszűnését eredményezték.³ Az elmélet komoly vitát váltott ki a téma kutatói között, amely a rendszer alapját képező fokok természetes és mesterséges voltára, vagyis a gazdálkodás szervezettségére és tudatosságára hegyeződött ki.⁴ Ez később némiképp háttérbe szorította azt a kérdést, hogy a 19. századi vízrendezések előtt létezett ártéri gazdálkodás – legyen az szervezett vagy passzívabb jellegű – mennyiben volt rentábilis, s ennek kontextusában reális alternatíva lehetett-e annak folytatása, vagy a fejlődés szinte kizárólagos útját jelentette a nem számított nehézségek sorát magában rejtő új vízgazdálkodási rendszer kialakítása. Ez a kérdés valószínűleg más tudományok képviselői és a közvélemény részéről is nagyobb figyelmet kapott volna, hiszen az ártéri gazdálkodással kapcsolatos elméletek kezdeti népszerűsége egyértelműen annak volt köszönhető, hogy egyesek az egyre több környezeti kihívással terhelt alföldi vízgazdálkodás alternatíváját keresték benne. Az, hogy a tudományos diskurzus kezdetben nem ebbe az irányba mozdult el, véleményem szerint két okra vezethető vissza: Az egyik, hogy a témát kutató, elsősorban néprajztudományokhoz kötődő

¹ Botár-Károlyi 1971: 12–13.

² Ilyen például a víz fokokon keresztül történő részben szabályozott kiengedése, amelyet Andrásfalvy szerint a helyi közösség tudatosan alkalmazott.

³ Andrásfalvy 1973.

⁴ Az egyes elméletekről és vitákról jó összefoglalást nyújt: Fodor 2001., Fodor 2009: 33–35.

szakemberek eszköztárától viszonylag távol áll a kvantitatív megközelítés, a másik pedig, hogy az ártéri gazdálkodás időszakának (19. század előtt) forrásadottságai aligha kedveznek az ilyen vizsgálatoknak. Sajnos a források megoszlása a tájatalakítás egyes korszakaiból korántsem egységes, a viszonylag jól vizsgálható 19. századi rendszeres folyószabályozásokkal szemben a 18. század, vagyis a felszámolt gazdálkodási rendszer a kvantitatív vizsgálatok számára szinte sötétben marad. Az első, a vízrendezési munkálatokat már a számszerű tények mentén megközelítő, annak tágabb demográfiai és gazdasági összefüggéseire is nagy hangsúlyt fektető kutatók közül Dóka Klárát érdemes kiemelni, aki főként a Körös-vidékkel (Sárrét), valamint a Tisza menti településekkel foglalkozott.⁵ A környezettörténet komplex szemléletének megjelenésére Pinke Zsolt ezredforduló utáni kutatása szolgáltatja a legjobb példát, aki a helyi közösség és a környezet kapcsolatrendszerének még tágabb összefüggéseit igyekezett vizsgálni, immár bevonva a környezeti változók (kis jégkorszak) szerepét is.⁶

Az antropogén tájatalakítás lehetséges gyűjtőpontjai, az agrárkereskedelem és a vízrendezés kapcsolata

Az eddig megjelent, folyószabályozásokkal foglalkozó történeti munkák számos olyan körülményt tártak fel, amelyek indukálhatták táj és társadalom viszonyrendszerének változását. Ezek közül talán a legfontosabb a lakosságszám gyarapodása (lokális túlnépesedés), valamint ebből következően a mezőgazdasági termelés extenzív növekedésének kényszere. A Tisza-völgy a 18. század végére lassan kiheverte a török háborúk során elszenvedett demográfiai katasztrófát, s a lakosság igényeinek kielégítése csupán a magaslatokon folytatott gazdálkodással egyre kevésbé volt megoldható, s a terjeszkedés egyetlen lehetséges irányát az árterek jelentették.⁷ Kutatási szempontból komoly problémát jelent azonban, hogy a túlnépesedés elmélete gyakorlatilag csak a népességszám-növekedés, valamint a fennmaradt lakossági panaszok és a kezdődő vízrendezések közötti időbeli kapcsolat alapján tett logikai következtetés, a kutatók azonban a mai napig adósak maradtak a kvantitatív alapú igazolásával. Ezzel a problémával részletesebben foglalkoztam egy korábbi tanulmányomban.⁸

Az árvízmentesítések megindulásának másik lehetséges gyűjtőpontja – amely részben összefügg az előbb említett relatív túlnépesedéssel – a 19. századi gabonakonjunktúra, ami a gabonatermesztés fokozására ösztönözte a helyi parasztságot, s a tájhasználati konfliktusok⁹ fokozódását vonta maga után. A Nagykuság gazdálkodásának jeles kutatója, Bellon Tibor szerint a tájegységben hagyományosan

⁵ Dóka K. 1982., 1987.

⁶ Pinke 2015.

⁷ Ld. például.: Dóka K. 1982: 282-284., Károlyi 1975: 80., Somogyi 2000: 150., Frisnyák 2001: 125.

⁸ Rózsa 2021a.

⁹ A tájhasználati konfliktus értelmezésével kapcsolatban lásd: Dóka R. 2008: 122.

az állattenyésztés volt a domináns mezőgazdasági ágazat, a gabonatermesztés súlyának nagyobb mértékű megnövekedését ő csak a 19. század második felére tette.¹⁰ A tájegységben a 18. századi visszatelepülést követően egy differenciált ártéri gazdálkodás alakult ki, melyben a különböző hidrogeomorfológiájú határrészeket a legnagyobb hozamot biztosító módon igyekeztek hasznosítani: az állandóan vizes folyóvizeken és nádas területeken halásztak és nádat vágtak (utóbbinak nagy jelentősége volt a fában szegény területen), az időszakosan vízjárta területeken legeltettek és szénát kaszáltak, míg az állandóan vízmentes magaslatokon gabonatermesztést folytattak. Ebben a tájhasználati rendszerben különösen nagy jelentősége volt az időszakosan vízjárta rétegeknek, melyek biomassa hozama meghaladta a száraz legelőkéét. Ezt jól bizonyítja, hogy ezen határrészek használatát a települési tanácsok szigorúan szabályozták, s a rendeletek megsértését erős szankciókkal sújtották.¹¹ A rendszer tehát az ökológiai adottságokkal összeegyeztetett volt.

A tájökológia területén az egyes területek antropogén befolyásoltsági mértékének mutatójaként az ún. hemeróbiaszintet használják. Ennek hét – egyes esetekben csak hat – fokozatát¹² szokás elkülöníteni, az egyes területek besorolását pedig a természetes biocönózis sérültségének mértéke alapján határozzák meg.¹³ A vizes helyek (nádasok, mocsarak) az időszakosan vízjárta legelőkkel és rétekekkel egyetemben a második legkevésbé bolygatott *oligohemerób* kategóriába tartoznak, míg a szántóföldek, amelyeken az antropogén tevékenység erős felszínváltozást és a biodiverzitás jelentős csökkenését okozza, a közepesen sérült *mezohemerób* osztályba sorolhatók. Az árutermelés volumenének növekedése (illetve a növekedés igénye) egyértelműen összefüggésben áll a tájhasználat változásaival. A mezőgazdaság különböző ágazataira ható konjunktúrák azonban eltérő mértékben eredményezik a tájhasználati konfliktusok fokozódását. Az állattenyésztési ágazat fejlődése például csak kisebb mértékű tájátalakítást követel meg, elsősorban a gazdálkodás szempontjából csekély értékű nádasok és mocsarak rovására. Fontos azonban megjegyezni, hogy a lakosság a legelő- és rétkiterjesztés során nem feltétlenül törekedett a teljes kiszárítására, a legoptimálisabbnak azt tekintették, ha a mocsarak időszakosan vízjárta rétekké alakultak át.¹⁴ Más a helyzet azonban a szántóföl-

¹⁰ Bellon 1979: 87.

¹¹ Bellon 1996: 304–312.

¹² A hét fokozat a legkevésbé károsodottól az emberi tevékenység által leginkább befolyásolt felé haladva: ahemerób, oligohemerób, mezohemerób, α -euhemerób, β -euhemerób, polihemerób, metahemerób. Egyes kutatók nem különítenek el euhemerób alkategóriákat.

¹³ Steinhadt–Herzog–Lausch–Müller–Lehmann 1999., Kiedrzyński–Kiedrzyńska–Witosławski–Urbaniak–Kurowski 2014.

¹⁴ A 18. század végén a Nagykunság települései által végrehajtott Mirhó-gát építésével kapcsolatos vita során Kunhegyes település tanácsa a lakosok általános gyűlésére hivatkozva kérte, hogy valamilyen módon oldják meg a határ vízzel való ellátását. MNL JNSZML V. 200. 1. a./a Kunhegyes tanácsának levele Kisújszállás tanácsához. A gát felépítését követően 1794-ben Kisújszállás tanácsa azzal az indokkal zárkózott el a határát szintén érintő Hortobágy–Berettyó szabályozásában való részvételtől, hogy a Mirhó-fok elzárása elegendő mértékben vízmentesítette határát, és az említett folyók felől érkező áradásokat hasznosnak tartják. Elek 2018: 104.

dek kiterjesztésével, hiszen a gabonafélék termesztése csak a teljesen ármentes területeken oldható meg, így az megkövetelte a szárazgazdálkodásra való áttérést.

A Nagykunságban a 19. század végére markáns környezeti változások mentek végbe, a települések határában található nagy mocsárrendszerek (Nagy-Sárrét) jelentős mértékben összezsugorodtak, s a század végére sor került a kiszáritott területek felparcellázására és feltörésére. Tekintve, hogy a több mint egy évszázadig tartó tájátalakulás végeredménye a szántóterületek nagymértékű kiterjesztése volt, logikus következtetés, hogy abban a gabonakonjunktúra, illetve az árutermelő gazdálkodás erősödése komoly szerepet játszott. Figyelembe kell azonban venni, hogy a szántóföldek 19. század második felében végbemenő kiterjesztésében már a közlekedési infrastruktúra fejlesztése is szerepet játszott, ráadásul a dualizmus időszakában a gabonakonjunktúra újabb hulláma következett be, s a helyi lakosság belső szükségletei is jelentősen nőttek a népesség gyarapodásának köszönhetően. Ily módon pusztán a 100 éves folyamat végkifejletéből kiindulva nem biztos, hogy megalapozott következtetéseket vonhatunk le a munkálatok megindulásának motivációira vonatkozóan. Táj és társadalom kapcsolatrendszere ennél jóval összetettebb kérdés.

Jelen tanulmányban arra a kérdésre keresem a választ, hogy az árutermelésbe való bekapcsolódásnak, illetve a gabonakonjunktúra kihasználásának valóban egyetlen útja volt-e a tájátalakítás, s ennek révén szeretnék következtetéseket levonni a 19. század eleji gabonakonjunktúra és az árvízmentesítési szándék összefüggésének szorosságára. Sajnálatos módon a gabonakereskedelem alakulására vonatkozóan közvetlen források nem maradtak fenn, így vizsgálatom során nem a ténylegesen értékesített gabonát, hanem az eladható felesleget fogom figyelembe venni. Ez utóbbit egy termelés/fogyasztás alapú számítás révén kíséreltem meg kikalkulálni, melyre kiváló lehetőséget nyújt a II. József uralkodása alatt keletkezett első kataszteri felmérés és népszámlálás, amelyeket még az ártéri gazdálkodás, tehát a környezetátalakító munkálat előtti viszonyok reprezentációjaként fogadhatunk el. Hasonló vizsgálatot folytatott le Glósz József a 19. századra vonatkozóan, aki Bárándy János 1840-es évekből származó statisztikáját, valamint az 1850-es évek földadókataszterén nyugvó gabonatermés-kimutatást használta fel.¹⁵ Vizsgálatom az övétől időbeliségében, illetve területi felbontásában (megyék helyett települések) különbözik. A két kutatás eredményeit tanulmányom végén egybe fogom vetni.

A paraszti árutermelés általános jellemzői a Nagykunságban

Tanulmányomban Nagykunság alatt a Hármas kerület részét képező kerületet, vagyis egy, a 18. század elején kialakult s a középszintű közigazgatás 1876-os rendezéséig létezett közigazgatási egységet értek, amely hat települést – Karcag, Kisújszállás, Kunhegyes, Túrkeve, Kunmadaras, Kunszentmárton – foglalt magába. A kerület

¹⁵ Glósz 2009.

igazgatási, jogszolgáltatási, gazdasági és társadalmi fejlődését egyértelműen az 1745-ös redempció, vagyis az uralkodótól nyert viszonylag széles körű kiváltságok határozták meg. Az önmegváltást követően egy sajátos földalapú társadalmi struktúra alakult ki, amelynek két alapsoportját a redempció terheihez pénzbefizetéssel hozzájáruló, s ezért cserébe szabad földtulajdont és különböző jogokat (közigazgatásban való részvétel, földelővásárlás stb.) nyerő redemptusok s a földtulajdonnal nem rendelkező, a kiváltságok egy részéből kiszorított irredemptusok képezték.¹⁶

A redemptió értelmében a kerületek birtokos közössége a gazdálkodását szabadon szervezte, azt csak a belső kerületi szervek, valamint a települési tanácsok szabályozhatták. A kerület településeinek földhasználatában három alapvető birtoktípust lehet elkülöníteni.¹⁷ Az egyik a redemptusok által birtokolt tőkeföld vagy redimált föld, amely rendszerint a legjobb adottságú határrészekre feküdt, s azon a tulajdonosok szabadon gazdálkodhattak, azon szánhattak, takarmánynövényt termesztettek, tanyát, sőt egyes esetekben akár malmot is építhettek.¹⁸ Ezeken a területeken nem alkalmaztak nyomáskényszert sem. A második birtoktípus az ún. „osztásföld”, amelyet a redemptió kulcs, vagyis az 1745-ben befizetett összeg arányában meghatározott időszakokra osztottak ki az egyes gazdáknak. Ennek a földnek a használatát a települési tanácsok erősen korlátozták, rendszerint egy meghatározott növény termesztésére osztották ki. Ezek nem állandó művelésű területek voltak, jellemző volt az időszakos ugaroltatás. A harmadik csoportot az osztatlan közös tulajdont képező területek, az ún. közföldek képezték, ide tartoztak a legelők, a rétek, a nádasok és halászóhelyek stb. A félszilaj állattartási rendszer megkövetelte a közös legelőhasználatot, így azokat földközösségi rendszerben hasznosították. A legeltetés rendjét a városi tanács határozta meg, előírták, hogy az egyes csordákban hány állat tartható, s azok mikor melyik határrészen legelhetnek stb.¹⁹ A réteken és kaszálókon, valamint a nádvágásra alkalmas helyeken nyilas osztást alkalmaztak.

A Jászkun kerület földhasználatát tekintve fontos különbség a szomszédos vármegyék településeivel szemben, hogy a kerületben nem voltak majorságok, gyakorlatilag az összes föld a birtokos közösség használatában volt. A községeknek ugyan volt közmajorkodási joga, vagyis az önkormányzat működési költségeinek fedezetére elkülöníthettek földeket, de erre viszonylag ritkán került sor, vagy ha igen, az a határ elenyésző részét tette ki. A községi tanácsok költségeiket elsősorban a kiváltságlevél alapján birtokolt beneficiumok jövedelméből – pl.: kocsmákból és mészárszékekből származó jövedelmekből – vagy háziadó kivételéből fedezték.²⁰

¹⁶ A redemptió után kialakult társadalmi rendszerrel kapcsolatban lásd: Bagi 1995a., Bánkiné 1995., 2000.

¹⁷ A Nagykunság gazdaközösségeinek földhasználatát behatóan vizsgálta Bellon Tibor: Lásd.: Bellon 1973., Bellon 1996.

¹⁸ Bánkiné 2004: 106.

¹⁹ Bellon 1996: 111–141.

²⁰ Bánkiné 2004: 93–95.

A jászkunok más kiváltságai is kedvező feltételeket teremtettek az árutermelésnek, ilyen volt például a kerület lakosainak vámmentessége. Ez alól a harmincadvám kivételt képezett, csupán a belső vámhelyeken való fizetés alól kaptak mentességet. A kerületen belüli kereskedés viszonylag szabad volt, azt különösebben nem korlátozták, annak gyakorlatilag csak a *communitas* által bírt beneficiumokkal való konfrontáció szabott határt, például a lakossági bormérés kapcsán. A tanácsok fontos funkciója volt a termelői közösség érdekvédelme, a közösség belső szükségleteinek biztosítása érdekében felügyelte és időnként korlátozta a gabona-, a gyapjú- és az élőállat-kereskedelmet is. A gazdaközösség érdekében gyakran alkalmaztak árszabást egyes mezőgazdasági termékekre.²¹

A Jászkun kerület lakosainak az 1745-ös *redemptio* nem biztosított adómentességet, csupán a földesúri robotterhek, valamint a tized és az egyházi kilenced fizetése alól nyertek felmentést. Az állam számára fizetendő adók közül a legjelentősebb a hadiadó (*contributio*) volt, amely a pénzbeli és természetbeli (*oralis* és *equilis portio*) szolgáltatásokból állt. Ezenkívül a kerületek számára kötelező volt az évi 12.600 forintos nádori cenzus kifizetése, a katonaszállásolásban, valamint a nemesi felkelésben való részvétel, illetve az ahhoz szükséges 1000 lovas katona kiállítása. Háziadó kivetésére a 18. század végéig nem került sor, mivel a *redemptió*kor a kerületek közös tulajdonában meghagyott puszták bevételei fedezték a közigazgatási költségeket.²²

A Nagykuságban a 18. század folyamán üzemszerű árutermelő tevékenységről kevéssé beszélhetünk, jellemzően inkább a differenciált gazdálkodás során a különböző ágazatokban jelentkező többlettermelés értékesítéséről volt szó. Ez alól kivételt talán az állattenyésztés, azon belül a szarvasmarha- és a juhtenyésztés jelentett, amelynek szervezése egyes gazdák esetében már nagyobb volumenű árutermelésre utal. Ennek talán a legszemléletesebb jele a puszták árendálási rendszere. A tanácsok fontos joga vagy inkább feladata volt a puszták árendálása. Ezeket többnyire a szomszédos vármegyék földesuraitól bérelték extenzív állattenyésztés céljából, több esetet is ismerünk azonban a bérlemény egy részének szántással történő hasznosítása is.²³ A 18. században már egyre többször fordult elő, hogy a kedvezőtlen elhelyezkedésű saját pusztákat árendába adták, s helyette közelebbit béreltek, ami már az árutermelő gazdálkodás nagyobb fokú szervezettségének a jele.²⁴ Gyakori volt az ún. „subárenda”, vagyis a bérbe vett, de azt nem teljes mértékben kihasznált pusztát további bérbeadása. A 18. századból vannak adataink egy-egy nagyobb állattartó gazda egyéni pusztabérlésére is, s az is előfordult, hogy a települési tanácsoknak saját módosabb lakosaikkal kellett vetélkedniük egy jó adottságú legelő megszerzéséért.²⁵ Ismertek olyan esetek is, amikor a Partiumban vagy Erdélyben felvásárolt ökröket a nagykusági

²¹ Bánkiné 1995: 83.

²² Bánkiné 2003: 11–29.

²³ Bellon 1996: 39–88.

²⁴ Bellon 1999: 46., 50–51., 66.

²⁵ Bellon 1996. 39–88.

legelőkön hizlalták fel, s azokat továbbhajtották más vásárookra. Az eladás előtt közvetlenül történő szarvasmarha-hizlálásra, vagyis a sőretartásra mindegyik településről van adatunk, azonban egyes években elmaradt a sőrejárás kijelölése, ami általában az állomány valamilyen rendkívüli okból való megcsappanásának volt köszönhető.²⁶ A 18. század második felétől a Nagykunságban egyre nagyobb jelentőségű lett a juhtenyésztés, igen komoly haszon származott a gyapjú értékesítéséből. Érdekes módon az állatállomány szerkezeti változása ez esetben ambivalens igényeket gerjesztett a környezettel szemben: A juhok az apróbb fűvű, száraz legelőket kedvelték, ugyanakkor az állatok nyírás előtti fürdetése fontos követelmény volt, s ebben a tekintetben előnyt élveztek a vízzel érintkező határu helységek. Az alkalmas helyeket birtokló a tanácsok gyakran még taksát is szedtek az idegen állatok fürdetéséért.²⁷

1750-ben Pálffy János nádor rendeletére összeírást hajtottak végre a Hármas kerületben, melynek célja a települések gazdálkodásának, illetve gazdasági erejének felmérése volt.²⁸ Ebben külön kérdőpontként szerepelt a lakosok által folytatott kereskedelem, a főbb értékesített termékeket, valamint azok jellemző piacait rögzítették. A hat nagykun település mindegyikében megemlítették a gabonakereskedelmet, melynek irányai elsősorban Miskolc és Debrecen voltak, de egyesek megjelölték Szikszót (Kunhegyes), Pestet (Kunszentmárton, Túrkeve), Vácot (Kunszentmárton) és a Hegyalját (Kunmadaras, Túrkeve, Karcag) is. Állatkereskedelemtől csak Kunhegyes, Kunszentmárton és Túrkeve esetében tettek említést, ahonnan Gyöngyös, Pest és Vác vásáraitra hajtottak állatokat. Noha Kisújszállás, Karcag és Kunmadaras nem számolt be állatkereskedelemtől, mindegyik megemlítette külső puszták bérlését állatállománya számára. Bedekovich Lőrinc, a Hármas kerület mérnöke 1799-ben egy leírást készített működési területéről, sorra véve az egyes települések főbb jellemzőit (fekvés, gazdálkodás, vallási felekezetek stb.), s ebben Karcag kapcsán nagy jövedelemmel folytatott marhatenyésztésről s a szarvasmarhák helyben történő eladásáról ír.²⁹ Ezt és az árutermelési célú állattenyésztésre utaló fentebbi adatokat figyelembe véve, az állatkereskedelem azokra a településekre is jellemző lehetett, ahol a Pálffy-féle összeírás azt külön nem említi. Az ártéri haszonvételekkel való kereskedésnek az összeírásban szintén kevés nyoma van, egyedül a kisújszállásiak jegyezték meg, hogy a határukban bőséges mennyiségben kaszált nád egy részét eladják. Ezen kívül Túrkeve és Kunszentmárton tett említést a halászóhelyek bérbeadásáról, de hogy a bérlők által halászott hal milyen formában került hasznosításra, nem tudjuk.

A kereskedelem volumenére vonatkozóan nem maradtak fenn korabeli adatok, s a szakirodalomban a kutatók még csak becslésekre sem vállalkoztak. Hogy az évente értékesített gabona mennyisége mekkora lehetett, s az abból származó haszon hogyan aránylott az állatkereskedelemhez, nem tudjuk. Ami biztos,

²⁶ Bellon 1996. 179–196.

²⁷ Bellon 1996. 291–303.

²⁸ Az összeírás eredeti szövegét közli Bagi 1995b. 254–266.

²⁹ A szöveget eredeti formátumban közli Tóth 1976: 43.

hogy a tanácsi jegyzőkönyvek az árutermelő állattenyésztés (sőretartás, gyapjú célú juhtenyésztés stb.) magas fokú szervezettségéről tesznek tanúbizonyságot, s a felsőbb kerületi szervek is viszonylag sokat foglalkoztak az állattenyésztés szabályozásával, ami arra utal, hogy a 19. század elejéig ez lehetett a domináns árutermelő ágazat.

A fő forrás – az első kataszteri felmérés

Vizsgálatom során az elsődleges célkitűzés annak megállapítása volt, hogy a Nagykunságban a 18. században, vagyis a rendszeres szabályozások megindulását megelőzően mekkora lehetett a parasztság által előállított gabonafeltesleg, amely adott esetben piacra vihető volt. Sajnos a prestatisztikus korszak forrásadottságai kevésbé tesznek lehetővé ilyen jellegű vizsgálatokat. A korszak jellemző gazdaságtörténeti forrástípusát a dicális adóösszeírások képezik, ezekkel kapcsolatban azonban több probléma is felmerül. A 18. századi felmérési íveken általában nem termést vagy a művelt földterület kiterjedését, hanem az elvetett mag mennyiségét jegyezték fel. Az elvetett mag átlagos hozama azonban rendkívül sok tényezőtől függ, s a korabeli terméseredményekkel kapcsolatos feljegyzések igencsak szórványosak. Növeli a feudális összeírások felhasználásával kapcsolatos bizonytalanságot, hogy a szerepeltetett adatok gyakran nem konkrét mérésen, csupán becslésen alapulnak. A feudális korban a becslés gyakori alkalmazására Bogdán István is felhívta a figyelmet.³⁰ A felhasználásánál figyelembe kell továbbá venni, hogy az összeírások (különösen az országosak) során igen komoly csalások is előfordulhattak. Végezetül komoly hátrány, hogy az összeírásokból kimaradtak az adómentességet élvező személyek vagyontárgyai, igaz, ez a kiváltságos Nagykun kerületben nem okoz annyira nagy torzulást, mivel a kerületben élő nemesek is kötelezve voltak a közteherviselésre.³¹

A fentieket figyelembe véve a korszak kiemelt értékű agrártörténeti forrásának tekinthető az első kataszteri felmérés. A felmérés Magyarországon 1786-ban indult meg, II. József felvilágosult abszolutizmusának egyik jelentős reformtervezetéhez, a földalapú adózás bevezetéséhez kapcsolódóan. A 20. században a történeti statisztika fedezte fel elsőként a forrás jelentőségét, ekkor született többek között Dávid Zoltán forrástanulmánya, melyben részletesen írt jellemzőiről, s kísérletet tett a fennmaradt anyag feltérképezésére is.³² Dávid listáján nem szerepelnek ugyan, de a Hármaskerület összes településével kapcsolatban maradtak fenn kataszteri iratok a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltárban.³³

A felmérés lebonyolítására létrehozott szervezet felépítését pontosan ismerjük. A Magyarországon kialakított tíz adminisztratív kerület mindegyikében felállításra

³⁰ Bogdán 1990: 63.

³¹ Bagi 2006: 204–205., Bánkiné 1982: 369

³² Dávid 1960.

³³ MNL JNSZL IV. 2. 76.

került egy-egy „főkomisszió”, megyei szinten pedig egy-egy „alkomisszió”. Az első utasítás szerint³⁴ a felmérést a településeken, a helyi lakosság által választott hattagú bizottság bonyolította le, amennyiben azonban valami gátolta a bizottság helyi személyekből történő felállítását (hiányzó kompetenciák, a birtokosok közötti viták vagy épp a felmérés tudatos akadályoztatása), az alkomisszió független felmérő tiszteket küldött ki a településre. A munkálatokat az alkomisszió által kiküldött biztosok felügyelték, a főkomissziók pedig szűrőpróbaszerű ellenőrzéseket végeztek.³⁵ Noha a felmérés utasítása szerint az egyszerűbb méréseket a lakosok maguk végezték el, az általam részletesen vizsgált településeken többségben voltak a mérnökök által tett bejegyzések.³⁶

A felmérésből elvileg egyetlen birtoktest sem maradhatott ki, legyen az bármely nemes vagy nem nemes személy használatában. Az uralkodó a korabeli adóösszeírásoknál szokásos eskütételek mellett konkrét szankciókat is kilátásba helyezett, emellett elengedte az előző összeírások során tett csalások büntetését, illetve büntetlenséget ígért, amennyiben ezek a kataszteri felmérés során derülnének ki.³⁷ Az ellenőrzés egyik alapmódszere volt, hogy összehasonlították a hasonló adottságú – például a szomszédos helységeken fekvő – földek bevallott jövedelmét, s nagy eltérés esetén kivizsgálták annak okát.³⁸

A munka során felmérték a települések határának teljes területét, birtokról birtokra haladva rögzítették az adott parcella tulajdonosát, pontos méretét (katasztrális holdban és ölben), művelési ágát (szántó, kert, legelő, szőlő, erdő), átlagos termését és a termés pénzben kifejezett értékét is. Torzításokra leginkább a termés mennyiségek megállapításánál nyílt lehetőség, mivel az alapvetően a tulajdonos bevallásán nyugodott, de az utasítás szerint, ha rendelkezésre állt, akkor a korábbi összeírások adatait is figyelembe kellett venni. A termésmennyiségeket, hogy kiküszöböljék az éves termésingadozást, tíz év átlagtermés alapján jegyezték fel,³⁹ ami jelentősen növeli az adatok felhasználhatóságát. További előnye a felmérésnek, hogy külön rögzítették a vetőmag levonása után fennmaradt tiszta termést.

A felmérés során 11-féle irattípus keletkezett, ezek közül a legfontosabbak a községi bevallási könyvek (fassiós könyv), a fassiók vagy kijelentések „summás foglalattyai” és az individuális árkusok.⁴⁰ Mind közül a legértékesebbek a fassiós könyvek, melyek az egyes gazdálkodókra lebontva tartalmazzák az adatokat (telek nagysága, termés, jövedelem), valamint az adott terület leírását is megadják, s feljegyzésre kerültek a termőképességet rontó tényezők is („székes” vagy vizes terület stb.). A fassiós könyvekhez kapcsolódnak a kijelentések „summás foglalattyai”, vagyis a települési összesítők, amelyek az összes művelt területének

³⁴ MNL OL P. 6. 1. 21. 6.

³⁵ Dávid 1970. 71.

³⁶ MNL JNSZL V. 1900. 212–217.

³⁷ MNL OL P. 6. 1. 21. 5.

³⁸ Ld. pl. MNL OL P Orczy. 530. 79.

³⁹ Dávid 1968: 100–101.

⁴⁰ Dávid 1960: 41–45.

nagyságát, a háromévi és az éves termést, valamint a termés pénzben kifejezett értékét összegzik. Az adatok használatát nehezítő tényező lehet az ún. hasonlítások alkalmazása, melynek lényege az volt, hogy a fő kategóriáktól (búza, rozs, árpa, zab, széna, sarjút, bor, fa) eltérő termést adó művelt területek hozamát a piaci árak figyelembevételével a fő kategóriákhoz hasonlították, s az összesítésekben így jegyezték fel. Kunszentmárton esetében például a kukoricát árpával hasonlították, mivel „egyen árban vagyton”, így a kukorica mérőjét 1-1 arányban az árpa oszlopába jegyezték be.⁴¹ Kizárólag a települési összesítőkből a hasonlítások pontos mikéntje nem állapítható meg, mindössze a hasonlítás ténye látható abból, hogy az adott termést a „valóságos” vagy a „hasonlított” oszlopba írták be.

A lakossági szükséglet kiszámítása

Amint fentebb látható, a kataszteri felmérés viszonylag megbízható forrását jelenti az egyes településeken átlagosan megtermelt gabona mennyiségének, s ha ezt egybevetjük a közel egy időben készült népszámlálási adatokkal,⁴² úgy elvégezhető egy szükséglet/termelés alapú értékelés, melynek azonban előfeltétele az egy főre vagy háztartásra eső átlagos gabonaszükséglet megállapítása. Ez rendkívül nehéz feladat, hiszen számos olyan változót kell figyelembe vennünk (a húsfélék és gabonafélék fogyasztásának aránya, a táplálkozási szokások, a tápanyagszükséglet nemek és korcsoportok szerinti változása, a munkavégzés befolyásoló hatása stb.), amelyekre vonatkozóan csak szórványos adatok maradtak fenn. A bizonytalanság problematikáját úgy kíséreltem meg áthidalni, hogy több kutató és korabeli forrás ide vonatkozó adatait együttesen használtam fel.

Az egy fő/család/háztartás éves gabonaszükségletére vonatkozóan az alábbi becslések kerültek felhasználásra:

- Perjés Géza becslése: 3,5 q = 7,51 p.m./fő/év⁴³
- Orosz István becslése: 5 kila = 5 p.m./fő/év⁴⁴
- N. Kiss István becslése egy család minimális kenyérgabona-szükségletére vonatkozóan: 6 q = 13 p.m./család/év⁴⁵
- Az 1868. évi aratási statisztikában felhasznált fogyasztási átlag: 5 p.m./fő/év⁴⁶
- 1782-ben Miskolc városi tanács gabonaszükségletre vonatkozó összesítése alapján: 18 p.m./család/év⁴⁷

⁴¹ MNL JNSZL V. 1900. 213. 189.

⁴² Tanulmányomban a népszámlálási adatokat a Danyi és Dávid-féle forrásközlésből vettem át: Danyi–Dávid 1960.

⁴³ Perjés 1999: 240–242.

⁴⁴ Bagi 2014: 38.

⁴⁵ Gyimesi 1967: 482.

⁴⁶ Keleti 1868: 160–161.

⁴⁷ Gyimesi 1967: 482.

- A napóleoni háborúk idején a Hármas kerületekben végzett összeírások alapján: 6 kila/fő/év⁴⁸
- Az 1816-os Hármas kerületi összeírás alapján: 1 kila árpa/fő/év, 1 kila búza/fő/év⁴⁹

Az adatok közül három történész, négy pedig a korabeli közigazgatási szervek által tett becslés. A számítások megkönnyítése érdekében a szükségleteket pozsonyi mérőre váltottam át, vagyis arra a mértékre, amelyet a kataszteri felmérés során is alkalmaztak.⁵⁰

Annak eldöntésére, hogy melyik becslés állhat legközelebb a valósághoz, nem vállalkozom, csak néhány az adatok helyes értelmezéséhez szükséges megjegyzést kívánok tenni. A legalacsonyabb átlagszükséglet az 1816. évi összeírásból származik, ez egy „ínségösszeíráshoz” kapcsolódó adat, s ily módon a lakosság legminimálisabb szükségleteként kell értelmezni, s amennyiben bármely település összes gabonatermelése az ezzel számított lakossági össz-szükségletet nem éri el, az súlyos alultermelést jelez. N. Kiss István 6q/család, vagyis átszámítva és kerekítve 13 p.m./család/év becslése a József-féle népszámlálási adatok alapján számított 5 fős átlagos családlétszámmal elosztva 2,6 p.m./fő/év átlagfogyasztást jelent. A miskolci városi tanács által 1782-ben megállapított 18 p.m./család/év fogyasztás pedig 3,6 p.m. személyenkénti átlagfogyasztásnak felel meg, ily módon az előbbivel együtt az alacsonyabb becslések közé tartozik. A középértéket az 1868. évi aratási statisztikában és a napóleoni háborúk idején készült összeírásban használt átlagfogyasztás jelentik, s Orosz István is hasonló éves személyenkénti szükségletet feltételezett.

A legmegalapozottabb becslésnek azonban Perjés Gézáé tűnik, aki a változók (munkavégzés intenzitása, korosztályból és nemből adódó különbségek, a gabona kalóriaértéke és őrlési tulajdonságai stb.) egész sorának figyelembevételével, a kalóriaszükségletekből kiindulva becsülte egy fő éves szükségletét 3,5 mázsára (7,51 p.m). Becslésével kapcsolatban a legnagyobb kérdés, hogy az mennyire adaptálható az állattenyésztés-centrikus, komplex ártéri gazdálkodást folytató közösségekre, erre a bizonytalansági faktorra egyébként ő maga is felhívta a figyelmet.⁵¹ Perjés becslésének egyik alapvetése, hogy a 17. századi Magyarországon

⁴⁸ Bagi 2014: 38.

⁴⁹ Bagi 2014: 41.

⁵⁰ A metrikus rendszerben való számolást azért nem tartottam célszerűnek, mivel az átváltás során az űrmértékek közé tartozó pozsonyi mérőt súlymértékre kell váltani, amely csak jelentős bizonytalanság mellett oldható meg. A 18–19. században a „pozsonyi mérő” nagysága 74 iccéről 64 iccéré változott, vagyis 62,08 és 53,72 liter között mozgott. Egy pozsonyi mérő tehát 46,5 vagy 40,29 kg gabonának felel meg. Ez a bizonytalanság több tízezer pozsonyi mérős nagyságrendnél már nem vállalható. Az átszámításokat lásd: Bogdán 1991: 345.

Ezt indokolta továbbá, hogy a kila 1-1 arányban váltható az említett mértékegységre, s a fassiók könyvek alapján pedig biztosan tudjuk, hogy a kataszteri felmérés során is így jártak el. Ily módon átváltásra csak Perjés Géza és N. Kiss István becslése esetében volt szükség.

⁵¹ Perjés 1999: 236–237.

a lakosság tápanyagszükségletét (kalória és fehérje) 80%-ban kenyérgabonákból fedezte. A főként állattenyésztést folytató alföldi közösségekben a gabonafélék táplálkozáson belüli aránya azonban kisebb lehetett, s mindez fokozottan igaz lehetett az ártéri településekre, ahol az állati eredetű táplálékok aránya nagyobb mértékben egészülhetett ki hallal, vadhússal és gyümölcsökkel. További kérdés, hogy a mai szemmel nézve is magasnak tűnő, egy felnőtt férfire számított napi 4000 kalóriás átlagfogyasztás, amellyel Perjés számolt, mennyire általánosítható a 18. században. Mindezek figyelembevételével Perjés adatát egyfajta „felső” becslésnek tekinthetjük.

Tovább bonyolítja a kérdést, hogy a gabonaössztermés mögött erősen eltérő hasznosítású terményfélék állnak, amit figyelembe kell venni a szükséglet/termelés és a piacra vihető termésmennyiség értékelésekor. A kataszteri felmérés során négy gabonanem: a búza, a rozs, az árpa és a zab termését jegyezték fel. A paraszti kultúrában ezek közül a búza és a rozs egyértelműen étkezési, illetve kenyérgabonaként, míg a zab alapvetően takarmánynövényként jelenik meg. Az árpa azonban csak fenntartásokkal sorolható bármelyik kategóriába. Számos adat maradt azonban fent a gabonaféle étkezési célú felhasználásával kapcsolatban, kása és kenyér formájában is.⁵² Az árpa emberi fogyasztása egyébként más tájegységekre is jellemző volt.⁵³ További probléma, hogy a kataszteri felmérésben a Nagykunságban nagyobb mennyiségben termesztett köles⁵⁴ termését külön nem jegyezték fel. Elképzelhető, hogy az árpához beírt „hasznított” termésmennyiség legnagyobb arányban étkezési céllal termelt kölest tartalmaz, az alapvetően takarmányozási céllal termesztett kukorica mellett. Fontos megemlítenünk, hogy az összesítőkből szereplő tényleges árpatermés több településen meghaladja a búza és a rozs együttes mennyiségét. Mivel a Nagykunságban a 18. században a félszilaj állattartási mód volt domináns, s a téli takarmányozás is nagyrészt a réteken kaszált szénával történt, így igencsak furcsa lenne, ha a szántógazdálkodásban a takarmánynövények termesztése dominált volna. Ez alapján sem tűnik helytállóknak, ha a gabonatermés komolyabb hányadát kitevő árpát tisztán a takarmánygabona kategóriába soroljuk. Nyilvánvaló, hogy a lakosság elsősorban a kenyérgabonák fogyasztására törekedett, ezek készleteinek kimerülése után azonban az árpa fogyasztása is szóba jöhetett.

Szükséglet/termelés a gabonatermesztésben

A termelés/fogyasztás egymáshoz viszonyítását az összes becsléssel elvégeztem, valamint a különbséget külön kiszámítottam búzára, kenyérgabonára (búza+rozs), étkezési gabonára (búza+rozs+árpa) és az összes gabonára (búza+rozs+árpa+zab) nézve is.

⁵² Elek 2010: 126., Bánkiné 2010: 103.

⁵³ Balassa 2001: 354.

⁵⁴ Bellon Tibor szerint a köles a Nagykunságban nagyobb mennyiségben termesztett szántóföldi növény volt. Bellon 1973: 110–113.

A legalacsonyabb becslés az 1816-os inségösszeírás (2 p.m./fő/év), valamint N. Kiss István számítása (13 p.m./család) volt. Ezekkel az átlagfogyasztásokkal számolva a nagykunsági települések csupán búzából is a lakossági élelmiszerszükséglet többszörösét termelték, s a kenyérgabonát, valamint az ételmezési gabonát figyelembe véve már 5-6-szoros túltermelés jön ki. A 2 pozsonyi mérő/fő/évvél számolt települési össz-szükségletet egyértelműen egy, az életben maradáshoz szükséges minimális szükségletnek kell tekintenünk. A nagykunsági településeken azonban még a búzatermés is többszörösen haladja meg ezt, s az egész Jászkunságban sincs olyan település, ahol a termelés ezen értéken alul maradna.

Az 1816-os inségösszeírás alapján						
	Búza			Árpa		
	Termelés	Szükséglet	Különbözet (%)	Termelés	Szükséglet	Különbözet (%)
Karcag	38645	7580	410	41555	7580	448
Kisújszállás	24365	5266	363	27359	5266	420
Kunhegyes	16206	3666	342	14386	3666	292
Kunmadaras	12648	3966	219	18782	3966	374
Kunszentmárton	20169	2985	576	20355	2985	582
Túrkeve	18604	3934	373	26846	3934	582
Orosz István becslése alapján						
	Csak búzára			Étkezési gabonára		
	Termelés	Szükséglet	Különbözet (%)	Termelés	Szükséglet	Különbözet (%)
Karcag	38645	37900	2	48192	37900	137
Kisújszállás	24365	26330	-7	29965	26330	118
Kunhegyes	16206	18330	-12	20187	18330	89
Kunmadaras	12648	19830	-36	24493	19830	118
Kunszentmárton	20169	14925	35	26564	14925	214
Túrkeve	18604	19670	-5	31558	19670	197

Perjés Géza számításai alapján						
	Csak búzára			Étkezési gabonára		
	Termelés	Szükséglet	Különbözet (%)	Termelés	Szükséglet	Különbözet (%)
Karcag	48192	56980	-32	89969	56980	58
Kisújszállás	29965	39585	-38	57924	39585	46
Kunhegyes	20187	27558	-41	35564	27558	29
Kunmadaras	24493	29813	-57	45436	29813	52
Kunszentmárton	26564	22439	-10	47094	22439	110
Túrkeve	31558	29573	-37	58737	29573	99

A termelés és szükséglet különözete a két szélső becslés alapján

Az átlagfogyasztás becslésének középértékét képező 5 pozsonyi mérő/fő/éves szükséglet alapján számított össz-szükségletet önmagában a búzatermés már csak Karcagon és Kunszentmártonban fedezte, utóbbiban azonban viszonylag magas, 35% a túltermelés. Amennyiben hozzávesszük a rozs termését is, úgy már nincs olyan nagykunsági település, ahol alultermelnének, sőt Kunszentmárton és Túrkeve esetében már 60-70%-os többlet is megfigyelhető. Amennyiben ehhez még hozzávesszük az árpat, úgy a Nagykunságban 100-200%-os túltermelés mutatkozik.

A felső becsléseket képező 6 és 7,51 pozsonyi mérős éves átlagfogyasztással számolva azonban jóval kedvezőtlenebb a helyzet. Pusztán a búzatermelés már egyetlen település esetében sem fedezi a teljes szükségletet, s a kenyérgabonával számolva is csak Kunszentmártonban és Túrkevén mutatkozik 6-18%-os túltermelés. Az étkezési gabonával számolva azonban már kedvezőbb képet kapunk, hiszen a termelés minden településen meghaladja a szükségletet, sőt az említett két településen 100% körüli a túltermelés.

A szükségleti oldalhoz nemcsak a lakosság fiziológiai szükségletei tartoznak, hanem az adóterhek is, hiszen csak az ezek kielégítése után fennmaradó rész volt a piacra vihető, illetve az anyagi gyarapodásra fordítható termésfelesleg. A 18. század végi események, illetve a korszakban keletkezett narratív jellegű források gyakran utalnak arra, hogy a lakosság nehezen viselte az adóterheket, a 18. század végén az ún. Mirhó-gát építéskor keletkezett panaszlevelek, illetve kérvények rendre hivatkoztak arra, hogy az árvizek akadályozzák a gazdálkodást, ily módon az adóterhek viselését is,⁵⁵ s azt is tudjuk, hogy az adóterhek csökkentésének vagy legalábbis fixálásának igénye a kerület reformkori követutasításainak is gyakori

⁵⁵V. 200. 1. a./a

eleme volt.⁵⁶ A gazdálkodók alapvető érdeke volt azonban a fizetendő adóterhek csökkentése, így módon a narratív forrásokban előforduló panaszok erős kritikával kezelendők. A Jászkunságban az adók jelentős részét a lakosság pénzben fizette, a természetbeli szolgáltatások nagyrészt a katonaszállásoláshoz kötődtek. Jelen vizsgálat, vagyis a gabonakereskedelem lehetőségének kontextusában igazából csak az utóbbinak van jelentősége, hiszen a pénzben fizetett adóterhek nem jelentettek gátló tényezőt, sőt inkább az áruterelést ösztönözték. Bartsik Márton, a Jászkunság „levéltárnoka” 1837-ben egy összesítést készített a Jászkun kerület 1735–1837 közötti pénzbeli és rendkívüli természetbeli juttatásairól.⁵⁷ Eszerint a legnagyobb hadicélú terménybeszolgáltatásra az 1750 és 1800 közötti időszakot nézve 1760-ban került sor, amikor is a három kerület egyetlen évben 60 000 mérő gabonát szolgáltatott be. Ez a kerületek összes évi gabonatermelésének 5,91%-a volt. Szemléletes adat az is, hogy a száz év alatt rendkívüli alkalmakon begyűjtött összesen 573 471 mérő gabona a kerület kataszteri felmérésben rögzített egész éves termelésének 56%-át teszi ki. Arra vonatkozóan, hogy ezeket a természetbeli juttatásokat pontosan milyen arányban vetették ki az egyes településekre, nem találtam adatot, azonban valószínű, hogy a dicaszámokat vették figyelembe. Eszerint az 1760-as beszolgáltatásból 15.500 pozsonyi mérő eshetett a Nagykunságra, ami az egész kerület termésének 4%-a, az egyes településeken pedig ugyanez 3-5% körül mozog. Ezek alapján a beszolgáltatás után még akkor is jelentős felesleg maradhatott a településeken, ha emellé Perjés 7,5 pozsonyi mérős átlagfogyasztásával számolunk.

	Teljes gabonatermés (búza, rozs, árpa, zab)	Fogyasztáson felül megmaradó gabona⁵⁸	1760. évi beszolgáltatás⁵⁹	A beszolgáltatás a többihez viszonyítva (%)
Karcag	99327	32988	4316	13,1
Kisújszállás	63372	18338	2657	14,5
Kunhegyes	38639	8006	2081	26,0
Kunmadaras	51091	15622	1961	12,6
Kunszentmárton	51254	24655	1778	7,2
Túrkeve	72181	29164	2699	9,3
Nagykunság	375864	128773	15495	12,0

⁵⁶ Bánkiné 2003: 18.

⁵⁷ Papp 1994.

⁵⁸ Perjés 7,5 pozsonyi mérő/fős átlagszükségletével kalkulálva.

⁵⁹ A Bartsik által rögzített 1760. évi rendkívüli terménybeszolgáltatást a 1796/1797. évi dicaszámokra leosztva. Az egy településre eső dicák számát közli: Bagi 1991: 240.

Az eddigi számítások során még nem vettem figyelembe a különböző gabona-félék igencsak eltérő piaci értékesítési lehetőségeit. Amint közismert, a legjobb értékesítési lehetőségei a tiszta búzának voltak. A kataszteri felmérés során sajnos a kétszerest arányosítva rögzítették az érintett gabonaneműek oszlopaiban, s mivel a települések közül csak Kunszentmártonnak maradtak fenn fassiók könyvei, így nem tudjuk megállapítani, hogy a feljegyzett búza milyen arányban takarhatja a tiszta búzát. Bellon Tibor azonban behatóan vizsgálta a Nagykunság termelési kultúráját, s azt állapította meg, hogy a tájegységben jellemzően tiszta búzát termeltek.⁶⁰

	búza	%	rozs	%	árpa	%	zab	%	összes
Karcag	38645	38,91	9547	9,61	50913	51,26	222	0,22	99327
Kisújszállás	24365	38,45	5600	8,84	32807	51,77	600	0,95	63372
Kunhegyes	16206	41,94	3981	10,30	17461	45,19	991	2,56	38639
Kunmadaras	12648	24,76	11845	23,18	24437	47,83	2161	4,23	51091
Kunszentmárton	20169	39,35	6395	12,48	24515	47,83	175	0,34	51254
Túrkeve	18604	25,77	12954	17,95	40290	55,82	333	0,46	72181
Nagykunság	130637	34,76	50322	13,39	190423	50,66	4482	1,19	375864

Amint látjuk, a Nagykunságban a legnagyobb mennyiségben termelt gabonaféle az árpa volt, ezt követte a búza, majd a rozs, s szinte elenyésző mennyiségben a zab. Az árpa mennyiségét némiképp torzítja, hogy abba beleszámolták a Nagykunságban kedvelt kölest és valószínűleg a kukoricát is, nem valószínű azonban, hogy ezek kiszűrése a sorrendet érdemben változtatná. A piacra termelés lehetőségének értékelése szempontjából az lenne az optimális, ha a tiszta búza többletét tudnánk településenként megbecsülni. Ehhez azonban azt kellene elsőként megállapítanunk, hogy az egy főre eső átlagos szükséglet hogyan aránylik a termelt növények között, erre vonatkozóan azonban sem a forrásokban, sem a rendelkezésre álló agrártörténeti és néprajzi szakirodalomban nem találtam fogódzót. Glósz József a 19. századra vonatkozó vizsgálata során 9 pozsonyi mérő/fő/év átlagszükséglettel számolt, amelyből 5 pozsonyi mérő az alapélelmiszer-, 4 pozsonyi mérő pedig a takarmány- és egyéb szükséglet.⁶¹ Eszerint a kenyérgabonából mindegyik település többet termelt saját szükségleténél, sőt Kunszentmárton és Túrkeve esetében jelentős túltermelés keletkezett. Az árpa- és zabszükséglet a Nagykunságban messze fedezte az egyéb szükségleteket, sőt ezen a téren jelentős a túltermelés. Figyelembe véve azonban a helyi sajátosságokat, például az árpa fogyasztásának szokását, valamint a kataszteri

⁶⁰ Bellon 1973: 110–116.

⁶¹ Glósz 2009: 125.

felmérés során abba beszámított kölest, a búza- és rozstúltermelés a valóságban nagyobb lehetett, a „takarmány”-túltermelés pedig kisebb.

	búza- és rozstermés összesen	szükséglet (5 p.m/fő)	különbs.	%	árpa- és zabtermés összesen	egyéb szükséglet (4 p.m/fő)	különbs.	%
Karcag	48192	37900	10292	27	51135	30320	20815	69
Kisújszállás	29965	26330	3635	14	33407	21064	12343	59
Kunhegyes	20187	18330	1857	10	18452	14664	3788	26
Kunmadaras	24493	19830	4663	24	26598	15864	10734	68
Kunszentmárton	26564	14925	11639	78	24690	11940	12750	107
Túrkeve	31558	19670	11888	60	40623	15736	24887	158
Nagykunság	180959	136985	43974	32	194905	109588	85317	78

Fontos felfigyelnünk arra, hogy a már meglehetősen magas 9 pozsonyi mérős átlagszükséglettel számolva is az egész Nagykun kerületben 52% volt a túltermelés, s ezen belül Túrkeven volt a legmagasabb (102%), Kunhegyesen pedig a legalacsonyabb (17%). A Nagykunságban azonban a gazdák nem fizettek földesúri adót, s más tájakhoz képest alacsonyabb lehetett a szemestakarmány-szükséglet is (tekintve a természeti adottságokat és a legeltető állattartás sajátosságait), így a 9 pozsonyi mérős szükséglet helyi viszonylatban soknak tűnik.

Itt érdemes reflektálnom Glósz hasonló számításainak 19. század elejére vonatkozó eredményeire. A Jászkun kerületben a kataszteri felmérés⁶² a Jászkunság egész területére nézve 26%-os átlagos túltermelést mutat,⁶³ míg Glósz ugyanitt a 19. század elején már kismértékű alultermelést állapított meg.⁶⁴ Ennek kézenfekvő magyarázatát jelenti a termőterületek és a népességszám aránytalan növekedése, hiszen a Hármas kerület lakossága 1780 és 1840 között 74%-kal nőtt, míg a termelés mindössze 29%-kal gyarapodott.⁶⁵ Érdemes azonban megjegyezni, hogy a kataszteri felmérés 26%-os túltermelési átlaga mögött jelentős területi különbségek állnak (Jászság 37%, Kiskunság 22%, Nagykunság 52%). Jelen

⁶² A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltárban nem csak a Nagykun kerület, hanem az összes jászkunsági település összesítői fennmaradtak.

⁶³ A jászssági, nagykunsági és kiskunsági települések összesítőit egyben vizsgálva, melynek részleteit terjedelmi okok miatt itt nem közlöm. Lásd: JNSZML IV. 2. 76.

⁶⁴ Glósz 2009: 126.

⁶⁵ A számítása alapját a II. József-féle népszámlálás és az első kataszteri felmérés adatai, valamint a Glósz által közölt adatok jelentik. Lásd: Glósz 2009: 124.

tanulmány tehát erősíti Glósz azon megállapítását, hogy a megyei szintű statisztikai vizsgálatok igen jelentős területi aránytalanságokat fedhetnek el.

A gabonatermelés parasztgazdaságok közötti eloszlása Kunszentmárton példáján

A gabona-árutermelésre vonatkozóan igen sok mindent elárulhat a termelés lakosok közötti megoszlása is. Amint azt már említettem, a kataszteri felmérésnek a nagykunsági települések többsége esetében csak a települési összesítői maradtak fenn, egy település, Kunszentmárton esetében azonban a fassiók könyvek is rendelkezésre állnak, ami lehetőséget ad arra, hogy az elemzést a termelők szintjére vigyük. Noha ennek eredményei nem lesznek általánosíthatóak a teljes területre, a vizsgálat elvégzése egyedülálló információkat nyújthat.

A szántóföldek birtokmegoszlása				
(katasztrális hold)	Földbirtokosok száma ebben a kategóriában	%	Összterület a kategóriában	%
Nincs szántóföldje	39	8	-	-
-0,99	182	38	27	0,46
1-4,99	31	7	94	1,59
5-9,99	39	8	293	4,95
10-19,99	64	14	983	16,59
20-39,99	85	18	2344	39,57
40-79,99	30	6	1638	27,65
80-159,99	2	0	190	3,21
160-	1	0	355	5,99
A rétek birtokmegoszlása				
Nincs rétje	167	35	-	-
-0,99	78	16	20	0,45
1-4,99	41	8	116	2,59
5-9,99	56	11	428	9,55
10-19,99	62	13	847	18,89
20-39,99	47	9	1311	29,24
40-79,99	17	3	963	21,48
80-159,99	5	1	519	11,57
160-	1	0,2	280	6,24

Birtokviszonyok Kunszentmártonban az első kataszteri felmérés alapján

Kunszentmártonban a kataszteri felmérés során 473 földbirtokost – tehát legalább belső portával rendelkező személyt – jegyezték fel, ezek közül csak 17 olyan volt, aki semmilyen szántó-, rét-, legelő- vagy szőlőbirtokkal nem bírt, vagyis csak belső telke volt. A település birtokszerkezetében jól kirajzolódik a redempció által kialakított markáns társadalmi válaszvonal. A 26 birtoktalan és 182 (az összes birtokos 38%-a) egy katasztrális holdnál kisebb birtokkal rendelkező családfő gyakorlatilag az irredemptus társadalmi réteget takarja. A lakosok 46%-a tehát nem vagy alig rendelkezett művelhető szántóterülettel. Fontos megfigyelnünk ugyanakkor azt is, hogy csupán a redemptus rétegen belül kevésbé előnytelen birtokszerkezet rajzolódik ki. A redemptusok között – különösen a szántóterület esetében – az egyes kategóriába tartozó gazdák és a kategóriához tartozó összes művelt terület viszonylag arányos. Kunszentmártonban mindössze 39 olyan gazdát tüntettek fel, aki nem termelt semmiféle gabonát, s 15%-uk termelt az egy fő éves szükségletét fedező 7,5 pozsonyi mérőnél kevesebbet. A gazdák 73%-a termelte meg saját földjén az egy család minimális éves szükségleteként elfogadható 13 pozsonyi mérőt,⁶⁶ s a felső becslésnek számító 37,5 pozsonyi mérőnél többet (Perjés) a gazdák 50%-a takarított be. A termelés eloszlását tekintve tehát a gazdák 29%-a a létminimum alatt termelt, durván 21%-uk termelte meg csak a család ellátásához szükséges 13-37,5 pozsonyi mérőt, s 50%-uk már felesleget is előállított. A gabonatermelők egy jelentős része (45%) állította elő egy család szükségletének többszörösét. Meg kell azonban jegyeznem, hogy a gazdák közül 277-en (58%) nem termeltek búzát. A búzát termelő gazdák zöme azonban (92%) csak búzából is többet termelt, mint egy család szükséglete, s a település gazdái közül tizenegyen 1000 pozsonyi mérő felett termeltek. Ők adták a teljes termelés 17%-át. Véleményem szerint a 100 pozsonyi mérő feletti termelőket (egy család szükségletének háromszorosa) már olyan gazdáknak tekinthetjük, akik nem csupán az esetlegesen képződő felesleget értékesítették, hanem az évek nagy részében értékesítettek gabonát. Kunszentmártonban ez 194 gazdát takar, ez az összes birtokosnak a 41%-a, a redemptusoknak azonban kb. 77%-a.

pozsonyi mérő	gazdák száma a kategóriában	%	összes termés a kategóriában	%
nem termel	97	18,80		
-12,99	53	10,27	317	0,17
13-17,99	36	6,98	567	0,31
18-37,49	70	13,57	1626	0,89
37,50-74,99	17	3,29	852	0,47
75-99,99	13	2,52	1111	0,61

⁶⁶Lásd. N. Kiss István becslését. Idézi: Gyimesi 1967: 482.

pozsonyi mérő	gazdák száma a kategóriában	%	összes termés a kategóriában	%
100–499,99	88	17,05	26355	14,43
500–999,99	93	18,02	66037	36,15
1000–	49	9,50	85794	46,97

A gabonatermelés eloszlása az egyes birtokosok között Kunszentmártonban az első kataszteri felmérés alapján

Konklúziók

Az első kataszteri felmérés alapján megállapítható, hogy a Nagykunság településeinek már a 18. század végén is igen jelentős gabonafelesleget állítottak elő. Ennek pontos mértékét a szükséglet bizonytalansága miatt nem lehet megállapítani, de még magas belső szükséglettel kalkulálva is közel 50%-os túltermelés mutatkozik. Ez alapján a lakosságnak a fennálló tájhasználati rendszer markáns megváltoztatása nélkül is lehetősége volt a 19. század eleji gabonakonjunktúra kihasználására. Figyelembe véve a területet érintő építkezések kronológiáját (a Mirhó-gát 1786-os építését követően jelentősebb vízrendezésre csak a század közepe után került sor),⁶⁷ úgy tűnik, hogy a lakosság nem törekedett különösebben az árterek irányába történő szántókiterjesztésre, tehát táj és társadalom „konfliktusa” a 19. század elején nyugvóponton volt, még a gabonakonjunktúra ellenére is. Véleményem szerint ez annak volt köszönhető, hogy két körülmény mérséklő hatást gyakorolt a gabonakonjunktúrából adódó tájátalakítási „késztetésre”, ezek pedig a későbbi események kontextusában válnak érthetővé. Először is, a 19. század eleji gabonakonjunktúra kihasználásának lehetősége a gyenge szállítási infrastruktúra következtében kisebb volt, szemben a későbbiekkel, amikor már a vasút is markáns változást hozott. A másik, hogy a népesség a 19. század első felében jelentősen gyarapodott, s ezzel párhuzamosan a belső szükséglet is nőtt, folyamatosan csökkentve a gabonakereskedelem tájátalakítás nélküli folytatásának lehetőségét. Összességében tehát, tanulmányomban véletlenül sem megcáfolni szeretném a paraszti árutermelés és az antropogén tájátalakítás közötti – általam is szorosnak vélt – kapcsolatot, csupán arra szeretnék rávilágítani, hogy ez önmagában nem feltétlenül ad magyarázatot táj és társadalom kapcsolatrendszerének minden konfliktusára. A 18-19. század fordulóján a Nagykunságban ez a „kényszerítő” hatás még gyenge lehetett, ily módon a 18. századi konfliktusokat – amelyek például a Mirhó-gát felépítéséhez vezettek – nem lehet ezzel magyarázni.

⁶⁷ A tájegységet érintő 1700–1850 közötti vízrendezésekkel kapcsolatban lásd Rózsa 2021b.

FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára (MNL JSZML) IV. 2. 76. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok. A Jászkun Kerület II. József-féle közigazgatási iratai. Községek terméskimutatása 1789.
- V. 1900. 211. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek. Kunszentmárton város levéltára. Conscriptio Facultatum. 1780–1789.
- V. 200. 1. a./a Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek. Kisújszállás város levéltára. Vegyes tanácsi iratok XVIII-XIX. sz. Mirhó-gát építésével kapcsolatos iratok.
- V. 1900. 212–217. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek. Kunszentmárton város levéltára. Conscriptio II. József-féle. (Fassiós könyvek) 1789. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
- P. 6. 1. 21. Családok, személyek, testületek és egyesületek iratai. Ányos család. 1786 Évrendezett iratok. II. József kataszteri utasításának magyar nyelvű példánya. Danyi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.) 1960: Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andrásfalvy Bertalan 1973: *A Sárköz és a környező Duna menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt.* (Vízügyi Történeti Füzetek 6.) Budapest.
- Bagi Gábor 1991: *A Jászkun Kerület és a reformországgyűlések.* (Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 47.) Szolnok.
- Bagi Gábor 1995a: *A Jászkun Kerület társadalma a redempciótól a polgári forradalomig. 1745–1848.* (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok közleményei 52.) Szolnok.
- Bagi Gábor 1995b: *A Jászkun Kerület településeinek leírása.* In: Zádorné Zsoldos Mária (szerk.): *Zounuk – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 10.* Szolnok, 233–384.
- Bagi Gábor 2014: *Adatok a növénytermesztés nagyságához a Jászkun Kerületben 1786–1848 között.* In: Örsi Julianna (szerk.): *Jászkunság. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület Évkönyve 2.* Szolnok, 36–52.
- Balassa Iván 2001: *Földművelés.* In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar néprajz nyolc kötetben II. Gazdálkodás.* Budapest, 295–596.
- Bánkiné Molnár Erzsébet 1995: *A Jászkun Kerület közigazgatása 1745–1786.* (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok közleményei 51.) Szolnok.
- Bánkiné Molnár Erzsébet 2003: *A Jászkun Kerület gazdasági autonómiája.* In: Zádorné Zsoldos Mária (szerk.): *Zounuk – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 18.* Szolnok, 9–29.

- Bánkiné Molnár Erzsébet 2004: A Jászkun Kerület gazdasági autonómiája. II. In: Zádorné Zsoldos Mária (szerk.): *Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 19.* Szolnok, 93–135.
- Bellon Tibor 1973: *Karcag város gazdálkodása (Földművelés).* (A Damjanich János Múzeum Közleményei 34-35.) Szolnok.
- Bellon Tibor 1979: *Nagykunság.* Bp.
- Bellon Tibor 1996: *Beklen. A nagykunsági mezővárosok állattartó gazdálkodása a XVIII-XIX. században.* Karcag.
- Bogdán István 1990: *Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874.* Budapest.
- Botár Imre – Károlyi Zsigmond 1971: *A Tisza szabályozása. I. rész. 1846–1879.* (Vízügyi Történeti Füzetek 3.) Budapest.
- Dávid Zoltán 1960: Magyarország első kataszteri felmérése, 1786–1789. In: Történeti Statisztikai Évkönyv 1. Budapest. 33–58.
- Dávid Zoltán 1970: Az első kataszteri felmérés végrehajtása Veszprém megyében. In: Éri István (szerk.): *A Veszprém megyei múzeumok közleményei 9.* Veszprém, 71–83.
- Dóka Klára 1982: Gazdálkodás a Tisza árterein a XIX. század első felében. *Agrártörténeti Szemle* (24.) 3-4. 277–303.
- Dóka Klára 2006: *A Körös- és a Berettyó-völgy gazdálkodása az ármentesítés előtt és után.* (Közlemények Békés megye és környéke történetéből 10.) Gyula.
- Dóka Richárd 2008: A termőhelyi adottságok és a tájhasználat térbeli összefüggései a Kiskunsági homokháton – tájhasználati konfliktusok térképezése. In: Csorba Péter – Fazekas István (szerk.): *Tájkutatás – Tájökológia.* Debrecen, 117–124.
- Elek György 2010: „Értünk Kunság mezején”... Táplálkozástörténeti adatok Karcag város 18. és 19. századi irataiból. In: *Zounuk – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 25.* Szolnok, 159–204.
- Elek György 2018: *Vízi munkálatok és rétgazdálkodás a Nagykun Kerületben a 18-19. században.* Kisújszállás.
- Fodor Zoltán 2001: Az ártéri gazdálkodást tárgyaló elméletek és alkalmazhatóságuk a magyarországi Tisza-szakasz kéziratos térképen szereplő fokok alapján. *Agrártörténeti Szemle* (43.) 1-2. 87–144.
- Fodor Zoltán 2009: Fokok a magyarországi Tisza-szakaszon az átfogó szabályozás előtt. In: Andrásfalvy Bertalan – Vargyas Gábor (szerk.): *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében.* Budapest, 33–48.
- Frisnyák Sándor 2000: Antropogén tájformálás a Kárpát-Medencében. In: Barna Gábor (szerk.): *Társadalom, Kultúra, Természet. Tanulmányok a 60 éves Bellon Tibor tiszteletére.* (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 57.) Karcag – Szeged – Szolnok, 119–131.
- Glósz József 2009: Területi hiány és felesleg Magyarország gabonatermelésében a 19. század első felében. *Korall* (10.) 36. 119–140.
- Gyimesi Sándor 1967: Adalékok Miskolc gabonaellátáshoz a XVII. század végén. *Agrártörténeti Szemle* (9.) 3-4. 481–490.
- Károlyi Zsigmond 1975: *Szolnok és Közép-Tiszavidék vízügyi múltja I. Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei.* (Vízügyi Történeti Füzetek 8.) Budapest.

- Keleti Károly (szerk.) 1868: Az 1868. évi aratás kenyérterményekben a törvényhatóságok által a közvetlenül gyűjtött adatok alapján. *Hivatalos Statisztikai Közlemények* (1.) 3. 159–176.
- Kiedrzyński, Marcin – Kiedrzyńska, Edyta – Witosławski, Piotr – Urbaniak, Magdalena – Kurowski, József 2014: Historical Land Use, Actual Vegetation, and the Hemeroby Levels in Ecological Evaluation of an Urban River Valley in Perspective of Its Rehabilitation Plan. *Polish Journal of Environmental Studies*. (23.) 1. 109–117.
- Papp Izabella 1994: A Jászkunok száz éves áldozatai. Bartsik Márton levéltárnok kimutatása a Jászkun Kerület katonai, pénzbeli és egyéb terheiről 1735–1837 között. In: Zádorné Zsoldos Mária (szerk.): *Zounuk – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve* 9. Szolnok, 309–339.
- Perjés Géza 1999: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. században. In: Perjés Géza (szerk.): *Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, 223–255.
- Pinke Zsolt 2015: *Alkalmazkodás és felemelkedés – modernizáció és leszakadás. Kis jégkorszaki kihívások és társadalmi válaszok a Tiszántúlon*. (PhD-disszertáció) Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- Rózsa Sándor 2021a: Az ártéri gazdálkodás mérlege. A nagykunsgái települések gazdasági kondíciója az első kataszteri felmérés alapján. In: Kern Zoltán – Demeter Gábor – Pinke Zsolt – Romhányi Beatrix – Bíró László – Vadas András (szerk.): *Környezeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében*. (Környezettörténet 3.) Bp., 39–64.
- Rózsa Sándor 2021b: A Közép-Tisza-vidék első jelentős vízrendezési munkálata: A Mirhó-gát építése In: Pap József – Verók Attila (szerk.): *Akit Clió elbűvölt. In honorem Romsics Ignác*. Eger, 267–284.
- Somogyi Sándor 2000: A vízrajzi viszonyok szükségszerű átalakításának felismerése és lebonyolítása a XIX. században. In: Somogyi Sándor (szerk.): *A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai Magyarországon*. Budapest, 149–164.
- Steinhadt, U. – Herzog, F. – Lausch, A. – Müller, E. – Lehmann, S. 1999: Hemeroby index for landscape monitoring and evaluation. In.: Pykh, Y. – Hyatt, D. E. – Lenz, R. J.: *Environmental Indices – System Analysis Approach*. Oxford. 237–254.
- Tóth János 1976: A Jászkunsgái helyzete a 18. század végén. Bedekovich Lőrinc kéziratos könyve. (Jászsági Füzetek 13.) Jászberény.

SZÚCS TAMÁS

IZRAEL, PALESZTINA ÉS A VILÁGÖRÖKSÉGI BIZOTTSÁG 2011–2017

A 2010-es évek végére az Egyesült Államok és Izrael elhagyta az UNESCO-t. Annak ellenére, hogy az ENSZ oktatási, tudományos és kulturális szakosított szervezete – azon belül is a világörökségi program – az egész ENSZ ökoszisztéma legsikeresebb, emblematikus projektjévé vált. Ebben a tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy megmutassuk, milyen a világszervezeten belüli és azon kívüli okok vezettek oda, hogy elkerülhetetlenné váljon a kenyértörés.

Izrael – éppen a Jeruzsálem körüli konfliktusok miatt – későn, 1999-ben csatlakozott Világörökségi Egyezményhez,¹ és az UNESCO-val való kapcsolata mindvégig terhelt volt. Az 1999–2011 közti évtized azonban azt bizonyította, hogy lehetséges a konstruktív együttműködés, és a „politikamentes” ügyekben sikerek is elérhetők. Az azonban várható volt, hogy Palesztina felvétele nehezíteni fogja az együttműködést. Palesztinát 2011. október 30-án az UNESCO közgyűlése a szervezet teljes jogú tagjává választotta – egyedüliként az ENSZ szakosított szervezetek közül. 1989 óta minden évben felmerült a kérdés, de a Végrehajtó Tanács minden évben elnapolta a szavazást, nem terjesztette a Közgyűlés elé Palesztina ügyét. 2011-re a békefolyamat megfeneklése után a Palesztina felől érkező nyomás is nőtt, és a szervezeten belül is elegendő volt a támogatás. Wanner az USA és az UNESCO kapcsolatát elemző művében azt írja, 2011-re az egész szervezetben egyértelműen palesztinbarát hangulat uralkodott, és az Egyesült Államok képviselőivel is érzékeltették, hogy az „izraeli lobbisták bábjainak” tartják őket.² Az UNESCO szervezeti kultúrájában az „antiimperialista” hagyományok mélyen gyökeret vertek a hatvanas évek óta – és a harmadik világbeli delegátusok számára Palesztina sikeresen pozicionálta magát mint par excellence antikolonialista³ mozgalmat, ami biztosította a kétharmados többséget a Közgyűlésben. Támogató szavazatok azonban nem csak a Globális Délről érkeztek. A nyugati baloldalon egyre erősebb posztkoloniális narratíva⁴ ugyanis nyugaton is erősítette a palesztin ügy iránti simpatíát. Ez magyarázhatja, hogy az Európai Unió sem alakított ki közös álláspontot, és a korszak sűrűsödő Izrael elítélő határozataihoz gyakran nyugati tagországok UNESCO-képviselői is csatlakoztak a későbbiekben is, olykor úgy, hogy ez saját kormányuk ellenérzését is kiváltotta.⁵ A Végrehajtó Tanács így annak ellenére is szavazásra bocsátotta a palesztin kérdést, hogy egyértelmű volt, ez az UNESCO

¹ Szűcs 2021.

² Wanner 2015: 57.

³ Jubeh 2019.

⁴ Winter 2014.

⁵ Ravid 2016.

legnagyobb pénzügyi válságához vezet. A szervezet költségvetésének 22%-át adó Egyesült Államok kormányát ugyanis törvény⁶ kötelezte,⁷ hogy Palesztina felvétele után vonja meg az anyagi támogatást az UNESCO-tól, és várható volt, hogy ezt a büdzsé 3%-át adó Izrael is megteszi. Ezt már a 2011-es költségvetési évvel kezdődően – Izraellel együtt – meg is tették. A Netanjahu-kormány ugyanakkor közvetlen politikai lépéseket is tett utána – visszatartva a Palesztin Hatóság adóbevételeit, és újabb 2000 telepes lakást engedélyezve.

Ezzel párhuzamosan ezekben az években Izrael geopolitikai helyzete is gyorsan változott: az Obama-kormányzat idején sosem látott mélységbe zuhant a bizalom a két kormány között. Az országon belül pedig folyamatos jelentős jobbra tolódás látszik:⁸ a kormányban helyet kaptak a vallásos-cionista csoportok, az a liberális baloldal pedig, amelynek képviselői megalapozták a békefolyamatot,⁹ és jelentős befolyást kaptak az örökséggpolitika alakításában is a kétezres évek elején, egyre inkább marginalizálódott.¹⁰ Ennek közvetlen hatása volt az örökséggpolitikára is, ahol ismét markánsan jelent meg a nemzeti agenda, amely a konfliktusok felvállalásával, illetve a tudatos konfliktuskereséssel párosult. 2010-ben hirdette meg Benjamin Netanjahu miniszterelnök a Nemzeti Örökség Programot, amely 150 helyszínt foglalt magába. A helyszínek kijelölése – kizárólag a bibliai kor, illetve a modern cionista betelepülés emlékei kaptak helyet köztük – és az erről döntő kormányülés utáni nyilatkozat is egyértelműsítette az örökséggpolitikában beállt változásokat.¹¹ Netanjahu kijelentette: „Létezésünk nem csak az Izraeli Védelmi Erőktől és a gazdasági teljesítőképességünktől függ, mélyen bele van ágyazódva a nemzeti érzésbe, amelyet átörökítünk a következő generációknak, és abba a képességünkbe, hogy igazoljuk kapcsolatunkat ezzel a földdel.” A 150 helyszínből kettő – a Pátriárkák Barlangja, illetve Ráhel sírja¹² – Cisjordániában fekszik, így jelölésük azonnal éles kritikákat váltott ki arab részről, amelyek eljutottak az UNESCO-ig is, ahol határozatot fogadtak el, amely szerint ez a két helyszín a palesztin örökség része.¹³ A változó politika jele lehetett az is, hogy Michael Turnert, aki még 2010-ben is a jordán és palesztin féllel egyeztetett Jeruzsálem¹⁴ ügyében, 2011-ben leváltották a Világörökségi Nemzeti Bizottság éléről. A hivatalos indoklás szerint lejárt a mandátuma; a Haaretz¹⁵ és a cikkben megszólaló Turner szerint is politikai okokból menesztették, egy későbbi – szintén a Haaretznek adott – interjúban pedig azt mondta, hogy „kormányzati

⁶ Foreign Appropriation Acts of 1990 and 1994 (PL 101-246 and PL 103-356)

⁷ Wanner 2015: 57.

⁸ Foreign Appropriation Acts of 1990 and 1994 (PL 101-246 and PL 103-356)

⁹ Rynhold 2007: 423.

¹⁰ Penslar 2006.

¹¹ Levinson 2010.

¹² Shragai 2010.

¹³ UNESCO 2010.

¹⁴ UNESCO 2010A.

¹⁵ Hasson-Dvir 2011.

politikusok kisebb körének” köszönheti elmozdítását.¹⁶ A cikk szerint a menesztés háttérében Shmuel Rabinowitz, a Nyugati Fal rabbija állt, aki szerint – a Haaretz úgy tudta – Turner „a Sátán maga”. Turner ezt az interjúban úgy kommentálta, hogy ő a szakmai elvárásokat szerette volna érvényesíteni a rabbinátussal szemben is. Annyi bizonyosnak látszik, hogy Turner elképzelései ekkor már egyáltalán nem voltak párhuzamban a térség változó politikai hangulatával: írásaiból egyértelműen látszik, hogy ő Izrael örökségpolitikáját regionális együttműködésben képzelte el, Jordániával és a többi mediterrán arab országgal együtt.¹⁷ Az izraeli örökségpolitika „zsidó jellegének” hangsúlyozását – és ezáltal a diaszpóra zsidó örökségének felvállalt védelmét – nem tekintette feladatának.¹⁸ A jeruzsálemi világörökség ügyét viszont egyfajta konszenzusépítő békeprojektnek fogta fel – ami egyértelműen ellentétes volt már az ekkor a Waqf vezetésébe bekerülő iszlamisták és a jeruzsálemi városi tanácsban befolyással rendelkező vallásos cionista politikusok elképzeléseivel is.¹⁹ Hebron és Ráhel sírja izraeli örökséggé nyilvánítását pedig, amely – mint láttuk – a Netanjahu-kormány örökségpolitikájának egyik jelentős szimbolikus lépése volt, egyértelműen provokációnak tartotta.²⁰

Ugyanebben az interjúban említette, hogy egyeztetett a szakminisztérium vezetésével utódjáról, de végül nem az ő ajánlása alapján döntöttek. Turner utódja az izraeli Világörökségi Nemzeti Bizottság élén Arie Rahamimov lett. Rahamimov neves építész és várostervező, ugyanakkor Jeruzsálemmel kapcsolatos elképzelései szöges ellentétben voltak Turnerével: már évek óta dolgozott együtt vallásos-cionista szervezetekkel, és maga tervezett egy olyan kelet-jeruzsálemi építkezést, a Kedem Visitor Centert,²¹ amelyet a palesztinok és az UNESCO képviselői is elleneztek, mivel egyrészt palesztin lakóövezetet kellett elbontani hozzá, másrészt a tervezett épület magassága elérte volna a jeruzsálemi városfal magasságát.²² A terveket később – abban az időszakban, amikor Rahamimov volt a Nemzeti Bizottság vezetője – megváltoztatták, hogy megfeleljenek az előírásoknak, amivel meg is kapták az építési engedélyt,²³ de ettől függetlenül az arab fél ellenállása Rahamimov személyével szemben nem csökkent, kinevezését önmagában provokációnak tartották.²⁴ Rahamimov esetében már betartották a kétéves rotációt, amely Turner menesztésének is indokálul szolgált. 2014-től 2016-ig Elijahu Stern, a Ben Gurion Egyetem geográfus professzora lett a bizottság elnöke. 2016-tól

¹⁶ Dvir 2011.

¹⁷ A kulturális helyszínek közül regionális együttműködésben tervezte felterjeszteni az Omajjád palotákat, a keresztény kulturális utakat (Turner 2003: 11), a természeti helyszínek közül pedig a madárvonulási útvonalakat („Let the Dead Sea live”).

¹⁸ Turner 2003: 9.

¹⁹ Tatarsky 2013.

²⁰ Dvir 2011.

²¹ Lásd Rahamimoff Architects <https://www.raharc.com/projects> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.

²² Galor 2017.

²³ Hasson 2012.

²⁴ Silver 2015.

Guy Kav-Venaki töltötte be a posztot, aki korábban a „*reporting és monitoring team*” vezetőjeként az SOC-jelentések²⁵ elkészítéséért is felelős volt. Ő a kilépés óta „*acting chair*”-ként határozza meg pozícióját. Sem Stern, sem Kav-Venaki nem rendelkezett azonban sem olyan politikai és médiakapcsolatokkal, sem olyan beágyazottsággal a nemzetközi örökségvédelmi közösségben, mint Turner vagy akár Rahamimov.

Míg a nemzeti bizottság munkája egyre inkább a napi technikai ügyek intézésre szorítkozott, az UNESCO-val való kapcsolattartás – ebbe beleértve a Világörökségi Bizottsággal való kapcsolatot is – egyre erősebben átpolitikálódott. 2014 után Izrael képviselőtét a Világörökségi Bizottságban az UNESCO-nagykövet Carmel Shama-Hacohen látta el, aki volt Likud-párti képviselőként politikai kiküldöttnék számított. Sem örökségvédelmi vagy kultúrpolitikai szakmai háttérrel nem rendelkezett, mint Turner, sem olyan diplomáciai tapasztalattal, mint elődje az UNESCO-nagyköveti poszton, Nimrod Barkan, aki az oslói béketárgyalások izraeli delegációjában dolgozott korábban. A helyzet kettősségét jelzi ugyanakkor, hogy annak ellenre, hogy 2013-tól nemfizetés miatt Izrael elvesztette a szavazati jogát, ebben az időszakban mindkét felterjesztett jelölése sikeres volt, egyhangú szavazással került a világörökségi listára Bet Guvrim barlangrendszere (2014)²⁶ és Bet Seárim nekropolisza (2015).²⁷ Ez utóbbi azért is fontos, mert ez az első olyan izraeli helyszín, amelyik a posztbiblikus, rabbinikus zsidósághoz kapcsolódik – ami viszont tükrözi az Izraelen belül változó kulturális klímát is.²⁸ Azt ugyanakkor a helyszíni sajtóbeszámolók is megerősítik, hogy az izraeli küldöttségnek komoly diplomáciai munkájába került az egyhangú döntés elérése, és még a döntés előtti napokban sem voltak biztosak az eredményben.²⁹

A másik oldalon a Palesztin Hatóság már a teljes jogú tagság elérése előtt igyekezett kiépíteni a kapcsolatokat az UNESCO-val, és felkészült az „államszerű” működésre és a világörökségi jelölésekre. 2005-től nemzetközi segítséggel elkezdődött egy olyan regiszter összeállítása, amely alapot jelentett a későbbi várományosi listához.³⁰ 2011-ben pedig alig egy héttel Palesztina felvétele után az UNESCO-ba a Palesztin Hatóság már csatlakozott is a Világörökségi Egyezményhez. A gyors csatlakozás oka egyértelműen az, hogy a többi programmal ellentétben itt az épített örökség védelme közvetlenül érintette a területiális

²⁵ State of Conservation Report – az egyes helyszínek állagmegóvásáról, helyzetéről készülő periodikus jelentés a Világörökségi Bizottságnak.

²⁶ UNESCO 2014.

²⁷ UNESCO 2015.

²⁸ Frantzman 2017. A cikkben Revital Weiss, a Bet Seárim Nemzeti Park igazgatója azt mondja, személyesen kellett lobbiznia a nemzeti park felterjesztéséért, mert ugyan a várományosi listán volt, de a Nemzeti Bizottság mellőzte a dokumentáció kidolgozását. Szintén apró, de fontos hangsúlybéli eltolódás, hogy Deganja és Nahalal – az első kibuc és mosav – jelölésében 2011-ben Turner még „bizonytalan” volt, Kav-Venaki viszont 2017-ben már egyértelműen a megőrzendő emlékek közé sorolta azokat.

²⁹ Samuels 2014.

³⁰ De Cesari 2010: 304.

szuverenitás kérdését,³¹ vagyis az egyes épületek, helyszínek „palesztin örökséggé” nyilvánításával Palesztinának egyedül itt volt lehetősége a terület feletti szuverenitás demonstrálására a nemzetközi közösség előtt.³² A világörökségi kérdések fontosságát jelzi, hogy az ügyekkel a veterán PFSZ-es politikus Száeb Erekat, illetve gyakran maga Mahmúd Abbász foglalkozott, az UNESCO-ban elfogadtatott Izraelt elítélő határozatokat pedig egyértelműen politikai fegyverként és alkualapként kezelték.³³ A külföldi tanácsadók, akik a várományosi lista összeállításában is segítettek a Palesztin Hatóságot, elsőnek Betlehem, másodikként Jerikó jelölését javasolták, rendes eljárással.³⁴ Ez a két helyszín felel meg leginkább a globális örökségfogalom elvárásainak, világszerte ismertek, bibliai vonatkozásaik miatt a nyugati közönségnek is kontextusba helyezhetőek, ugyanakkor – ahogy ezt de Cesari is megállapítja – a palesztin nemzeti örökségfogalomban kevésbé relevánsak. Másrészről viszont a Palesztin Hatóság felügyelete alatt álló területen fekszenek, így jelölésük kevesebb politikai feszültséget vont volna maga után. Helyi NGO-k és politikusok ugyanakkor Battír (a palesztin szóhasználatban „Dél-Jeruzsálem”) és Hebron jelölését szerették volna elsőként látni, éppen azért, mert ezek a helyszínek felelnek meg első sorban azoknak a – politikai – céloknak, amelyeket a palesztin vezetés kitűzött.³⁵ A palesztin jelölések esetében a kezdetektől minden esetben ugyanaz a mintázat ismétlődött. A Palesztin Hatóság egy politikai döntést hozott, azt sürgősséggel igyekezett elfogadtatni a Világörökségi Bizottsággal, az ICOMOS³⁶ ezt indokolatlannak tartotta, majd a Világörökségi Bizottság az ICOMOS javaslata ellenére döntött. 2012-ben a palesztin vezetés kompromisszumos döntést hozott, a leginkább konszenzuális jelölést (Betlehem) vette előre, ugyanakkor Battírról külön határozatot fogadtatott el a bizottsági ülésen.³⁷ Betlehem esetében az OUV³⁸ nem volt kérdéses, de az ICOMOS nem látta indokoltnak a sürgősségi eljárást, valamint azt sem látta bizonyítottnak, hogy az állagromlásnak, amivel a sürgősséget indokolták, lenne kapcsolata az izraeli megszállással.³⁹ A helyszín ennek ellenére 2013-ban sürgősséggel került fel a listára. 2013-ban ismét felmerült Battír jelölése, azonban azt John Kerry akkori amerikai külügyminiszter kérésére, a béketárgyalások újraindításának ígérete fejében elnapolták – ami ismét jelzi, hogy egyértelműen politikai

³¹ Azarov–Sliman 2013.

³² Reuters 2011.

³³ Azarov–Sliman 2013.

³⁴ De Cesari 2010: 305.

³⁵ De Cesari 2010: 306.

³⁶ Műemlékek és Helyszínek Nemzetközi Bizottsága – 1965-ben létrehozott nemzetközi szakmai szervezet, egyik fő feladata tanácsadó testületként a Világörökségi Bizottság munkájának támogatása, a felterjesztett helyszínek értékelése.

³⁷ UNESCO 2012 Decision: 36 COM 11

³⁸ Outstanding Universal Value – kiemelkedő egyetemes érték. Megléte a fő kritériuma a világörökségi jelölésnek.

³⁹ ICOMOS 2012.

jelölésről volt szó.⁴⁰ 2014-ben azonban, még mielőtt végleg összeomlottak volna a tárgyalások, mégis benyújtották a jelölést, sürgősséggel.⁴¹ A jelölés célja egyértelmű volt – a világörökségi címmel igyekeztek elérni, hogy a falu környékén ne épüljön meg a biztonsági kerítés/fal, szimbolikus jelentőségét pedig emelte, hogy az elnevezésben „Dél-Jeruzsálemként” hivatkoztak rá, ami a Jeruzsálem feletti szuverenitás igényére utalt. A Haaretz akkori értesülései szerint az izraeli Külügyminisztérium megpróbálta megakadályozni a jelölést, de sikertelenül. Az ICOMOS egyik kritérium alapján sem találta megfelelőnek a jelölést.⁴² 2015-ben a Világörökségi Bizottság dohai ülésén az ICOMOS negatív ajánlását felülírták – az eredmény a bizottság történetének legszorosabb szavazása, 21 szavazatból 11 igennel került fel a világörökségi listára Battír. Az elfogadott végső szövegben nem történik utalás arra, hogy az ICOMOS nem látta érvényesülni az OUV-t. 2017 januárjában a Palesztin Hatóság ismét sürgősséggel nyújtotta be a Világörökségi Bizottsághoz Hebron dossziéját. Ahogy Battírba, ide sem engedték be az ICOMOS delegációját. Az ICOMOS ennek ellenére elkészítette véleményét, amelyben egyrésztől sérelmezik, hogy még a gyorsított eljárást is felgyorsították, és három hónap állt csak rendelkezésre a rendes mintegy másfél év helyett a véleményezésre, másrésztől a palesztin örökségvédelem által benyújtott anyagot minősítésre alkalmatlannak találták, amely sem az OUV-t, sem a veszélyeztetettséget nem tudja bizonyítani, viszont a helyszínt részrehajlóan mutatja be.⁴³ A Világörökségi Bizottság ülése Krakkóban, ahol a felvételekről szavaztak, botrányba fulladt.⁴⁴ Végül három nem – Lengyelország, Jamaika, Horvátország – és hat tartózkodás mellett 20 szavazattal került fel Hebron/al-Halil a világörökségi listára. Hogy a jelöléssel a Palesztin Hatóságnak alapvetően politikai céljai voltak, azt maga a palesztin külügyminiszter, Rijad al-Maliki ismerte el, mondván: „Ez a szavazás nagy győzelem Palesztina számára abban a harcban, amelyet a diplomácia minden frontján vív az izraeli és amerikai nyomás ellen.”⁴⁵

Eredetileg a Hebronról szóló szavazás után két héttel került volna sor az esedékes Jeruzsálem-határozatra, azonban palesztin kérésre korábbra hozták, így három nappal a Hebron-határozat előtt már elfogadták.⁴⁶ Ez sorban már a negyedik olyan

⁴⁰ Reuters – Associated Press 2013.

⁴¹ Ravid 2014.

⁴² A dokumentumban kiemelik, hogy nem történtek szisztematikus régészeti feltárások, amelyek igazolnák a felterjesztésben állítottakat, a jelenleg álló építmények túlnyomó többségben 20. századiak, az összehasonlító elemzésben többnyire kevésbé releváns kultúrtájakkal hasonlítják össze Battírt (Bali, Fülöp-szigetek), és teljes mértékben kihagyják a térségbeli (ti. izraeli) összehasonlításokat. A veszélyekkel kapcsolatban leírják, hogy a vasútépítésekkel kapcsolatban épülő kerítés – amelyről egyértelműen kiderült, hogy falnak nem nevezhető – valóban komoly vizuális szennyezést jelentene, de jelzik, hogy a bírósági eljárás miatt bizonytalan, hogy valaha is megépül-e. ICOMOS 2014.

⁴³ ICOMOS 2017.

⁴⁴ Ahren 2017.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo.

határozat volt, amelyben a Palesztin Hatóság álláspontja jelent meg markánsan. 2011-től, ahogy a Palesztin Hatóság, előbb megfigyelőként, utóbb mint teljes jogú tag formálisan is közvetlen befolyásoló tényező lett a jelentések összeállításánál, a legapróbb helyi vita is nagyon gyorsan a Világörökségi Bizottság elé került, amely immár a Jeruzsálem körüli ellentétek kivételésének egyik fő fóruma lett. A feszültség pedig a helyszínen folyamatosan nőtt, ahogy mindkét részről tovább erősödött a szimbolikus politizálásban a Jeruzsálem-kérdés fontossága. Zsidó részről jelentősen megerősödtek a vallásos cionista csoportok, amelyek demonstratív akciókat hajtottak végre a Templomhegyen. Ahogy a Knesszet Belügyi Bizottságában is megerősítették, a zsidó „ideológiai látogatók” száma ebben az időszakban többszörösére nőtt, és megindultak a jobboldali zsidó csoportok által szervezett zászlós felvonulások, amelyek kimondott célja az Óváros feletti szuverenitás kifejezése volt. A másik oldalon tovább nőtt a Hamász és az Északi Iszlám Mozgalom befolyása, és olyan férfi és női csoportok alakultak, amelyek kimondott célja az al-Aksza „megvédése a zsidóktól”.⁴⁷ A palesztin lakosság minden izraeli lépést – nem csak a vallásos cionisták demonstratív akcióit – úgy értelmezett, hogy az előkészítése a Templomhegy – hebroni mintára történő – megosztásának, így a korábban is gyenge bizalom a két fél között teljesen megszűnt.⁴⁸ Ez pedig éreztette hatását az alapvetően bizalomerosztó céllal megalkotott Akciótervben is. Annak egyik fő célkitűzése a Templomhegyre felvezető, 2004-ben összeomlott feljáró helyettesítése volt egy végleges építménnyel. 2009-2010-ben rendszeres egyeztetések voltak az izraeli és a jordán hatóságok közt ez ügyben, és 2011. június 21-én megegyezés is született.⁴⁹ Ennek ellenére Jordánia egy héttel később a Világörökségi Bizottság ülésén – ahol a Palesztin Hatóság képviselője megfigyelőként már jelen volt – olyan határozattervezetet terjesztett elő, amelyben elítélik az izraeli terveket. Ezt 11 szavazattal el is fogadták, négy állam (Ausztrália, Svájc, Mexikó és Brazília) megjegyzésével, amelyben jelezték, hogy nem értenek egyet a szövegezéssel. Svédország és Észtország küldöttei kérték, hogy halasszák el a döntést, és hallgassák meg az izraeli felet is, de mindkét kérést leszavazta a bizottság. Nimrod Barkan, Izrael UNESCO-nagykövete úgy kommentálta az ügyet, hogy „a Jordánok végig hihetetlen módon hazudtak nekünk és az amerikaiaknak is, végig hazudtak, mert két kapura akartak játszani”.⁵⁰ 2012-ben, az első évben, amikor Palesztina már teljes jogú tagként vett részt az UNESCO munkájában, közvetítők – az ekkor a döntéshozatalban komoly lobbierővel rendelkező és általában együtt szavazó BRIC-országok⁵¹ – útján megegyezés született az Akcióterv és azon belül a Mugrabi-feljáró ügyének folytatásáról. Ennek keretében Izrael vállalta, hogy beenged Jeruzsálembe egy úgynevezett „*World Heritage Centre-ICCROM-ICOMOS Reactive Monitoring Mission*”,⁵² cserébe

⁴⁷ Reiter 2017: 101–104.

⁴⁸ Reiter 2017: 121.

⁴⁹ Mughrabi Gate Project.

⁵⁰ Harmann 2011.

⁵¹ Bertacchini-Liuzza-Meskell 2017: 11.

⁵² UNESCO Press 2014.

a palesztin fél az esedékes Izraelt elítélő határozatok elengedését vállalta. 2013 első felében – az Obama-adminisztráció közvetítésével – további megegyezések történtek Jeruzsálemmel kapcsolatban is, annak reményében, hogy újraindulhatnak a béketárgyalások. Ennek egyik eleme volt „Dél-Jeruzsálem” (Battír) világörökségi jelölésének említett visszavonása, a másik egy párizsi találkozó megszervezése a Mugrabi-feljáró ügyében. A küldöttségnek még a Világörökségi Bizottság soros ülése előtt kellett volna Jeruzsálembe utaznia, a delegáció útját azonban az izraeli Külügyminisztérium napokkal az indulás előtt lemondta. A hivatalos indoklás szerint azért, mert a palesztin külügyminiszter jelezte, hogy politikai tárgyalásokat szeretne folytatni, és a bizottságot is „tényfeltáró” delegációnak titulálta, Izrael viszont csak technikai, szakmai egyeztetést tartott volna elfogadhatónak. Ez a mintázat megfelel a két fél általános hozzáállásának az UNESCO-val fenntartott kapcsolatokban.⁵³ Ezzel a feljáró ügye lekerült a napirendről, a palesztin fél pedig ismét sürgette az Izraelt elítélő határozatokat. Három héttel később került sor a Világörökségi Bizottság ülésére Siem Reapben. Az ott elfogadott *state of conservation report*⁵⁴ az első, amelyben a palesztin delegáció is formálisan részt vett. A szövegezés még megfelel a korábbi éveknek, de a szövegből már látszik, hogy a korábbi együttműködés az UNESCO szervei és az izraeli hatóságok közt már nem működött zökkenőmentesen. Az UNESCO Iroda több az izraeli hatóságnak küldött megválaszolatlan levelet említ, illetve sajnálkozását fejezi ki az elmaradt delegáció miatt. Megállapítják, hogy nincs haladás a Mugrabi-feljáró ügyében sem. Az ülésen elfogadott határozat szövegezésen egyértelműen látszik, hogy a jordán–palesztin SOC-jelentés megállapításait tükrözi. A korábbinál sokkal hosszabb, részletesebb, és teljes bekezdéseket emel át a jordán–palesztin jelentésből a Világörökségi Bizottság testületi álláspotjaként.⁵⁵ Ezek között vannak olyanok, amelyek megegyeznek a Világörökségi Bizottság tevékenységével, és – elvben – az Óváros városképi egységét bontották volna meg, ilyen a villamosprojekt⁵⁶ (7. pont), a lanovkaprojekt (8. pont) vagy a Givati parkoló (9. pont) esetében az aggályok kifejezése. Árukladó azonban, hogy a Mugrabi-feljáró esetében a jordán terveket üdvözli a közös álláspont (19. pont), az izraeli tervekkel kapcsolatban viszont aggodalmát fejezi ki (15. pont). Bekerültek végül egyértelműen politikai megfogalmazású pontok is, mint pl. a 22., amely az intruzív régészeti ásatásokat említi, és a 23., amelyik az izraeli szélsőséges vallásos csoportok távoltartását követeli az al-Aksza mecsettől. 2014-ben mind a SOC-jelentés, mind a Világörökségi Bizottság határozata szinte szóról szóra megegyezik az előző évvel – a politikai jellegű követelés a zsidó csoportok al-Aksza mecsetből való kitiltására azonban előrébb került, immár a 8. pontban foglalkoztak vele. Fontos megemlíteni, hogy bár itt már igen kemény a szöveg hangvétele, annak alapvetően politikai tartalmát az is jelzi, hogy az izraeli féltől elvárt lépések elmaradása ellenére sem merül fel

⁵³ Fiske 2013.

⁵⁴ UNESCO SOC 2013.

⁵⁵ UNESCO 2013 Decision: 37 COM 7A.26.

⁵⁶ A jeruzsálemi villamossal nem csak városképi problémái voltak a palesztinoknak – a vonalak a telepes elővárosokat kötik össze a belvárossal. Lásd Sherwood 2011.

egyetlen esetben sem az a fajta szankcionálás, amelyet a Világörökségi Bizottság az örökségvédelmi elvek megsértése esetében tehet, vagyis a listáról való levétel.

2015-re ismét jelentősen megváltozott a szövegezés: az első érdemi pont (4.) már „az izraeli megszálló hatóságok” és „szélsőséges telepes csoportok” „ártalmas behatolását” említi, amivel gyakorlatilag visszatér az 1968–74-es korszak nyelvezetéhez. A további 5–14. pontok is a különböző palesztin sérelmek felsorolását tartalmazzák. Ebben az évben még az izraeli hatóságok is készítettek SOC-jelentést, ennek a megállapításai – a korábbiakkal ellentétben – már egyáltalán nem kerültek be a határozatba, noha a végleges anyag szövegezésén az utolsó pillanatban még enyhítettek is. Az UNESCO Végrehajtó Tanácsában minimális többséggel fogadták el a határozatot. 26 tagállam képviselője szavazott mellette, 25 tartózkodott, ellene az Egyesült Államok és Nagy-Britannia mellett Németország, Hollandia, Csehország és Észtország szavazott. Az izraeli Külügyminisztérium már másnap tiltakozott, Emmanuel Nahshon, a minisztérium szóvivője kijelentette, hogy „ez a ségyenteljes határozat az izraeli-palesztin konfliktust egy vallási összecsapássá szándékozik átalakítani, ami méltatlan az UNESCO-hoz”.⁵⁷ A 2016-os határozatok sem szövegezésben, sem tartalomban nem hoztak jelentős változást az előző évhez képest. Azok az elemek – a zsidó-keresztény megnevezések hiánya (a Templomhegyre kizárólag mint Haram al-Sharif/al-Aqsa, a Siratófalra kizárólag mint *al-Buraq Plaza* hivatkoznak), Izrael „megszálló hatalomként” való megnevezése stb. –, amelyek 2016-ban komoly nemzetközi sajtóvisszhangot váltottak ki, és megindították a folyamatot, amely végén Izrael és az Egyesült Államok ismét elhagyta az UNESCO-t, jórészt már a 2014-es, 2015-ös világörökségi bizottsági határozatokban is benne voltak. Az első 2016-os határozatot április 15-én fogadta el az UNESCO Végrehajtó Tanácsa. Ezúttal 33 igen, 6 nem szavazattal 17 tartózkodás mellett. Erre a határozatra már közvetlenül Benjamin Netanjahu miniszterelnök válaszolt: abszurdnak nevezve a határozatot, Izrael UNESCO-nagykövete Carmel Shama-Hacohen pedig kijelentette, hogy „ha az UNESCO tovább halad a lázítás, hazugság és terror útján, jelentéktelenné válik”. A következő – szövegében gyakorlatilag az előzőekkel azonos – határozatot júniusban a Világörökségi Bizottság isztambuli ülésén szerették volna elfogadtatni, erre azonban nem volt lehetőség, mert az ülés – az éppen akkor folyó törökországi puccskísérlés miatt – megszakadt. A határozatot így ismét az UNESCO Végrehajtó Tanácsa hozta meg október 13-án. 28 tartózkodás mellett 23 igen és 7 nem szavazattal fogadták el. A határozat visszahangja talán azért volt erősebb, mert a június és október közti időszakban az akkor még csak tervezett határozat megjelent a sajtóban.⁵⁸ A korábbi hasonló határozatokhoz képesti sokkal jelentősebb sajtófigyelmet és az ezzel kapcsolatos kritikákat az UNESCO vezetése is érzékelte, Irina Bokova főigazgató igyekezett elhatárolódni a határozattól, mondván „ha megtagadjuk, elrejtjük, vagy kitöröljük akár a zsidó, a keresztény vagy a muszlim hagyományokat, azzal éppen a helyszín integritását ássuk alá, éppen azokkal az értékekkel menve szembe, amelyek okot adtak arra, hogy Jeruzsálem a világörökség része

⁵⁷ AFP 2015.

⁵⁸ I24News 2016: 24.

legyen". Ezt a palesztin vezetés éles hangon ítélte el, mondván Irina Bokova azzal, hogy kritikát fogalmazott meg egy határozattal szemben, túllépte hatáskörét, és részese lett az „izraeli lejárató kampánynak” ahelyett, hogy – feladatának megfelelően – az Izraelt elítélő határozatoknak szerzett volna érvényt.⁵⁹ Bár a sajtó később Izrael és az Egyesült Államok kilépését közvetlenül ehhez a határozathoz kapcsolta, az valójában csak a Hebronról szóló bizottsági szavazás után történt meg – ismét egy jelentősen megváltozott geopolitikai környezetben. Bár a Trump-adminisztráció, akárcsak 1984-ben a Reagan-kormányzat, elsősorban az Izrael-ellenes határozatokkal indokolta a szervezet elhagyását, 2017-ben is felmerült, hogy ennek más okai is lehettek. Egyrészt a Trump-kormányzat általános ellenérzése a multilateralizmussal szemben, másrészt a költségvetési visszafogás igénye.⁶⁰ Izrael kormánya az amerikai bejelentés után jelentette be kilépési szándékát.

Az azonban, hogy ez a folyamat végbemehetett a Világörökségi Bizottságban – beleértve a palesztin és izraeli jelölések sorsát is –, nem kizárólag azon múlott, hogy Jeruzsálemben vagy a Közel-Keleten hogyan alakult a helyzet. Maga a Világörökségi Bizottság alakult át ezekben az években jelentősen, ami teret biztosított a politikai harcoknak. Mint láttuk, éppen Jeruzsálem esetében, már korábban is látszott, hogy az UNESCO-n belül sincs mindig egyetértés, és különböző csoportok, látásmódok kerülnek egymással szembe.⁶¹ A 2010-es évek azonban fordulatot hoztak e téren. A Világörökségi Bizottság alapvetően politikai testületté vált, és az évtized második felére teljesen elszakadt a tanácsadó testületektől. Ennek a folyamatnak ma már jelentős szakirodalma van – és hogy milyen drámai változást jelentett ez a világörökségi mozgalom életében, azt jól jelzi Lynn Meskell a témáról írott összefoglaló művének címe: *A future in ruins*.⁶² Az átpolitizálódás mindenképpen összefüggésben van azzal, hogy a világörökségi program a tízes évekre már egyértelműen az UNESCO, sőt az egész ENSZ legismertebb és legsikeresebb programja lett. A Világörökségi Bizottságon belüli csatározások, a helyszínek körüli viták így a korábbi évekkel összehasonlítva nagyságrendekkel nagyobb médiafigyelmet kaptak, ami jelentőségüket is megnövelte.⁶³ Ezzel párhuzamosan a világörökségi mozgalom egyfajta magas presztízsű „szépségversennyé” vált, amelyben egyre kevésbé a globális normák érvényesülése lett a fontos, inkább egyfajta nemzetek közötti verseny.⁶⁴ A versenyben viszont – gyakran az ICOMOS-t és az Irodát kritikákkal illetve Európa-centrikus gondolkodásukért – a különböző Európán kívüli régiók aktivitása nőtt meg jelentősen. Kelet-Ázsia (Kína, Dél-Korea) mellett a legdinamikusabb növekedés az új helyszínek számában és az általános világörökségi aktivitásban éppen az arab-muszlim országok körében volt megfigyelhető. Ezen a csoporton belül is a GCC-országok és Irán, illetve Törökország volt a legaktívabb.

⁵⁹ Wafa 2016.

⁶⁰ Beaumont 2017.

⁶¹ Labadi 2005: 90.

⁶² Meskell 2018.

⁶³ Askew 2010.

⁶⁴ Brumann–Meskell 2015: 29–30.

A jelenség mögött az elemzők egyértelműen az időszak geopolitikai változásait is látják.⁶⁵ Az Egyesült Államok ugyan 2003-ban visszatért az UNESCO-ba, de egyik programban – így a Világörökségi Bizottságban – sem volt különösebben aktív. Kína viszont komoly energiát fektetett saját kultúrájának reprezentációja mellett a vezető szerep átvételébe is, emellett pedig Irán, illetve Oroszország⁶⁶ is igyekezett jelentős szereplőként mutatkozni. Irina Bokova főigazgató visszaemlékezése szerint 2010-ben érezte ezt először, így 2011-től párbeszédet kezdeményezett a tagállamok és a tanácsadó testületek között. Ezt azonban később maga is csak részsikernek értékelte,⁶⁷ a szakma is ekkor figyelte fel a jelenségre, az első elemző cikk a 2011-es bizottsági ülésről jelent meg.⁶⁸ Francesco Bandarin, az UNESCO akkori főigazgató-helyettese már a Battírról szóló döntés után Dohában adott interjújában úgy jellemezte a helyzetet, hogy a bizottságban jelen levő politikusok ekkorra szakítottak teljes mértékben a szakmai szervezetekkel, és hagyták teljes mértékben figyelmen kívül az ajánlásokat.⁶⁹ Ugyanezt állapították meg a téma kutatói kvantitatív analízissel,⁷⁰ illetve az üléseken belüli interakciók elemzésével.⁷¹ A 2017-es bizottsági ülés – amelyen Hebronról döntöttek – komoly felháborodást váltott ki az ICOMOS-on belül is, amelyet a közösségi médiában hoztak nyilvánosságra.⁷² A bizottság ugyanis ezen az ülésen már rendszerszerűen írta felül a tanácsadó testületek javaslatait, és hagyta figyelmen kívül a szakmai véleményeket. Megfigyelhető, hogy ebben az évtizedben már jelentősen megváltozott az Izraelt támogató országok köre: az első Jeruzsálem-döntéseknél – 1981-82-ben – a hidegháborús erővonalak mentén történt a szavazás, és Izrael mellett csak az Egyesült Államok szavazott, és néhány nyugati ország tartózkodott, a köztes időszakban általában egyhangú döntések születtek, kerülték a komoly konfliktusokat, a 2010-es években viszont már nem egyértelműen a korábbi hidegháborús törésvonalak mentén alakultak a szavazások. Míg az Izraelt elítélő blokk nagyjából egységes volt – az arab-muszlim országok minden esetben koordináltan szavaztak, és ez egészült ki általában afrikai és latin-amerikai országokkal, Izrael támogatói jellemzően kisebb európai országok (Svédország, Svájc, Észtország stb.) voltak, amelyek delegátusai nemcsak Izrael esetében, de más döntéseknél is jobban ragaszkodtak volna az ICOMOS és az Iroda ajánlásaihoz, a „szakmaiság” és „politikamentesség” elveihez.⁷³ A komoly lobbierővel rendelkező nyugati tagországok (Németország, Franciaország, Olaszország), illetve

⁶⁵ Meskell 2014 States of Conservation, deliberately references the two “states” that now occupy critical yet oppositional nodes within UNESCO’s 1972 Convention and its conservation agenda. It recalls the State of Conservation (SOC: 228–230).

⁶⁶ Plets 2014.

⁶⁷ Oral Archive Bokova

⁶⁸ Meskell 2012: 145.

⁶⁹ Oral Archive Bandarin 2016.

⁷⁰ Bertacchini–Liuzza–Meskell 2017.

⁷¹ Meskell–Liuzza–Bertacchini–Saccone 2015.

⁷² A tiltakozók a Twitter #savecredibilityWHC hashtagjét használták.

⁷³ Bertacchini–Liuzza–Meskell 2017: 14.

a növekvő lobbierőt mutató BRIC-országok (Oroszország, Kína, India) rendszerint tartózkodtak az Izraelről tartott szavazásokon. Az arab államok ugyanakkor – a bizottsági interakciók és szavazások vizsgálata alapján is – abba a csoportba tartoztak, amely a legkevésbé volt összhangban a tanácsadó testületek ajánlásaival, és a legtöbb esetben szavaztak – összehangoltan – a szakmai szervezetek javaslatai ellen.⁷⁴ Francesco Bandarin 2018-as interjújában azt mondta, az UNESCO vezetése és az ICOMOS a végsőig igyekezett elkerülni Hebron listára kerülését, mert úgy látták, hogy ezzel egy Jeruzsálemhez hasonló konfliktus nyílik meg, azonban eddigre már annyira eltávolodott egymástól a technokrata szakembergárda és a bizottság, hogy ez lehetetlen volt, a helyzetet pedig annyira rossznak tartotta, hogy úgy érezte, a teljes jelölési folyamatot át kell alakítani, annyira értelmetlenné vált a szakmai szervezetek tevékenysége.⁷⁵

Izrael és az Egyesült Államok 2017. október 12-én jelentették be hivatalosan kilépési szándékukat az UNESCO-ból, egy nappal később választották meg a marokkói zsidó ősökkel rendelkező, francia Audrey Azoulay-t főigazgatónak. Megválasztása meglepetésként hatott, mivel a legesélyesebbnek a katari jelöltet tartották. Azoulay első munkanapján már az izraeli kilépéssel foglalkozott – nyilatkozatában a tagállamokra hárítva a felelősséget,⁷⁶ ugyanakkor jelezve nyitottságát arra, hogy gesztusokat tegyen arra, hogy Izrael bent maradjon a szervezetben. A főigazgató és az Iroda részéről számos gesztusértékű lépésre sor is került. 2018 októberére az ENSZ-közgyűléssel egy időben antiszemitizmus-konferenciát hívtak össze, amelyen számítottak Benjamin Netanjahu izraeli miniszterelnök jelentlétére is. Azoulay 2018 első felében találkozott zsidó vezetőkkel, és arab országokban járva is hangsúlyozta a helyi zsidó örökség megőrzésének fontosságát. És bár ekkorra már a probléma jócskán túlnőtt a Világörökségi Bizottságon, annak súlyát jól jelzi, hogy a legfontosabb gesztus az volt, hogy Azoulay kérésére 2018-ban elnapolták az az évre esedékes Izrael-ellenes határozatot. Ez után 2018 júliusában már a jól értesült izraeli sajtó is úgy tudta, hogy Netanjahu komolyan mérlegeli, hogy visszavonja – vagy legalább is felfüggeszti – a kilépésről szóló döntést,⁷⁷ ezt javasolta az Izraeli Nemzetbiztonsági Intézet elemzése is, amely szerint a kilépés sokkal inkább szolgálta a Trump-kormányzat érdekeit, mint Izraelét.⁷⁸ Végül alig néhány nappal az antiszemitizmus-csúcs előtt jelezték hivatalosan, hogy Netanjahu nem vesz részt a csúcson, és – ezzel együtt – nem vonja vissza a kilépési szándékot sem.⁷⁹ Ennek okait a sajtó egyértelműen a megváltozott nemzetközi környezetben

⁷⁴ Bertacchini-Liuzza-Meskell 2017: 13.

⁷⁵ Oral Archive Bandarin 2018.

⁷⁶ In the face of disagreements among Member States, which lead to votes for which they are responsible, engaging fully in the work of UNESCO makes possible sustained dialogue, cooperation and partnerships that are more necessary than ever and that I committed to support when I took office. Azoulay Declaration.

⁷⁷ Ahren 2018.

⁷⁸ Hatuel-Radoshitzky é. n.

⁷⁹ Bassist 2018.

sejtette. Az Axios értesülései szerint már nyáron folytattak egyeztetéseket Donald Trump környezetével.⁸⁰ A témában Netanjahu az ENSZ-közgyűlés előtt Trump elnökkel folytatott személyes tárgyalást, Washingtonban pedig ekkor egyértelműen a multilateralizmus ellen foglaltak állást. Az izraeli kormánynak pedig láthatóan fontosabb volt az a gesztus, amelyet az Egyesült Államok kormánya tett Jeruzsálem ügyében, amikor oda telepítette át a nagykövetséget, mint az esetleges kapcsolat az UNESCO-val.

Hogy a változás nem volt teljes mértékű, azt bizonyítja, hogy 2019-ben végül elfogadták a 2018-ban elnapolt Jeruzsálem-határozatot, amely ugyan sokkal rövidebb, mint a 2014–2017-esek, de a szövegezése (Izrael mint „megszálló hatalom”) azoknak felel meg, a részleteket ugyanis a mellékletbe tették, ezzel „enyhítendő” a megfogalmazást. Ezzel szinte szóról szóra megegyező határozatot fogadtak el 2021-ben is. A Világörökségi Bizottság átpolitizálódása pedig tovább folytatódott: a tanácsadó testületek javaslatait továbbra is rendszerszerűen hagyják figyelmen kívül. (A 2021-es bizottsági ülésen volt delegátus, amelyik nyíltan közölte, hogy szerinte minden javasolt helyszínt fel kell venni a listára.) A szakértői szintű egyeztetés Jeruzsálem ügyében ugyanakkor továbbra is fennmaradt a párizsi Iroda és az IAA közt, amit a 2021-es *state of conservation report* bizonyít, ez ugyanis továbbra is folyamatos kapcsolattartásról számol be a két szervezet között.

Az viszont kérdéses, hogy ez azt is jelenti-e, hogy Izrael visszatérhet az UNESCO-ba. A geopolitikai környezet, amely mint láttuk, alapvetően befolyásolja Izrael és az UNESCO, azon belül is a Világörökségi Bizottság kapcsolatát, gyorsan változik. A Biden-kormányzat már jelezte, hogy valamilyen formában vissza kíván térni az UNESCO-ba. A 2021-es izraeli kormányváltás után sajtóértesülések szerint Washington nyomást is gyakorolt az új izraeli vezetésre, hogy vizsgálják felül a korábbi döntést, és térjenek vissza az UNESCO-ba. Emellett szólna, hogy több olyan ország, amelyek korábban az Izrael-ellenes határozatok benyújtói között voltak (Egyesült Arab Emírátságok, Szudán Marokkó), azóta békét kötöttek Izraellel, a Palesztin Hatóság befolyása pedig jelentősen csökkent az arab világban. Ezzel összhangban nyilatkozta 2021 júniusában Jair Lapid külügyminiszter, hogy „Izrael sikeresebben képviselheti érdekeit”, ha a szervezetben belül van, mintha azon kívül.⁸¹ Szintén ezt erősítette meg a 2019-es júliusi bizottsági ülés egyetlen izraeli résztvevője – aki a Simon Wiesenthal Központ, és nem Izrael Állam képviselőjében volt jelen –, aki azt tapasztalta, hogy a „mérsékelt arab államok belefáradtak a palesztin követelésekbe”, „Jordánia tart arról, hogy a szaúdiak (akik jobb kapcsolatot ápolnak Izraellel) veszik át a jeruzsálemi szent helyek felügyeletét”, illetve hogy a bizottságban is megjelent a síita-szunnita ellentét.⁸² 2021 novemberében, újraválasztása után Azoulay is legfontosabb feladatának nevezte az Egyesült Államok és Izrael visszahívását a szervezetbe, azt állítva, hogy a szervezet „visszanyerte a komolyságát, csökkentve

⁸⁰ Ravid 2018.

⁸¹ TOI STAFF 2021.

⁸² Samuels 2019.

a politikai feszültséget”.⁸³ Ugyanakkor az izraeli Külügyminisztérium főigazgatója szerint egyelőre nincs terítéken a visszatérés.⁸⁴ 2022-re pedig, az orosz-ukrán háborúval olyan új törésvonalak jelentek meg az UNESCO-n, illetve a Világörökségi Bizottságon belül is, amelyek kérdésessé teszik a teljes szervezet jövőjét.

FORRÁSOK

- Azoulay Declaration: Declaration by UNESCO Director-General Audrey Azoulay on the withdrawal of Israel from the Organization. <https://en.unesco.org/news/declaration-unesco-director-general-audrey-azoulay-withdrawal-israel-organization>
- ICOMOS 2011: Addendum Evaluation of Nominations of Cultural and Mixed Properties to the World Heritage List. <https://whc.unesco.org/archive/2011/whc11-35com-inf8B1-Adde.pdf>
- ICOMOS 2012: Addendum Evaluations of Nominations of Cultural and Mixed Properties to the World Heritage List. <https://whc.unesco.org/archive/2012/whc12-36com-8B1infAdd2-en.pdf>
- ICOMOS 2014: Advisory Body Evaluation (ICOMOS). <https://whc.unesco.org/en/list/1492/documents/>
- ICOMOS 2017: Addendum Evaluations of Nominations of Cultural and Mixed Properties to the World Heritage List. <https://whc.unesco.org/archive/2017/whc17-41com-inf8B1-Add2-en.pdf>
- „Let the Dead Sea live” Concept Document : Moving Towards a Dead Sea Basin Biosphere Reserve and World Heritage Listings. https://old.ecopeaceme.org/wp-content/uploads/2020/10/publications_publ25_1.pdf
- The Mughrabi Gate Access Restoration Project. <https://www.mfa.gov.il/mfa/aboutisrael/state/jerusalem/pages/the%20mughrabi%20gate%20access%20restoration%20project%20-%20feb%202007.aspx>
- Oral Archive – Bandarin 2016: Oral Archives of the World Heritage Convention: Francesco Bandarin 2016. <https://whc.unesco.org/en/oralarchives/francesco-bandarin>
- Oral Archive Bandarin 2018: Oral Archives of the World Heritage Convention: Francesco Bandarin 2018. <https://whc.unesco.org/en/oralarchives/francesco-bandarin-2018>
- Oral Archive – Bokova: Oral Archives of the World Heritage Convention: Irina Bokova. <https://whc.unesco.org/en/oralarchives/irina-bokova/>
- Oral Archives – Turner: Oral Archives of the World Heritage Convention: Michael Turner <https://whc.unesco.org/en/oralarchives/michael-turner>
- Oral Archives – Wanner: Oral Archives of the World Heritage Convention: Raymond Wanner. <https://whc.unesco.org/en/oralarchives/raymond-wanner/>

⁸³ AFP 2021.

⁸⁴ Lazaroff 2021.

- Palestine Land Society: Tell el-Qadi Palestine land society. <https://www.plands.org/getattachment/c31e80b8-27c3-4d1b-8848-3d614b782c64/tell-el-qadi-dan>
- PUBLIC LAW: 101-246. <https://www.govinfo.gov/content/pkg/STATUTE-104/pdf/STATUTE-104-Pg15.pdf>
- Rahamimoff Architects: Projects – Public Buildings. <https://www.raharc.com/public-buildings>
- UNESCO 2001a: Proceedings of the Doha Conference of Ulama on Islam and Cultural Heritage <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000140834>
- UNESCO 2001b: WORLD HERITAGE COMMITTEE Twenty-fifth session. <https://whc.unesco.org/archive/2001/whc-01-conf208-24e.pdf>
- UNESCO 2003: WORLD HERITAGE COMMITTEE Twenty-seventh session. <https://whc.unesco.org/archive/2003/whc03-27com-24e.pdf>
- UNESCO 2004: WORLD HERITAGE COMMITTEE Twenty-eighth session Decision: 28 COM 15A.31. <https://whc.unesco.org/archive/2004/whc04-28com-26e.pdf>
- UNESCO 2005: WORLD HERITAGE COMMITTEE Twenty-ninth Session. <https://whc.unesco.org/archive/2005/whc05-29com-22e.pdf>
- UNESCO SOC 2005: Old City of Jerusalem and its Walls Factors affecting the property in 2005. <https://whc.unesco.org/en/soc/1260>
- UNESCO 2006: WORLD HERITAGE COMMITTEE Thirtieth Session Decision 30 COM 8B.25 <https://whc.unesco.org/archive/2006/whc06-30com-19e.pdf>
- UNESCO 2007: WORLD HERITAGE COMMITTEE Thirty-first session 31 COM 7A.18 <https://whc.unesco.org/archive/2007/whc07-31com-24e.pdf>
- UNESCO Action Plan 2007: Action Plan for the Safeguarding of the Cultural Heritage of the Old City of Jerusalem http://i2ud.org/j/html3/israeli_occupation/UNESCO%20documents/Full%20UNESCO%20Plan.pdf
- UNESCO 2008: WORLD HERITAGE COMMITTEE Thirty-second session Decision: 32 COM 8B.57 <https://whc.unesco.org/archive/2008/whc08-32com-24reve.pdf>
- UNESCO SOC 2008: Old City of Jerusalem and its Walls Conservation issues presented to the World Heritage Committee in 2008. <https://whc.unesco.org/en/soc/805>
- UNESCO SOC 2009: Old City of Jerusalem and its Walls Conservation issues presented to the World Heritage Committee in 2009. <https://whc.unesco.org/en/soc/621>
- UNESCO 2010: <https://unispal.un.org/UNISPAL.NSF/0/8F8CBDCA74D7D20385257721007157CF>
- UNESCO 2010a: Director-General calls for cooperation regarding the preservation of the Old City of Jerusalem. <https://whc.unesco.org/fr/actualites/671>
- UNESCO SOC 2010: Old City of Jerusalem and its Walls Conservation issues presented to the World Heritage Committee in 2010. <https://whc.unesco.org/en/soc/454>
- UNESCO 2011: World Heritage Committee Thirty-fifth session Decision: 35 COM 7A.22. <https://whc.unesco.org/archive/2011/whc11-35com-20e.pdf>
- UNESCO 2012: WORLD HERITAGE COMMITTEE Thirty-sixth session Decision 36 COM 8B.13. <https://whc.unesco.org/archive/2012/whc12-36com-19e.pdf>

UNESCO 2013: <https://whc.unesco.org/en/decisions/5003>

UNESCO SOC 2013: Old City of Jerusalem and its Walls Conservation issues presented to the World Heritage Committee in 2013 <https://whc.unesco.org/en/soc/1997>

UNESCO Jerusalem: Jerusalem* <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/1483/>

UNESCO 2014: WORLD HERITAGE COMMITTEE Thirty-eighth session Decision: 38 COM 8B.34. <https://whc.unesco.org/archive/2014/whc14-38com-16en.pdf>

UNESCO Press 2014: UNESCO's latest decisions on Jerusalem. <https://emekshaveh.org/en/unescos-latest-decisions-on-jerusalem-november-2014-update/>

UNESCO 2015: WORLD HERITAGE COMMITTEE Thirty-ninth session Decision: 39 COM 8B.27. <https://whc.unesco.org/archive/2015/whc15-39com-8B-en.pdf>

FELHASZNÁLT IRODALOM

AFP 2015: Israel slams UNESCO decision declaring Jewish holy sites as Muslim. *i24News* 2015. 22 <https://www.i24news.tv/en/news/israel/diplomacy-defense/89767-151021-unesco-approves-arab-resolution-criticizing-israel> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.

AFP 2021: France's Azoulay re-elected to head UNESCO as it seeks to woo back Israel, US. *Times of Israel* 2021. 09 <https://www.timesofisrael.com/frances-azoulay-re-elected-to-head-unesco-as-it-seeks-to-woo-back-israel-us/> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.

Ahren, Raphael 2017: At stormy meet, UNESCO declares Hebron an endangered Palestinian site. *Times of Israel* 2017. 07 <https://www.timesofisrael.com/unesco-votes-to-declare-hebron-an-endangered-site/> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.

Ahren, Raphael 2018: PM was to attend UNESCO anti-Semitism event, backed out because of US. *Times of Israel* 2018. 29 <https://www.timesofisrael.com/pm-was-to-attend-unesco-anti-semitism-event-backed-out-because-of-us-report/> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.

Askew, Marc 2010: The magic list of global status: UNESCO, World Heritage and the agendas of states.

Azarov, Valentina – Sliman Nidal 2013: Activating Palestine's UNESCO membership.

Bassist, Rina 2018: What's behind Netanyahu's absence from UNESCO conference? *Al-Monitor* 2018. 28 <https://www.al-monitor.com/originals/2018/09/israel-france-unesco-benjamin-netanyahu-audrey-azoulay-un.html> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.

Beaumont, Peter 2017: Unesco: Israel joins US in quitting UN heritage agency over „anti-Israel bias”. *The Guardian* 2017. 12 <https://www.theguardian.com/world/2017/oct/12/us-withdraw-unesco-december-united-nations> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.

Berman, Yonatan 2022: Political Cleavages and Social Inequalities: A Study of Fifty Democracies, 1948–2020. In: Gethin Amory – Martínez-Toledano Clara – Piketty Thomas (szerk.): Harvard University Press, 568–586. doi: 10.4159/9780674269910-019.

- Bertacchini, Enrico – Liuzza, Claudia – Meskell, Lynn 2017: Shifting the balance of power in the UNESCO World Heritage Committee: an empirical assessment. *International Journal of Cultural Policy* (23.) 3. 331–351. doi: 10.1080/10286632.2015.1048243.
- Brumann, C. – Meskell, Lynn 2015: UNESCO and new world orders.
- De Cesari, Chiara 2010: World heritage and mosaic universalism: A view from Palestine. *Journal of Social Archaeology* (10.) 3. 299–324.
- Dvir, Noam 2011: The High Price of Preservation. *Haaretz* 2011. 01 <https://www.haaretz.com/1.5024640> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Fiske, Gavriel 2013: UNESCO visit to Jerusalem canceled by Israel. *Times of Israel* 2013. 20 <https://www.timesofisrael.com/unesco-visit-to-jerusalem-canceled-by-israel/> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Frantzman, Seth J. 2017: World heritage, Israeli style. *Jerusalem Post* 2017. 30 <https://www.jpost.com/magazine/world-heritage-israeli-style-504991> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Galor, Katharina 2017: Jerusalem. *Review of Middle East Studies* (51.) 2. 203–213.
- Harmann, Danna 2011: Israel Furious With Jordan Over Condemnation of Jerusalem's Old City Renovation. *Haaretz* 2011. 28 <https://www.haaretz.com/1.5024022> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Hasson, Nir 2012: Israel Approves New East Jerusalem Visitors' Compound, Razes Palestinian Community Center. *Haaretz* 2012. 13 <https://www.haaretz.com/1.5185218> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Hasson, Nir – Dvir Noam 2011: Israeli UNESCO Head Ousted for Preserving Heritage Sites. *Haaretz* 2011. 25 <https://www.haaretz.com/1.5016146> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Hatuel-Radoshitzky, Michal (é. n.): INSS Insight No. 1012, January 14, 2018 The UN Aftermath of President Trump's Announcement on Jerusalem.
- i24News 2016: Israeli PM slams UNESCO motion denying Jewish ties to Temple Mount, Western Wall. *i24News* 2016. 16 <https://www.i24news.tv/en/news/israel/diplomacy-defense/110027-160416-israeli-pm-slams-unesco-motion-denying-jewish-ties-to-temple-mount-western-wall> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Jubeh, Nazmi 2019: Palestinian Identity and Cultural Heritage. 205–231.
- Labadi Sophia 2005: A review of the Global Strategy for a balanced, representative and credible World Heritage List 1994–2004. *Conservation and Management of Archaeological Sites* (7.) 2. 89–102. doi: 10.1179/135050305793137477.
- Lazaroff, Tovah 2021: Israel not returning to UNESCO now, FM director-general says. *Jerusalem Post* 2021. 23.
- Levinson, Chaim 2010: Netanyahu: West Bank Sites Added to National Heritage List. *Haaretz* 2010. 21 <https://www.haaretz.com/1.5050575> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Meskell, L. – Liuzza, C. – Bertacchini, E. – Saccone, D. 2015: Multilateralism and UNESCO World Heritage: decision-making, States Parties and political processes. *International Journal of Heritage Studies* (21.) 5. 423–440. doi: 10.1080/13527258.2014.945614.

- Meskel, Lynn 2012: The rush to inscribe: Reflections on the 35th Session of the World Heritage Committee, UNESCO Paris, 2011. *Journal of Field Archaeology* (37.) 2. 145–151.
- Meskel, Lynn 2014: States of Conservation: Protection, Politics, and Pacting within UNESCO's World Heritage Committee. *Anthropological Quarterly* (87.) 1. 217–243.
- Penslar, Derek 2006: *Israel in History: The Jewish State in Comparative Perspective (1st ed.)*. Routledge. 1. kiadás. <https://doi.org/10.4324/9780203961179> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Plets, Gertjan 2014: Ethno-nationalism, asymmetric federalism and Soviet perceptions of the past: (World) heritage activism in the Russian Federation. *Journal of Social Archaeology* (15.) 67–93. doi: 10.1177/1469605314555601.
- Ravid, Barak 2014: Palestinians Renew Call for UN World Heritage Status for West Bank Village. *Haaretz* 2014. 13 <https://www.haaretz.com/.premium-pa-asks-unesco-to-protect-w-bank-village-1.5322135> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Ravid, Barak 2016: France's Hollande: Support of UNESCO Temple Mount Resolution Was a „Misunderstanding”. *Haaretz* 2016. 14 <https://www.haaretz.com/israel-news/.premium-hollande-backtracks-on-support-of-unesco-temple-mount-resolution-1.5383098> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Ravid, Barak 2018: Israel might not withdraw from UNESCO after all. *Axios* 2018. 08 <https://www.axios.com/2018/08/08/israel-might-not-withdraw-from-unesco-netanyahu> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Reiter, Yitzhak 2017: *The eroding status-quo : power struggles on The Temple Mount*. (Jerusalem Institute for Policy Research 486.) Jerusalem : Jerusalem Institute for Policy Research Mamaroneck, NY : Multieducator, Jerusalem. https://jerusalemstitute.org.il/wp-content/uploads/2019/06/PUB_ERODING-STATUSQUO-2017_eng.pdf – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Reuters 2011: PA minister: Palestinians to push heritage agenda at UNESCO. *Jerusalem Post* 2011. 10 <https://www.jpost.com/Breaking-News/PA-minister-Palestinians-to-push-heritage-agenda-at-UNESCO> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Reuters – Associated Press 2013: Palestinians Shelve Bid to Have West Bank Village Recognized as UN Heritage Site. *Haaretz* 2013. 06 <https://www.haaretz.com/pa-ends-bid-for-village-s-unesco-listing-1.5286944> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Rynhold, Jonathan 2007: Cultural Shift and Foreign Policy Change: Israel and the Making of the Oslo Accords. *Cooperation and Conflict* (42.) 4. 419–440.
- Samuels, Shimon 2014: From Beitar to Jerusalem at the UNESCO World Heritage Committee in Qatar. *Jerusalem Post* 2014. 25 <https://www.jpost.com/opinion/op-ed-contributors/from-beitar-to-jerusalem-at-the-unesco-world-heritage-committee-in-qatar-360571> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Samuels, Shimon 2019: UNESCO World Heritage Committee – Azerbaijan restrains Palestinian mayhem. *Jerusalem Post* 2019. 11 <https://www.jpost.com/opinion/unesco-world-heritage-committee-azerbaijan-restrains-palestinian-mayhem-595394> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.

- Sherwood, Harriette 2011: Jerusalem's long-awaited light railway splits opinion. *Guardian* 2011. 17 <https://www.theguardian.com/world/2011/aug/17/jerusalem-light-railway-opinion> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Shragai, Nadav 2010: Until 1996, nobody called Rachel's Tomb a mosque. *Jerusalem Post* 2010. 08 <https://www.jpost.com/israel/until-1996-nobody-called-rachels-tomb-a-mosque> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Silver, Charlotte 2015: Claiming to preserve Jerusalem, Israeli archaeologists wreck Palestinian heritage. *The Electronic Intifada* 2015. 04 <https://electronicintifada.net/content/claiming-preserve-jerusalem-israeli-archaeologists-wreck-palestinian-heritage/14579> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Szűcs Tamás 2021: A Jeruzsálem-kérdés, az UNESCO és a globális örökségpolitika 1968–1999. *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio historiae* (48.) 69–90.
- Tatarsky, Aviv 2013: The Old City Master Plan (TPS 13538): From Professional Planning to Political Execution. Ir Amim. <https://www.ir-amim.org.il/sites/default/files/Old%20City%20Master%20Plan.pdf> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- TOI STAFF 2021: Lapid said weighing Israel's return to UNESCO, over 2 years after it left. *Times of Israel* 2021. 29 <https://www.timesofisrael.com/lapid-said-weighing-israels-return-to-unesco-over-2-years-after-it-left/> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Turner, Michael 2003: WORLD HERITAGE IN ISRAEL THE TENTATIVE LIST – PREPARATION & PROCESS. https://cms.education.gov.il/NR/rdonlyres/02125A85-CE49-449F-BC1C-19E2C39D4C13/61123/Turner_eng1.pdf – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Wafa 2016: Foreign Minister Malki says UNESCO director's position unacceptable. *Wafa* 2016. 15.
- Wanner, R. E. 2015: Unesco's Origins, Achievements, Problems and Promise: An Inside/Outside Perspective from the Us. (CERC monograph series in comparative and international education and development.). Hong Kong. <https://books.google.hu/books?id=qYdJjwEACAAJ> – utolsó letöltés: 2023. 09. 07.
- Winter, Tim 2014: Heritage studies and the privileging of theory. *International Journal of Heritage Studies* (20.) doi: 10.1080/13527258.2013.798671.

